

H Í D HA SIKERÜL A SZOCIALIZMUSNAK A RACIONÁLIS-TECHNIKAI VISZONYT OLYASMIVÉ ÁTALAKÍTANI, AMI MENNYISÉGI, SZEMÉLYTELEN VONÁSOK HELYETT ELSŐSORBAN A SZERZŐI-MŰVÉSZI JELLEGET DOMBORÍTJA KI. — AKKOR A MŰVÉSZET SEM LESZ ABSZTRAKT, HA NEM AZ EMBER, A TOBBI LÉNYEK ÉS A TERMÉSZET ÉRTELEMMEEL TELÍTETT TÖRTÉNELMI LÉTE A MŰBEN.

TARTALOMMUTATÓ

- | 487 | *Domonkos István* ORPHEUSZ ELDOBJA HANGSZERÉT
- | 493 | *Milivoj Slaviček* versei
- | 498 | *Simon István* versei
- | 500 | *Brasnyó István* TÖBBVÁZLATOS IDOM
- | 502 | *Tóth Ferenc* versei
- | 504 | *Alan Sillitoe* SZOMBAT ESTE, VASÁRNAP REGGEL
- | 525 | *Gobby Fehér Gyula* SOROK
- | 534 | *Vanja Sutlić* A TISZTA MŰVÉSZET VILÁGTÖRTÉNETI FELTÉTELEI
- | 542 | *Bányai János* AZ APOKRIF REMÉNY
- | 557 | *Gion Nándor* KRITIKAI MÓDSZEREK AJÁNÁLÁSA...
- | 567 | *Sinkó Ervin* A KIKÖZÖSÍTETT
- | 588 | *Burány Nándor* DILEMMÁK
- | 603 | SZEMLE (*Végel László* jegyzete)
- | 606 | KRÓNKA

Mellékleteink: *Jelenetek a IX. Jugoszláv Színházi Játékokról*

HID IRODALMI, MŰVE-
SZETI ES TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1964.
5. SZÁM, MÁJUS / SZER-
KESZTIK: FEHÉR KÁL-
MÁN ES PAP JÓZSEF
(FEFLŐS SZERKESZTŐ)

ORPHEUS ELDOBJA HANGSZERÉT

Domonkos István

Tér. Rekkenő hőség. Dél körül jár az idő, a parányi üzletek rolói egymás után csukódnak le. A kocsmából zaj hallatszik. A morajba időnként egy kürt rekedt, fuldokló hangja reccsen bele. A kocsmajaajtón Orpheusz lép ki dülöngélve, egy jókora kürttel hóna alatt, s a hangszerész közeli boltja felé indul. Öreg és toprongyos.

ORPHEUSZ (részeg):

Íme hát eljárt az idő felettem,
Kürtömnek súlya elviselhetetlen,
Ha rajta a nyálat fröcskölő
Repedéseket szemlélem,
Hogy szólt valaha, azt sem hiszem.
S bár elmém mást mondana:
Egykori bűneimnek csúf testem
Ím egyetlen tanúja,
Nincs immár rendeltetésem.
E kürtöt, nemrég még ára,
Becse, volt, eladom.

(Belép az üzletbe, körülnéz, a kürtöt óvatosan a pultra helyezi. Egy oldalajtón át a hangszerész az üzletbe lép.)

HANGSZERÉSZ

Jó napot!

ORPHEUSZ *(halkan, suttogva káromkodik, miközben a teret szemléli az ablakon át. Fokozatosan felemeli hangját):*

Mint fiatal kürtös jártam erre
Utoljára. Míg sátrat vertek amazok,
A kőrisfa alatt kürtöm harsogtattam

A tűző napon félmeztelen,
Ez volt a rendeltetésem.

HANGSZERÉSZ *(maga elé, dűnnyögve):*

Ah, vagy úgy! Mindjárt gondoltam, ki vagy.
(Félhangosan)
A kültre emlékszem.
Arcod, hajad, alakod, hangod szót sem
Érdemel, annyira elváltozott.
(Hangosan)
De foglaljon helyet.

ORPHEUSZ *(a kültre mutatva):*

Eladni jöttem
E hangszert vagy magam,
Jobban mondva hangszeremmel magam.
Bevallom, a pénz múltamnál is
Jobban érdekel,
S bár nem céloom már életem,
Ifjúkori botlásaimra
Nem szívesen emlékezem.

HANGSZERÉSZ:

Ami a múltat illeti,
Magam is inkább hallgatók,
Bár e ma már hasznavehetetlen kürt
S e váratlan látogatás
Kihozott sodromból.
Egykori botlásairól meg csak ennyit:
Ki csupán addig botlott, míg más bukott,
Gyáva volt az s örök időkre kárhozott,

ORPHEUSZ:

Bár költő, a burkolt
Beszédnek híve nem vagyok.
Hallottam, hogy miután el-
Vagy ha úgy akarja, Euridikét
Cserbenhagytam, boldogan
Éltek azután.
Őt említeni nem volt szándékomban.
Futó kalandom e körisfa alatt
Botlásnak mégsem nevezhetem.
Kürtöt, lányt, dalt, szerelmet
Kívánt az a régi pillanat,
S mert költő voltam és igaz,
Örködni fölötte nem maradhattam
Semmi szín alatt.
Őn szerette azt a lányt
És el sem tudja képzelni
Mi lett volna vele,
Ha netán a költő mellette marad.
Mint költő, érte mindent megtettem,
Remélem hallotta hírét dalaimnak,
Mint ember,
Silány sorsom megérdemeltem.

HANGSZERÉSZ:

Hagynám a hírt és a verseket,
Mint lyukak és repedések e hangszeren,
Olyanok azok az életem.
E kürtért pénzt nem adhatok,
Hívó szavára jegyesem egyszer elhagyott,
S nem a költő, ki csókját versbe fogta,
Futó kalandot
Én kiáltottam az éjszakába,
Hogy bár magános, költő nem vagyok:
Euridike, Euridike, Euridike!
Bennem mozdultak meg a sziklák,
A fák, a virágok,
Bennem vágattak ijedt állatok,
Bennem támadt dalnak feltétele,
Bennem a fájdalom.

ORPHEUSZ

(*halkan*):

Ahelyett hogy pénz fedné múltamat,
Ahogy az már lenni szokott,
E pernahajdertől koldulok.
Ahelyett hogy dédelgetne a jelen,
Éhezem és szajhákra emlékezem.

(*Hangosan, izgatottan*)

Ha jól hallottam, a dal
Feltételét említette.

(*Halkan*)

Vigye ördög a pénzed,
Bár az is a dal feltétele,
A tele gyomor és nyugodt belek.

(*Hangosan*)

Dalomnak akkor épp egy fára
Volt szüksége, egy meggyalázott
Szűzre, elhagyott szeretőre, felszarvazott vőlegényre.
Ha jól emlékszem, Euridikét
Az este és később is versbe illő
Neve mentette csupán, nyafka volt
Túl csontos, s csókolni nem tudott.
S nem is a kék utáni sóvárgás,
Kíváncsisága volt nagyobb,
Úzte erős karjaimba:
A kürtös hogy csinálja azt,
Ezen múltott a dolog.
Nem adnám érte ma sem
Legrosszabb dalom.
Az más lapra tartozik,
Hogy ma már hallgatni lenne jobb.
Euridike! Mily jól illett versemhez
Neve, mily jól illett életemhez a
Költői szerep!

HANGSZERÉSZ (*elfojtott dühvel*):

Kidobhatnám, mert sérteget,
De kedvemre van látni ez új szerepben.
No meg az elmúlt évek folyamán

Összegyűlt nálam önről is néhány adat.
 Elmondanám, ha bátor
 És meghallgatni itt marad.
 Kezdeném tán azzal, hogy
 Kezei közt az este
 Euridike szűz maradt,
 S mind a későbbi lányok, akiket megénekeltek
 Az Euridike gyűjtőnév alatt.
 Költő nem vagyok, az okok
 Trágyalásába hát nem bocsátkozom.
 Nyári estéken itt a kőrísfa alatt,
 Felkapott nevét emlegetve,
 Lányok és asszonyok vihogtak.
 Világos hát, hogy a világon át
 Nem vers, nem szó,
 Nem a teremtő elégedetlenség hajszolta,
 Hanem a gondosan titkolt impotencia.

ORPHEUSZ *(izgatottan, magából kikelve a kürtöt feje fölé emeli):*

Elég! Elég!
 Istenemre mondom, hogy
 E kürttel, mellyel az életet
 Dicsőítettem, ütlek agyon.
(Lecsillapodva, magába mélyed, halkán)

Igaz. Igaz...
 A kezdet és vég, lám, mégis-
 Csak összefolyt.
 Emlékszem e hangszerre, amikor
 Új volt és csillogott,
 De ez most lényegtelen.
 Szavak, zene, izmok,
 Külső karcsúság és emlékek híján,
 Hogy költő voltam s vagyok,
 E percben most hogy bizonyítsam?
 Mert ím, oly korban élek,
 Melyben a bizonyosság is
 Bizonygatásra szorul.
 S mit bizonyítsak, ha aki
 Voltam, leszek és vagyok,
 Az nem én vagyok,
 Ha bizonyosságomra ürügyet
 A kétely adott,
 Ha egyetlen üzér, ütött hangszerész
 Szenilis plépofa
 Jelöli itt korom.
 Szerencse hát, hogy öreg,
 Gyáva s gyámoltalan,
 Szerencse hát,
 Hogy végre tán
 Csupán ember vagyok.

(Hangosan)

Igaz. Igaz...

(Magára, majd a kürtre mutat)

Mindebben az impotenciának is
Része van, nem titkolom.

(Halkan)

Megtisztelnél azzal, te nyavalyás,
Ha társaságomban érne a természetes halál

(Hangosan)

Ám az igazság ágbogas,
Ezt magam is most látom csak,
Miután annyi dalban töltött év után
Alábbhagyott agyam patetikája.
Igaz, hogy szavaim
Sohasem sikerült
Függetlenülem magam folyásától, igaz.
Érzékeimmel kapaszkodtam
Kürtömbe, levizelték,
Kihullott kezemből.
Magammal eltelve álltam
Amorf hangterében,
Köröttem sok sima felület
Hevert,
Millió apró csillogás,
Szemek, hangok, levelek,
Egynéhány érintésre érdemes dolog,
A jeltelenségre egynéhány alkalom,
Igaz, hogy jó volt tudnom róluk,
Euridikéről, e kőrisfa alatt
Tüzek égtek,
A nagy, emberi kavargásban
Vészjóslón szólt a dal,
vadak lapultak,
Cigánylány osont,
Bohóc dobálta sapkáját magasba,
Tambura csörgött a sátor alatt,
Kés villant, csukladozott távol
Egy alkonyi harang.
Már-már arra gondoltam, abba hagyom,
S szemem lehunytam,
Kürtöm eldobom,
Csend lenne ismét és meleg sötét,
Hold, belső léptek, néma, magános vetkezés
És álom és feledés,
Kinyújtott kar,
Halvány vonal,
Osonás,
Szigorú vonzás,
Békés esés.
Euridike! Euridike! Euridike! — kiáltottam.
És előjött, bújva a homályban,
Mert mást szeretett,
Megérintett,
S kürtöm ajkamra nőtt,
Hússommal keveredett a réz,
Csontom a vörös csillogással.
„Ó, hogy szánlak, Orpheuszom — így szólott —,
Rút vagy, egészen görbe,

Nyakadon inak lógnak,
Mint fújtató, akkora hasad,
Szemed az erőködéstől
Izmaid benőtték,
Se látsz, se hallasz,
Billentyűvé kellene válnom
Ujjaid alatt,
Hanggá, hogy megismerj,
Térré ölelésedben, hogy kitölts,
Ó, rút, rút vagy,
Kürtödre hasonlítás!"
Így szólt, s elszaladt . . .

— — — — —
A homályból asszonyok
Gyűltek körém.
Vihogtak, csipkedtek, tapogattak,
Ruháimtól megfosztottak.
Hangom éles sikolyaik
Közé ágyazva,
Euridikére gondoltam:
„Igaz hát, hanggal is lehet ölelni, igaz!"
S kürtöm rezgésébe zuhantam.

— — — — —
De eljárt az idő felettem,
Kürtömnek súlya elviselhetetlen,
Ha rajta a repedéseket szemlélem,
Hogy szólt valaha, azt sem hiszem,
Euridikét sem, a soványt,
Sem fényt, sem homályt,
Ölelést sem, vagy vért, sem rezet,
Se csontot, se csillogást,
Vagy utat, ha elvezet.

(A hangszerészhez)

Egy darab kenyeret szelj, és a kürt itt marad.

(A hangszerész gúnyosan mosolyogva eltűnik az oldalajtón át. Egy utolsó pillantást vetve a kürtre, Orpheusz öreges fürgeséggel kilép az üzletből, ajtaját nyitva hagyva.)

MILIVOJ SLAVIČEK VERSEI

AZ ÉLET HÁROM HARMINCKOR NÉGY HARMINCKOR

Mindennap három harminc négy harminc
én meg csak három helyen lehetek:
a szobácskában egy lakás mélyén ahol az emberek rádióznak csevegnek
[alsznak]

egy olvasóteremben melynek rendszeres látogatói holmi kis
egyetemisták és egy névtelen kopott ülepű könyvmoly
vagy egy mindörökre lecövekelt város utcáin
valahol délkeleten elég közel valamilyen saját tengerhez
Mindennap fél négykor fél ötkor
hallom hogy ugyanazok az emberek megkérdik hány óra
és én is kérdek egyet-mást de minden válasz kissé már meghalt bennem
és minden kérdés másutt ér más-más pontján belső körömnek
mégis kedves nekem egész pályája hosszán
ez maradt: kell hogy kedves legyen
ez voltaképpen mindenem ez a vigaszom
mindennap fél négykor fél ötkor
ha fúj a szél ha süt a nap
és a közelben egy kis vendéglőt rejt az erdő
és a közelben sehol egy barát
Mindennap fél négykor fél ötkor
mélyen elhallgat bennem valami árnyék valami festett parton
s ez akkor az ami elmúlt vagy ami lesz
valami nyugtalanító
És olykor elhatározom hogy tovább is mehetnék
ötszáz méternivel
a negyedik kis helyre aznap délután

(1957)

A FOLYÓ ÉS ÉN ELLENSÉGEK VAGYUNK

A folyó és én ellenségek vagyunk
Ő folyik ahogy folyik én meg nem akarok úgy folyni
Ez a lényeg. A leglényegesebb
Én ehetetlen vagyok. Nem vagyok hal
És a folyó szeretne (ha bírna) megfullasztani
ezért nem szeretem a folyót
habár látom valamennyi rejtett, erős értelmét
mi egészen halk igazi ellenségek vagyunk
mert ő folyik ahogy folyik
én meg nem akarok úgy folyni én csak azért élek
hogy ne folyjak úgy mint a folyó

(1957)

AZ EGYIK MEGHAL A MÁSIK GYÁSZOLJA

Az egyik meghal a másik gyászolja irodákban és kertekben
az egyik apró testi szerelmeit úzi
a másik meg apa vagy anya képében öltözteti a világ kisdedeit
és mindig van egyik és másik
felváltják egymást mint valami papírpénzt
a hús utcai trafikokban
véletlenül vagy futtában ráismer egyik a másikra
de csak mennek (halk sodrásuknak elkötelezve)
csak némelyik érzi meg a sors egy-egy apró és alattomos tévedését

(1956)

VALAMI A VILÁGBAN

Minden városban van valami amiről a város nem tud úgyszólván semmit
sem hogy honnan van sem hogy mi is az voltaképpen s hogy mit akar mit
[nem
De néhanapján beszélni kezd valamelyik téren ahol azonnal köréje
[sereglenek
vagy beszélni kezd valahol magában
Különös, minden városban van valami ilyesmi
de sohasem tudni hogy ez szerencse-e vagy szerencsétlenség
legtöbbször csak homályosan és felszínesen sejtik hogy valami nincs rendjén
Minden városban van valami amit a legrégebb lakosok sem láttak
harminc vagy száz éve egyszerűen nem tudnak róla
Minden városban — kisvárosban is — van valami ilyesmi
de senki sem tudja hogy voltaképpen miről van szó
vagy hogy egyáltalán van-e szó valamiről
S ha végül is valaki feljegyzí mindezt
még mindig nem tudni semmit s a följegyzett adatot
hozzácsapják valamelyik létigazsághoz
S valaki talán meg is kérdi:
mi ez és mi a teendő vele
és ez-e a z vagy mi hát a világban

(1958)

VERS EGY DÍVÁNYHOZ

A tárgyak közül való
és éppolyan halk mint mindegyikük
de olykor egészen higgadtan tekintek rá
s ő mégsem ért semmit
még a nevem se tudja
neki csak valami ember vagyok valami éjszakázás
csak suttogás vagyok csak lázbeszéd
csak valami érthetetlen álom
neki csak valami párbeszéd vagyok valakivel valami álmatlanság
ő egyáltalán semmit nem hall nem ért
Olykor talán csak fáradt valami súlytól
de semmit nem ért egyszerűen van
olykor kicsit megreperálják
Talán azt hiszi hogy maga van mikor velem van
ha együtt vagyunk talán azt hiszi magunk vagyunk
Nem, nem, ő nem ért semmit
Ő csak egy a halk tárgyak közül

(1957)

ÁRNYÉK ÉS FAL

Az árnyék lekúszott a falon
a kampóig ahol kabátom lóg sapkám sálam
a kabátzsebben a noteszem a tárcában anyám fényképe
holt apám fogoly képe és némi pénz
az egyik zsebben a pipám
s valami puhára gyúrt képeslap
az árnyék lekúszott a kampóig
tovább ne kússzon ezen a falon
ne tovább

(1957)

A FIATALSÁG VÉGET ÉRT ÉS MINDEN HALKAN ÖSSZEOMLOTT

A fiatalság véget ért és minden halkan összeomlott
A fák hallgatnak az utcák hallgatnak valahol valami hallgat
S ugyanaz a tenger zúg tovább
Előlről kell kezdeni mindent
egy új mód lopakszik modorba valami kékség végleg elsüllyed bennünk
Feltöltött földből nőő fák vagyunk
Hívok valami hangokat hívnak valami hangok
hívásokat adok le
Elbírom-e most a magányt
mint régen

(1958)

CSODABOGARAK JÖNNEK VALAHONNÉT ESŐBE HÓBA

Csodabogarak jönnek elő valahonnét az esőbe a hóba
egy este bármelyik este miközben mások kártyát csapkodnak
valami nyútt bárkára vagy egyhangú városi forgalomra néző szobáikban
csodabogarak, hadvezérek, szerelmesek és elkeseredettek

Az emberek ott élnek ahová pottyantak csak néha mozdulnak el erre vagy
[arra

És az eső mindenre ráhull csakhogy ők új meg új helyzeteket helyeznek alá
már amennyi változást át lehet menteni eseményről eseményre törekvésből
[törekvésbe

Költöznek valamilyen dallamok mondatok raja költözik
ám a térkép többé már nem nedves ablak ide-oda csurgó határokkal
Az emberek valódi mezsgyék pormedréen néznek át fetrengnek rajtuk mint a
[szélütöttek

s a zene sehol: túlon túl messze

Álmodjátok végig legények az álmotokat esők alatt, idők mélyén
míg a szép fények elsuhanak tele azzal a messzi zenével
Álljatok meg a nagy ég, a régi szülőföld zápora alatt
nehezüljön a vállatokra: ázzatok át a szívetek gyökeréig
és nőjete (gyötrő kis dolgaitok között)

(1959)

A KUTYÁM MEG ÉN

Megyünk a kutyám meg én, én borostás, ő messzi földről idetévedt
van aki azt mondja furcsák vagyunk így együtt
Kószálunk a sínek körül s épülő utcácskák során
Meghalljuk a delet, meghalljuk az estét, semmiképp sem unalmas az
[életünk

Most nem beszélek magamról
de ő, ez az én kutyám, egy messzi hajnal gyöngéd rózsája, keblemhez hű
A járókelők, utólag, csak elmosolyodnak mert ők tiszták és szürkék mint
[a homok

mely átrostálva, fölpúpozva vár valami banális épületre
Én közben heverészek (a csöndben) mint egy szalmabáb, pedig nem vagyok
[szalmabáb

a kutyám hozzámsimul és bátorít és nem hagyom magam

(1962)

MIT TESZÜNK MI

Szép dolog és szükséges örvendezni az első tavaszi esők illatának
s a csillogó víztócsáknak miközben a nap átsüt a felhőkön
de mit teszünk mi: rohanunk a munkára és haza
csak azért pislantunk az égre hogy megállapítsuk: kell vagy nem kell
[esernyő

Akkor a nap áttör a felhőkön és beragyogja az utat a gyepet az asztalt
valami távoli réteket, az erdőket, a tengert
Megcsap az élet ős varázsa. De mit teszünk mi:
nézzük az árakat a kirakatban: nőttek-e vagy nem nőttek

S közben hangtalan dalok suhannak át a lelken
fölködlenek a tiszta öröm tájai: az a bizonyos nap
de mi új típusú gépekre meresztjük a szemünket
bankok tolóablakai előtt tolongunk, átengedve az első virágot önmagának

Faljuk a híreket, a híreket, híreket. S fülünk mellett nemegyszer elszáll a
[lényeg
a tágasságok bús szenvedélye. Számptalan beszélgetésben fuldokolva
elhanyagoljuk a csöndet, pedig erős dolgokról beszél
Nem is hiszitek milyen szomorú ez milyen meddő

Loholunk így a tökéletesség ziháló és vak katalógusaival
És csak keveset álmodozunk, olykor, mert azt hisszük nem vagyunk többé
[gyerekek

hanem valami más

(1963)

MESE ZÁRÓJELEKKEL

Futja az időmből elsiratni még ezt a kis kiszáradt fát is a ház előtt
(akármilyen a kezdés: a vers megint csak az emberről s a mindenségről fog
[szólni)

Elültették a többivel, de talán a talaj nem felelt meg neki
(miről ne beszélhetne még itt az ember)
vagy, suttymban, egy kisfiú megsebezte
(sok kérdés vetődik fel)
s most, míg a társai rügyeznek ahogy csak bírnak, ő kopasz és magányos
és, féltő, már azt sem kérdi: mi van velem?
(Egész sor feltételt, módot, okot érintünk)
Pedig lehetne legalább egy csöpp nesz, csöpp öröm
(és mi több?)

ebben a kis utcában, épülő házak közt, hol oly sok a hulladék téglá, a
[mészpor

ebben a nagy világban végül is. Mert nem egy fáról van itt szó
(természetesen, természetesen)
éppúgy mint minden nagy mesében
valamennyi fáról van szó, mindenütt, akármelyik út mellett
(fő, hogy vezessen valahová, mindig újra meg újra)

(1963)

Ács Károly fordításai

SIMON ISTVÁN VERSEI

A LÁNG KÖRVONALAZÁSA

lángok
öle
denevér röptű sikoly rejteke
nyugalma
titok dobozba zárt szaka
ébredése
tejút folyása-vonaglása
lobbanása
riadalom nyalábja
lohadása
mérregkeverők nyelve
megsemmisítése
a nap elrablása
mosolya
oltalom
    fényesebb ég
    átlátszóbb éj
jég-sarkok olvadó fogsora

ADALÉKOK

2.

Igazgatók irodájában ácsorogsz hetenként,
hónapokig egyazon kérelemmel, egyazon
eredménnyel távozol, majd ismét visszatérsz,
töprengsz, lám, itthon vagy végre, a csalódás
neveden szólít.
Eszedbe jut, — egy kötelező olvasmányban
olvastad, ha kell ököllel is küzdj, s megpróbálsz
kiharcolni azt, ami csatározások
nélkül is járna.

Tuskóvá dagad az öklöd.
Felszisszensz. A régi szeretőre se
mosolyogsz többé, törött poharak közé sópröd
mitológiaiád néhány szent-alakját.
Másnap hosszan néznek utánad
az utcán.
Magadbaroskadtan ülsz egy padon,
a pad kényszer-trón, mások kegye,
félig megoldás, félig megalázás.
A megoldással feloldott és a megalázott
nem ismerheti régi ismerősként egymást.
Érckő sóhajú mártírságokon,
hamisgyöngyű lányokon,
felbomlott tájakon hajszolod
arab telivérként az elméd.
Paripák patái tévik fel
homoktengerek nyugamát.
A homok újra visszahull, megnyugszik,
a paripák habosan kinyúlnak.

S A J D U L Á S

Újra visszatértem a part csipkélhez,
melyek egyezségünk szerint a tiéd voltak;
(pénzem nem volt, hogy igazi csipkéket vegyek,
így hát a lassú ár csipkézte partot
adtam neked),
itt újra megbizonyosodtam arról,
hogy úgy élsz már tudatomban,
mint amilyen étellel viszonyulnak a folyóhoz
madarak és halak.

Más vágyát magasztosította véred,
más reményét táplálja tejút-folyásod,
mást ébreszt „Csodás Csipkebarlangod”
csurgató öntudatos csobogásod.
Már emléked értéke is
növeszti veszteségem?

Szabad emberek vagyunk, egymástól
függetlenül, mindegyikünk a maga
módján tévedhet.

(A kanyarnál fekete betűs tábla:
„Tilos a homokot hordani!”
A kanyaron túl egy bácsi kosarába
homokot kapar és sas szeme,
mint kerítő vadász, az utat kíséri,
ellenségesen néz rám,
nem tudja, hogy hitemből kosaraz,
szerelmi szintézist bont
egy ócska fűzfakosárral.)

TÖBBVÁZLATOS IDOM

Brasnyó István

Eppen csak felismertem:
alakját a fürgeség beitta —
elveszett az árnyékok
boronáiban.

Még ott, túl a lapályon.

Az a jól ismert karlendítés,
ahogy letöröljük arcunk vérét,
siklakók rideg mozdulata:
a jajszóban már benne a kín is —
ahogy mindenki
önmagát álmodja:
akár megérti ezt,
akár nem.
Madarak felszippantható röpte,
az állatnyom elvezethet,
pedig már eképp
kétségbeejtően egyszerű,
ahogy a tűzgyújtás
idétlen pillanatai,
mikor önnön arcáért
indul el
a büszke fáklyás.
Legyenek a csodák
végérvényes tegnapunk ügye;
a pusztaság,
a rengeteg erdő
s a víz is.

Tiszta hangot vet fel:
nem viritja
bokorban rózsáit,
holdat deleltetve,
nagy-nagy orrszarvúk között
feketálló a reggel,
és még feketébb lesz
a cserjések
ág-bogain túl

méltatva a szél
kifosztott mozgását
minden kis térségen, amit
szabadon hagytak
még a holtak és a
mi számunkra egyaránt,
ilyen betoldás is kell
az elparittyázott mindennapokba,
testet,
hazát,
lényeket cserélve,
hogy tisztán csak
megmentettek legyünk —
áldozásnak
zsoltárt szorítva a szálkás
karámok közé.

Kemény hullám terelődik,
kemény hullám a tengerekről.
Ez a sivatag és
a tenger célja,
hogy ketten s egymásért
legyenek,
miként az utolsó pohár
üvegek felmetszett hasában:
lemért gyümölcs által,
mozdulatlan távolság által
a patak is
egy nyakon csipett kígyó.
Sem alkonyatot,
sem éjt nem hoz;
se napot,
se reggeleket —
és utólagos neve is
csak ennyi:
PATAK
s megmarad olyannak,
amilyennek kívánni lehet
egy patakot.

TÓTH FERENC VERSEI

APOLÓGIA

Nem jött senki hát! Újra magam, te határtalan éj;
itt csúszós, sikamlós, jó közepedbe kerülten
újra hallgatok. Tévetegen tapogatnak az ujjak
utánam, de hol vagyok én már, hova locsolt szét
megannyi szavam, gondolatom csengő serlege!?
Mint a századok szemére kent vakolaton
a zörgő szellemek, messze szálltam s oly fehéren,
hogy a leplem irigyelték fent a csillagok... S ó,
csöndmadarak áldott fészke te, akkor szárnyra küldted
mind az aluvót, s azok énköröttem úgy röpködtek,
úgy szálltak a szabadságba fel, hogy alattuk
a csillaghernyók szétfejtették ágas-bogas
éji szöttesük. S bár a sírjuk ásták meg e tettel,
én dicsértem őket, de oly nagyon, hogy örömömben
a napdugós nagy égi hordót fölnyitottam,
fölnyitottam,
s ráengedtem a világra —
az úri nedű összes mámorát...

1964.

A SORSTALANOKHOZ

Egyetlen s ki sem cserélhető sorsom ajka borul rám;
mintha önmagát ölelné, úgy fog át a húsos fogmeder.
S én fénylő nagy kövein szaladok, éppen a percek előtt,
s velem jó szeretőm, ki hú marad hozzám, míg
magamhoz én is az leszek. Ó, ha tudnátok,
mennyire jó így! Térdig ér a víz: sorsom nyála

— érzem — elemészt. S bár marnak már a tömény vad savak,
s vérbe szívnak föl a belek mohó bolyhai, nincsen
szavam, mely mindez ellen tiltakozna most. —
Egy magammal, egy a sorssal! A vérerekben
így kerengek én, s jó szeretőm velem repül, kergetőzik
a cívódásba begubózott, törpe föld fölött!

1964.

S Z O M B A T E S T E, V A S Á R N A P R E G G E L

(R E S Z L E T)

Alan Sillitoe

5.

Eső és napsütés, eső és napsütés, ilyen volt az idő a következő vasárnap, az ég hol kék volt, hol tömött felhőgomolyok sodródtak tova rajta, hatalmas égi kontinensként; tejjehér hegyormokra emlékeztetve lebegtek a Castle Rock csúcsa fölött, mint valami homokkőből faragott bozontos oroslánfej, amely nagy száját kitátva hajlik a város fölé, olyan helyzetben, mintha felfalni készülne a megáradt Trent kanyarát szegélyező rendezetlen külvárosokat. Két csinos, vasárnap délutáni moziba igyekvő pár szállt az utca nyirkos levegőjéből az emeletes trolibuszra, amely elhaladva a „Ló és lovása” bezárt ajtaja mellett, Arthurt nem számítva, teljesen üresen hagyta az utcát maga mögött.

Két kezét mélyen tágas zsebeibe süllyesztve, Arthur rosszkedvűen ment végig a Ruddington Roadon, azt kívánva, bárcsak ugyanúgy maga mögött hagyhatná mindazt a gondot, amit Brenda rakott vállára pénteken, akárcsak a kastélyt, amely a legutolsó sarkon került a háta mögé, s egyben azt is, bárcsak megszabadulna kínzó fejfájásától, amely akkor jött rá, amikor világos midlandi sörben igyekezett gondjaira gyógyírt találni. Ki gondolta volna ezt? Hogy Brenda így megjárja és beleessen a szószba, annyira, hogy most neki kell kiszednie Ada néniéből, hogyan is húzhatná ki a slamasztikából, hogyan is piszkálhatná ki félig sült zsemlejét a megrakott kemencéből. Mindenáron, így mondta Brenda. Meg kell tenni. Van annak természetes módja is, próbált érvelni. No persze, vágott vissza balszerencséjére az asszony

gúnyosan. De még most sem látta, miért kell ilyen nagy hűhót csinálni az egészből, s egyszerre jobban megértette, miért is csatlakoznak olyan sokan örömmel a hadsereghez ezekben a napokban: menekülnek a mások által felkavart vihar elől. Az emberek általában túl nagy ügyet csinálnak egészen jelentéktelen dolgokból is, de el kell fogadni a kihívást, vagy pedig a locsogók kórusához kell csatlakozni, különben az élet nem mehet tovább, s a végén mindenkitől elhagyatva, eldobott almacsutkaként, valami düledező éjszakai nyomortanyán találja magát az ember. És ezzel mindig leveszik az embert a lábáról. Brenda úgy sírt az éjszaka, akár egy kisgyerek, ő pedig egyik kezével letörölte könnyeit, míg a másikkal saját náthájának kicsorduló patakjait igyekezett feltartóztatni, úgyhogy az asszony azt hitte, rajta is erőt vett a sírás, s kissé megvigasztalódva ment vissza a házba. De alighogy halótávolságba került tőle, megrészegetlenül nevetni kezdett önmagán és az egész világon is, amíg csak harisnyás lábával föl nem surrant a lépcsőn, s öltönyét az egyes számú ruhaakasztóra függesztve, mélyen, mint a bunda, el nem aludt.

A vasúti híd kaptatóján hátrafordult, s újra meglátta a kastély zömök homlokzatát, amely mintha még mindig feléje vigyorgott volna. Gyűlölöm ezt a kastélyt, mondta magában, jobban, mint bármit is eddig életemben, a legszívesebben alagutat vagy, ahogy mondják, Mortimer-csatornát vájnék alája, beletennék vagy ezer tonna puskaporszáraz TNT-t, s az egészet a mennyországba küldeném, úgyhogy senkisémet látna soha többé. Haraggal telítetten ment tovább a Ruddington Road megfeketedett üzletei és házai között a friss szélben, amely náthájának egy cseppet sem használt.

Berúgta a kaput, amilyen keresztül Ada lakásának hátsó ajtajához lehetett jutni. Lehet, hogy a húsz kölyke — vagy mennyi is van neki — otthon van, s szóhoz sem juthatok tőlük, de meglehet, üres a ház, úgyhogy szépen, okosan beszélhetünk. De bárhogy is van, jobb, ha tartom a számat és nem mondom el, miért van tanácsra szükségem. Öt percen belül az egész család tudná már. Úgy terjednek itt a hírek, hogy az ember azt hihetné, mindenki tamtamdobot tart a háza tetején.

A mosdófülke nyitott ajtaján át látta, hogy a mosdókagyló megrepedt. A szeneskamra romokban hevert, mert valamikor csirkéket tartottak benne, s a fal egy részét ledöntötték, hogy helyébe dróthálót feszíthessenek ki, az aszfaltot pedig még a háború alatt felszedték, mert a kertben légvédelmi óvóhelyet ástak. Az ablakfüggöny egyik sarkán szakadozott, de egyébként tiszta volt, az ajtót viszont éjjelnappal kissé nyitva kellett tartani, mert a háziúr nem volt hajlandó az egyenetlen padlódeszkákat megjavíttatni. Még annak ellenére sem, hogy rendszeren fizetik a házbért, gondolta Arthur. Manapság a háziuraknak olyan szerencséjük van, hogy még arról is megfélemeznek, hogy a világon vannak. Bezzeg a háború előtt csak a kerületi bíróság segítségével kaphatták meg a házbért.

— Van itt valaki? — kiáltott be a mosogatóba. — Bujjon elő, Ada néni.

— Gyere be, Arthur — szólta ki az öregasszony. A rostélyra felhalmozott hatalmas izzó szénrakás felől perzselő hóhullámok árasztották el Arthurt, amikor belépett. — Úgy látom, Dave mostanában a

szénbányákat látogatja — mondta, és sietve gombolta ki felöltőjét, még mielőtt a melegben megfulladt volna. — Hát a pereputty hol van?

— Moziba mentek. — Az öregasszony az asztal mellett ült, amelyet a vasárnapi ebéd maradványai borítottak, Arthur belépése elvonta tekintetét a szénrakás izzó szívéről, melyben, mint valami varázsos kristálygömbben, a múltat látta, amelynek eseményei, bármilyen sötétek is voltak valamikor, most, hogy mögéje kerültek, csakis csodások és elragadóak lehettek számára. Ötvenes éveiben járó asszony volt, szürke szoknyába öltözve, vonzón felépített arccal, amely, Arthur jól emlékezett rá, valamikor telt volt, de most megkeskenyedett, s még a rárakódó öregség álarca ellenére is, újra olyan lett, amilyen fiatal lány korában volt.

— No hogy vagy, te jómadár? Hát anyád miért nem látogat el hozzám mostanában? Vajon az a vén fajdkakas most is veri még? — Kezét kinyújtva levette a vízforraló lábast a tűzhelyről, és ügyesen elhelyezte az izzó szénrakáson.

Arthur felöltőjét a heverőre tette. — Nem, Apa nagyon rendes mostanában. Már nem veri többé. Amióta én és Fred felnőttünk, nem tesz ilyet.

— Ül le, fiam — mondta Ada. — Rögtön csinálók neked egy csésze teát. Örülök, hogy egyszer ellátogattál hozzám. Csak vasárnap délután pihenhetek egy kicsit, s ilyenkor jólesik elbeszélgetni valakivel. Öröm nézni, hogy vigyázol a ruháidra, Arthur. Minden fiatalembernek így kellene tennie, én mondom neked. Dehát tudod, egészen más olyan házban lakni, ahol a porontyok nem verekszenek folyton és nem rohangálnak mindenfelé. Eddie Pammel és Mike-kal Cliftonba ment, vissza sem jönnek hat óráig, hála istennek. Egész héten át olyan táncot járnak körülöttem, hogy ilyenkor a hét végén mindig örülök, ha nem hallom őket. Tegnap este a Repülő Rókában voltunk, s annyi gint ittam, hogy azt hittem, sohasem érek haza. Bettynk összeakadt egy pasassal, aki egész este itatott mindannyiunkat. Legalább öt fontjába kerülhetett a bolondnak. Kocsija is volt, és ezért, azt hiszem, megengedhette magának, ő pedig nyilván azt hitte, a legjobb úton halad Bettyvel, de csak láttad volna, hogy megnyúlt az arca, amikor mégis hazajött velünk, ahelyett hogy vele ment volna! A végén akadékoskodni kezdett, de a mi Dave-ünk — ő is velünk volt — felállt és azt mondta, lekever neki egyet, ha el nem pucol. A szegény fickó halálsápadt lett, beült az autójába és elhajtott. Micsoda sültbolond is voltam, mondta Betty, mikor már elment. Rá kellett volna vennem, hogy valamennyiünket hazavigyen!

Arthur nevetett. — Sajnálom, hogy nem voltam ott — jegyezte meg, s majdnem boldog volt, amiért ezen a hűvös áprilisi délutánon itt ülhet Ada nénivel és várhatja, hogy a teafozóban felforrjon a víz, amíg csak belül agyában aggodalma újra lüktetni nem kezdett. Mindenekfelett aludni szeretett volna, mintha már legalább egy hónapja nem látott volna ágyat. Miközben Ada, megpiszkálva a tüzet, visszahelyezte a teafozót, a nagy tűz melege szinte a szemét égette, s a kandalló párkányán álló márványóra úgy csattogott, mint valami élete utolsó ötpercében vergődő madár. A szoba egyik végében álló pohárszék a padlódeszkák süllyedése folytán a faltól eltávolodva, erősen

előredőlt, s mintegy jelezte a szoba padlója és a pince boltozata között rejlő túlságosan is nagy üreget, ahová Ada három fia, a háború alatt elszökte a hadseregből, a portyázásaik során mindenfelől összeharácsolt holmi nagy részét halmozta fel, s amely, olyankor, ha éppen nem börtönben vagy katonai fegyintézetben voltak, takaré- és hitelbankként szolgált számukra. Az edényes polc fölött, téglalap alakú rámban két családi ereklyének számító kép függött, melyeket maga az apa — egy iszákos tűzér őrmester, aki már nem élt, s akit mint továbbszolgáltót tizenkilencben dobtak ki a hadseregből, Ada állítása szerint azért, mert olyan szavakat használt, melyeket még a katonák sem tűrhettek el — zsákmányolt Franciaországban, még az első világháború során. A két képen, amelyeket Adának adott, vajszerű vállán fehér sállal két gyönyörű lány állt márvány lépcsőkorlát mellett, kinyílt rózsákkal a háttérben. Doddoe három évvel ezelőtt halt meg, amikor egy dombról leereszkedve, sebesen, mint egy kilőtt puszkagolyó, hatalmas oldalkocsis motorkerékpárjával egy röfösüzet kirakatába rohant; későn véve észre, hogy előbb kellett volna fodulnia, csikorgó foggal, szemét kimeresztve, egy másodperccel előbb, semhogy halálra zúzza magát, záporozó sörétként még egyszer utoljára szerteárasztotta egész trágár szókészletét. Így kell ezt, gondolta Arthur a tűz melegétől és a náthájától eltompultan üldögélve. Doddoe tudta, befellegzett neki, amikor felismerte, hogy rosszul vette a kanyart.

Adának most másik férje volt, de Doddoe-tól származó tizenegy gyermekből álló családja általa már nem gyarapodott tovább. Túl öreg és túl bölcs is volt már ahhoz, hogy újabb gyerekei szülessenek, visszavonult életének alkonyát felidézett emlékeivel fűszerezve, csendesen pihent babérajain. Mert Doddoe, aki valóságos istenverése volt számára, egész életre szólóan ellátta gyötrellemmel, iszákossággal, végrehajtókkal és gyerekek hadával, amely hamar megtanulta, hogyan gondoskodjon magáról, oly szabadossággal és vadsággal, hogy a nevelést az állami javítóintézet, a reményt pedig a hasonszörűek barátsága jelentette számára. Raph viszont, Ada jelenlegi férje, aki csendes ember volt, s szintén magával hozta öt gyermekét — innen eredt a mendemonda Ada húsz gyermekéről —, miután végignézte tüdővésztes felisége halálát, valamint tizenegy éves kislánya távozását ugyanezen a véres köpetekkel kijelölt úton, békés életre vágyott. Ada fiai és lányai azonban, akiket nem békességre neveltek, sokkal inkább megkeserítették életét, mint azelőtt bármi más, s mindezt még az is tette, hogy közben felfedezte, féltékeny Adára. Az ötvenes éveiben járó asszony személyiségében volt valami, ami egy cseppet sem változatos pincérlányra emlékeztetett, aki pusztá jószívűségből hajlandó bármely férfi meséjét végighallgatni, s együttérző lélekhez illően sörébe zokogni, sőt ha úgy hiszi, hogy ez hasznára lehet, még arra is képes, hogy az illetőt hazavigye és ágyába fektesse. Ralph neheztelni látszott emiatt, s szívében állandó aggodalom vert gyökeret, ami első sorban azért vált erőssé, mert — azzal a különbséggel, hogy bútorának és öt gyermekének koloncát is magával hozta — ő is ily módon került a házhoz; folyton az a balsejtelem gyötörte, hogy Ada a jövőben más szerencsétlen férfit boldogíthat. Ada legidősebb fia, Dave megvette a „Féltékenység” című lemezt, s valahányszor Ralph felhány-

torgatta túlzott szívjóságát és azt a tényt, hogy ha kocsmában vagy klubban vannak, túl sok férfival beszélget, a gyűlöletes lemez forogni kezdett, világgá bömbölve azt az átkozott üvöltő tangót, amely szelíd lelkét minden alkalommal az örületbe kergette. Egy szombat este, miközben a lemez szólt, Ada kétségbeesett jajongása kíséretében, Ralph összeverekedett Dave-vel, s bár Dave hamar leütötte, estében sikerült mégis megragadnia mind a lemezt, mind a lemezjátszót, s a padlón darabokra zúznia mind a kettőt. Dave és a többiek ettől kezdve beérték azzal, hogy valahányszor a rádió, zenés jókívánságai során, a „Féltékenységet” játszotta, fülsiketítően felerősítsék a készüléket. Ralph figyelmes férfi volt, aki Adának — már amennyire ezt fiai, akik hamisítatlan Doddoe-ivadékok voltak, lehetővé tették — olyan nyugodalmas életet biztosított, amelyet azelőtt sohasem ismert. A háború befejezése után, mikor a tábori csendőrök megszűntek örökösen Ada fiai nyomában járkálni, lecsendesült az élet. Valamennyien munkához jutottak, s a pénz oly hosszú időn át folyt rendszeresen a házhoz, hogy Adát már nem is aggasztotta többé, mi történne, ha a körülmények újra rosszra fordulnának. Ezekben a napokban már csak a családot hirtelen megosztó szombat esti labdarúgó-eredmények jelentették a legnagyobb izgalmat a házban. No és a zenés jókívánságok vasárnap délelőtt.

Miközben Arthur a tűzbe bámult, Ada rendbe szedte az asztalt a teához, majd kinyitva a konyhaszekrényt, egy szelet főtt húst vett ki, egyre kérdezgetve a fiút, hogy érzi magát, mintha csak hosszabb időn át beteg lett volna. Mindenkit így kérdezgetett, aki csak hozzá jött vagy akivel az utcán találkozott, úgyhogy azt lehetett volna hinni, egész életében csupa betegség közt élt, holott nem ez volt a helyzet. Arthur azt felelte, egészen jól van, de elismerte, hogy szakadatlanul valami kellemetlen dolog forog a fejében.

— De miért? — csodálkozott Ada a kamrából kilépve, kezében egy palack gyümölcszörppel, amelyet a fiú elé tett. — Ugyan mi baja lehetne egy ilyen jóképű fickónak?

Arthur levette vörösén izzó szénágyáról a teafőzőt, s a forró vizet a teáskannába öntötte: — Tulajdonképpen nem is én vagyok bajban, Ada néni. Magamért sohasem fáj a fejem. Egy haveromról van szó, aki velem dolgozik. Bajba hozott egy fiatal nőt, és most nem tudja, mit csináljon. Arra kért, segítsek rajta, de én sem tudom, mit tehetnék. Ezért gondoltam, eljövök magához és meglátogatom.

Ada motyogott valamit, azután leült. — Hát bizony, szegény pasasnak pechje volt. De hogy lehetett olyan mafla, hogy bajba hozta azt a lányt? Hát nem tudott jobban vigyázni? Most aztán egye meg, amit főzött magának, akárcsak a mi Dave-ünk. — Arthur emlékezni kezdett: Dave is bajba hozott egy nőt, akiről kisült, hogy a kurvák legrosszabbika, sovány, elvetemült, patkányarcú kis ringyó, aki megpróbálta az utolsó pennyig kifosztani, amíg csak Dave egy éjszaka meg nem fenyegette, hogy lelöki a Trent hídjáról, úgyhogy végül is beérte neki egy fonttal, bírósági eljárás nélkül.

— De hát — szólalt meg Arthur — semmit sem lehet itt tenni? Azt akarom mondani... — de nem tudta, hogyan is mondja; sohasem beszélt azelőtt nagynénjével ilyesmiről, s most csodálkozott, amiért előbb azt hitte, egészen könnyen megy majd minden. — Nos hát, néha

mégiscsak csinálnak valamit az emberek, hogy elejét vegyék a dolognak. Néha pirulákat meg ilyesmit szednek, és úgy szabadulnak meg tőle... vagy nem így van?

Ada egy nagy fehér csészébe töltötte a teát, aztán a fiú utolsó megjegyzésére hirtelen mozdulatlaná vált, a kanalat a cukortartóban hagyta, öregedő arca fürkésző színt öltött. Arthur most vette észre először, hogy fogai hiányoznak. — Honnan tudod te ezeket a dolgokat?

— A vasárnapi lapokban olvastam — mosolygott Arthur, de közben valahogy bűnösnek érezte magát, s ez azt a furcsa, fejtetőre állított érzést elevenítette föl benne, amely akkor fogta el, amikor bevonulva katonának, állomáshelyére érkezve az iratait kérték tőle.

— Nem kellene ilyen dolgokba keveredned — figyelmeztette Ada. — Sohasem tudhatod, hova vezet az ilyesmi.

— A haveroméért teszem — válaszolta Arthur. — Pácban van, s nekem segítenem kell rajta. Az ember nem hagyhatja cserben a barátját. Rendes pacák, tudom, ha a helyében lennék, ő is mindent megtenne értem.

Az öregasszony gyanakodva nézett rá. — Biztos vagy abban, hogy nem te vagy a szószban?

Arthur őszinte, majdnem megdöbbent arccal háritotta el az „igazságtalan” gyanúsítást. Hazudj, amíg bele nem kékülsz, volt a jelszava, s előbb-utóbb mindig hisznek neked. — Bárcsak inkább tényleg én lennék bajban és nem a haverom — mondta komolyan. — Akkor talán nem is keserednék el ennyire. De róla van szó, nem rólam, és nekem most segítenem kell rajta. Hiszen arra való a haver, hogy segítsen.

— Igazán nem tudom, mit is mondhatnék neked — szolt Ada kissé ellágyulva a barátság ilyen megnyilvánulásától. — Veszedelmes dolog belemászni ilyesmibe. Ismertem egyszer egy asszonyt, aki börtönbe került emiatt.

Lassan szürcsölni kezdte teáját, Arthur közben magyarázott. — Körülbelül két hete, hogy a lány baja elmaradt. Valami pirulákat szedett, de nem használtak.

— Amennyire én tudom, csak még egyet próbálhatna meg — mondta neki Ada. — Vegyen forró fürdőt és igyon forró gint. Mond meg neki, csinálja a vizet olyan forróra, amennyire csak kibírja, maradjon benne két órán át, s közben igyon meg egy pint gint. Ez majd elintézi. Ha mégsem sikerül, hát megszüli a porontyát, ennyi az egész.

A bejárati ajtó nagy robajjal kinyílt, cipők sokaságának dobogása hallatszott a hallból. A család előőrse kikászolódtott felöltőiből, lihegve az autóbustól hazáig rohanva megtett út után.

— No itt vannak — jegyezte meg Ada röviden.

Jane, Pam, Mike és Eddie teájukat követelve a szobába rontottak. Arthur odébb tolta az asztalon üres tányérját és csészéjét. No éppen jókor, gondolta örvendezve.

— Levetni a szvetereket — szolt rájuk Ada. — A teáskanna üres. Várjatok, amíg felforr a víz. — A testes, vörös hajú Jane a heverőre dobta magát, s eközben Arthur megfigyelte nagy, szveterborította melleinek ugrándozását. — Biztosan jó sok húst bevágtál a teához? — kiáltotta arcán sértődött pirossággal.

— Kevesebbet járasd a szádat — szolt Ada felemelt ököllel —, mert különben nem kapsz teát. — S a csata máris újra elkezdődött. Doddoe éppen elegendő létszámú utóvédet hagyott maga után, hogy szelleme továbbra is érezhető maradjon a házban. Ha az én kölykeim lennének, gondolta Arthur, nem viselkedhetnének így.

Pamelának első dolga volt, hogy a rádiót túl hangosra erősítse. Ő képviselte Jane tizennégy éves változatát, finomabb arccal és kisebb keblekkel, de ugyanolyan szeplőkkel a karján és ugyanolyan lángvörös hajjal. A moziból visszatérve Bert és Dave is bejött a szobába, s mikor megpróbálták Jane-t és Pam-et megbabolázni, valóságos bolondokházává tették a szobát, amely egyszeriben „törődj a saját dolgodal” és „fogd be a mocskos pofádat” kiáltásokkal telt meg. A kitörő ordítástól délutáni szundításából felriadva, harisnyás lábbal Ralph is lerontott az emeletről. — Nem tudtok még nagyobb lármát csinálni? — kiáltotta dühtől eltorzult arccal a lépcső aljáról, egyik kezében cipőjét, a másikban egy sportlapot szorongatva. Gyorsan rá kellett azonban jönnie, hogy senki sem méltatja figyelemre, úgyszólván miután utat tört magának a tűzhely felé, vigasztalanul leült, hogy cipőjét felhúzza, miközben Ada egy csésze teát töltött neki.

Arthur unokabátyjaival egy pókerpartira az utcai szobába ment át. Miután — hogy a másik szobából való mindennemű önkényes és káros átvándorlásnak elejét vegyék — az ajtót bezárták, felcsavarták a villanyt, és leültek a sima, fényezett asztal mellé. Dave leemelte az asztal közepén álló virágcserepet, és az ablak elé, a földre tette.

— Csalás nincs — jegyezte meg Bert.

— Beverem a pofáját annak, aki csal ebben a házban — kiáltotta Dave valami régebbi sértésen felháborodva. — És ez rád vonatkozik Bert. A múlt héten is hét shillinget elszedtél tőlem a létszámon felüli királyaiddal. — Kiragadta a kártyákat a már éppen osztani készülő Bert kezéből, és keskeny, vörös arcához egészen közel tartva, számolni kezdte őket.

— Majd én osztok — ajánlkozott Arthur, átvéve a kártyacsomagot. — Azt hiszem, bennem megbízhattok. Én még sohasem csaltam életemben, higgyétek el, ha mondom.

— Aki ezt mondja, abban sosem szabad megbízni — mondta Bert mogorván. Azután ökölbe szorított kézzel dühösen Dave-hez fordult. — Ha még egyszer így kirántod a kezemből a kártyát, hát megkapod a magadét.

— Csak ne lennél olyan átkozott csaló — vetette oda Dave. — Az ilyenekkel így kell bánni.

Arthur kiosztotta a kártyát, ötöt a másik kettőnek, úgy ahogy kijár, magának viszont hetet, anélkül hogy észrevették volna. A két legalsó kártyát, még mielőtt az egymással vitatkozó Dave vagy Bert odafigyelt volna, észrevétlenül az ölébe ejtette. A másik szobából ütések és kiáltások sorozata hallatszott át. — Figyeljétek csak őket — szolt Arthur ártatlan arccal. — A kenyérvégeken veszékszenek.

Dave hangosan elröhögte magát. — Ja úgy, a bandára gondolsz. — Azután kártyáiba pillantva elkomorodott.

— Csak megjártssza magát — jegyezte meg Bert. — Ez azt jelenti, hogy teljes sorozata van.

— Seggem van, de nem sorozatom — mondta Dave, és anélkül hogy a másodszori húzást megvárta volna, lapjait az asztalra dobta. Bert kettőt húzott a csomagból, mosolygott, és egy shillinget tett az asztal közepére. Arthur elrendezte kártyáit, aztán félkoronát tett ki.

— Csak lassan a testtel — szolt Dave figyelmeztetőleg. — Ez túl nagy pénz. Nem ajánlom, hogy így játszs.

— Blöfföl, tudom, hogy blöfföl — mondta önhittén Bert, és kikerekítette az összeget.

De Arthur nem blöffölt. — No tessék — mondta, és kitegette kártyáit az asztalon.

Alsó-dáma-király-ász, csupa treff. Arthur hét shillinget söpört be.

— Hány kártyád van neked? — érdeklődött Bert gyanakodva.

— Ugyanannyi, mint neked — vágott vissza Arthur a gyanúsításra, összeszorított szájjal. Az utolsó játszmában tizenöt shillingre emelte tétjét. Szerencséjét kételkedve és nehezteléssel fogadták, mire Arthur így válaszolt: — Csalok? Persze hogy csalok. Mindig ezt teszem. Hát ti ezt nem tudjátok? — Ebből arra a következtetésre jutottak, hogy nem csal. Azután féltucat titokban rejtegetett kártyáját észrevétlenül visszacsúsztatta a csomagba.

Arthur Berttel egy kis italra a városba ment. A hídon már egészen sötét volt. A kastély az éjszaka ködből, füstből és sötétségből álló fátyla mögé rejtözve, láthatatlanná vált. Az alacsonyan fekvő vasúti rendezőpályaudvarok és a posványos csatornák partja felől hűvös szél kúszott felfelé, s ez Bertet káromkodásra, Arthurt pedig arra készítette, hogy begombolja kabátját.

Bert alacsony, nyers, kék szemű Doddoe-ivadék volt, aki bár tudta, hogy a veszély kellemetlen dolgot jelent, mégis mindig belevette magát, annyira, hogy rendszerint csak hirtelenszöke göndör haja látszott ki belőle. A fiatakorúak börtöneiben és állami javítóintézetben tanulta ezt a magatartást. Öccsei a rendőrségtől való menekülésért folytatott harcban legalább olyan — ha nem még nagyobb — bátorságot mutattak, mintha puskával és szuronnal felszerelve, a harctéren küzdöttek volna. De Bert, aki valamilyen ismeretlen okból mindannyiuknál jobban hasonlított Doddoe-ra, még csak meg sem próbált elszökni a hadsereg elől. Valójában, hamis életkor bemonadásával, még túl korán is csatlakozott a hadsereghez, úgyhogy tizenhét éves korában vetették be először az utolsó Rajna menti támadásnál, de a küzdelemből kevesebb sebbel került ki, mint öccsei, akik a katonaszökevények előretolt büntetőszázadaiban szolgáltak. Bert, mint Ada mondta, kiköpött apja volt, s anyja, éles eszé és bizonyos tőle örökölt szentimentalizmusa mellett, leginkább ezért szerette annyira. Bert sohasem engedte meg Ralphnak, hogy Doddoe helyét elfoglalja a családban. A zsarnok diktátor Doddoe helyén most szilárd trónon Ada uralkodott, erélytelen hitvesével, Ralphfal az oldalán, akinek Bert, Ada uralmának legfőbb támasza, sohasem engedélyezte, hogy feleségével emelt hangon beszéljen.

Csendben mentek le a hídról levezető lejtőn, átvágtak a Castle Boulevardon, elhaladtak egy olcsó áruház sötétén ásitó ablakai mellett, majd egy hulladéktelep közelében beléptek egy kocsmába, hogy ma esti első pint sörüket megigyák. Bert azt ajánlotta, csípjenek fel

két ringyót, de miután itt a homályosan megvilágított Gyufa nevű kocsmában semmi érdekeset nem találtak, több szakaszban, lassan egészen a „Nottinghami Rózsáig” elmentek. Itt, úgy látszott, több szerencsájük lesz, de a felszedett két barátságos, vidám lány, elfogyasztva harminc shilling árú sört, egy autóbuszra felugorva faképnél hagyta őket. Így Arthur és Bert, áthaladva a nyüzsgő Slab Squareren, hazafelé indult.

A csatornákból felszálló nedvességtől elkedvetlenedett Arthur újra Brenda reá nehezedő baja miatt kezdett töprengeni, amely most súlyosabbnak tűnt szemében, mint eddig bármikor.

— Hazamegyünk — mondta Bert — és bekapunk néhány falatot vacsorára. Azt hiszem, anyának lesz még egy kis húsa a számunkra.

Arthurnak sem jutott semmi jobb eszébe. Az utcák majdnem teljesen elhagyottak voltak. Az utolsó autóbusz üresen robogott el mellettük a garázs felé, valamennyi lámpája égett, az egyik hátsó ülésen ülő kalauznő holtfáradtnak látszott.

— Ha még egyszer látom ezt a két kurvát — mondta Bert, a felöltője zsebének rejtekéből előhalászott utolsó cigarettáját meggyújtva — esküszöm, szétverem a mocskos képüket. — Leléptek a járdáról és átkeltek a macskaköves úttesten.

— Csak sört akarnak, semmi mást — jegyezte meg Arthur. — De mit is várhatsz tőlük. Ha kocsmában csípsz fel valami kurvát, sohasem tudhatod előre, mi sül ki a dologból. Néha hajlandók, néha nem.

Bert arról fecsegett, hogy ezek a lányok még a bőrt is lenyúzzák a palijaikról, Arthur pedig, akit nagy gondja ismét hatalmába kerített, mikor a munkaközvetítő mellett, egy pocsolya közelében haladtak el, részeg vágyat érzett, hogy elfekve benne, belefojtsa magát. Azután nevetett. Nem elég mély. No meg hideg is. És végül is, talán nem adott Ada valami jó tanácsot mégis? Krisztus nevében remélte, hogy így van, és hogy használni fog. A legújabb típusú sportgépek ragyogtak halványan az egyik kerékpárúlet kirakatüvege mögött, s egy kartonlap közepéről Sir Walter Raleigh nemes feje biccentett feléjük. Bert érzékei az elrontott est után sokkal elevenebbek voltak; figyelmét egy földön fekvő tárgy ragadta meg, megállt, és megfordult maga körül: valami alig érezhető szag, egy halk nyöszörgés és egy bizonyos ösztönös állati megérezés tudtára adta, hogy valaki elterülve fekszik a járda kövén a kapu előtt. Arthur, aki erősen kívánta a vacsorára kilátásba helyezett hideg húst, megkérdezte, mi történt. Bert egyszerre egészen megfélemedezett az élősködő utcalányokról. — Egy szegény ürge fekszik itt — mondta lehajolva, hogy a földön elnyúlt testet szemügyre vegye. — A sárga földig leszopta magát — tette hozzá vigyorogva. — Ugyancsak illatozik.

Arthur cipője orrával megbökdöste a testet, Bert pedig rákiáltott, keljen fel a földről. — Nem fekhatsz itt mindig. Halálra fázol. — A lassan több érdeklődést mutató Arthur észrevette, hogy az ember feje fedetlen, s hogy ruhája régi, könyökén kikapott. A hideg éjszaka ellenére sem hordott felöltőt, s nadrágja szára, amely testének kicsavart helyzete folytán magasan a bokája fölé csúszott, látni engedte, hogy cipőjét harisnya nélkül viseli. Arthur úgy találta, ötven év körül járhat.

— No majd talpra állítjuk — mondta Bert, de mikor megpróbálták felemelni, úgy találták, csak fejét és vállát képesek megmozdítani. Morgott valamit, de nem akart felkelni a földről. — No mozgás, apa-fej, ha nem kelsz föl, a zsaruk hűvösre tesznek.

Az ember tovább morgott, szemét forgatta, mintha annak a tizenöt pint sörnek a ködét akarná lerázni magáról, amit minden bizonnal meg kellett innia. Azután tetőtől talpig megrázkódott, zihálva, hatalmas erőfeszítéssel igyekezett feltápáskodni, de végül sóhajtván ismét hátrahanyatlott. Arthur tekintetével mindkét irányban végigkémlelte az utat, nincs-e rendőr a közelben. — Ha nem állítjuk talpra, hamarosan egy cellában találja magát, és szép kis reggelre ébred. Ezen a héten Ranklin ügyeletes az őrszobán, undok egy pók.

Bert megrázta, amíg csak harákolni nem kezdett és ki nem nyitotta szemét. — Hol a barlangod, szakikám? Merre laksz?

Az ember lassan összecsucskódó bicskaként felült, de aztán oldalt gurult. Bert a hóna alá nyúlt, aztán kezét erősen bordáinak feszítve addig emelte, amíg lábra nem állt. Az utcai lámpa fényénél észrevették, hogy szemei be vannak dagadva: Bert megjegyezte, úgy néz ki, mintha leütötték volna. Két oldalról mindketten erősen megragadták és a híd kaptatójára vezették. A következő lámpaoszlopnál Arthur megállt és az ember fülébe ordította: — Hol laksz, szakikám? A legjobb lesz, ha hazavezetjük — tette hozzá Berthez fordulva. Az ember ajka dagadtnak és benuitnak látszott az italtól, nem volt annyira ura szájának, hogy érthető szó jöjjön ki rajta. Ajkait mozgatta. Egyik kezét felemelte, de aztán újra visszajejtette. Az utca nevét kiszedték belőle valahogy, de a számot sehogysem tudták megérteni. Nyitott szemmel nézett rájuk, szájának egy rándulása mintha mosolyra emlékeztetett volna. Még mindig támogatva haladtak tovább. Amikor, azt gondolva, hátha már egyedül is képes menni, egy pillanatra elengedték, rögtön a kövezetre rogyott, úgyhogy ismét kemény erőfeszítésükbe került, amíg újra felemelték. Bert úgy beszélt hozzá, mintha nem is lenne részeg, megkérdezte, kellemesen töltötte-e el az estét, s hogy ivott-e eleget. Azután kijelentette, bizonyára ír származású, Paddynek szólította és megkérdezte, Írország melyik részéből való, megcsókolta-e valaha is a Blarney Stone-t, és hogy nem dolgozott-e Guinness sörfőzdéjében Dublinban.

Egy hosszú egyenes utcában lakott, amely az állomás felől a Trent hídjához vezetett, Arthur ismét a fülébe kiáltott és újra a ház száma felől érdeklődött, amelyben lakik. — Tudom már — mondta Bert. — Van itt egy penzió a közelben, ahol Doddoe is lakott egy éjszaka, mikor Anya kizárta a házból. Itt van valahol, errefelé. — Az ember most már nem nehezedett olyan ólomsúllyal rájuk, és cipőjét sem húzta már oly nehezen a járdán. Amikor a pensióhoz értek Bert oldalba bökte. — No melyikben laksz, Paddy?

— Ebben — szölt hurutos hangján, s erőlködve az előtte levő vas-kapu felé fordult. Miközben Bert a kaput tartotta, hogy be ne csapódjék, Arthur gondosan a házba vivő útra irányította.

Az ember elrántotta karját. — Engedjen el — mondta, s az ajtó-nak dőlve a kilincs után kezdett kutatni. Arthur megkereste neki, s közben kezén érezte az ember testének lüktető melegét, aki mikor

vége lenyomta a kilincset, bezuhant az ajtón. Egy-két órán belül majd felébred a hidegtől, gondolta Arthur, s akkor bemászik az ágyába. Egy kicsit még beljebb lökte, rácsukta az ajtót, aztán visszament az utcára.

Bert mellette lépegetett. — Megmentettük attól, hogy az éjszakát a sitiben töltsse — jegyezte meg Arthur egy doboz cigarettát kinyitva. — Bár nem látszott valami hálásnak a pasas.

Bert átnyújtotta Arthurnak az ember pénztárcáját. — Alaposan átnéztem, de töküres.

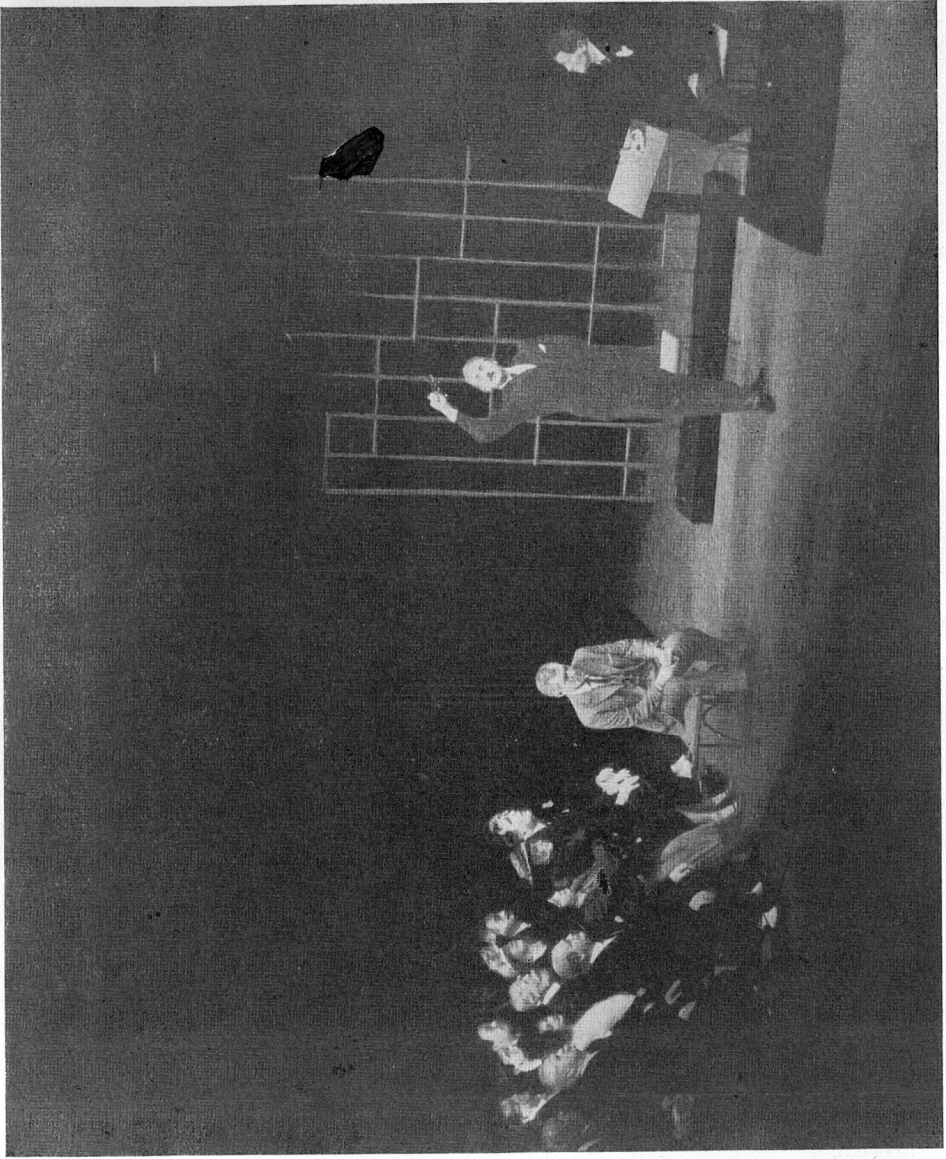
Olcso kék színű erszény volt, izzadságszagú, mintha valami néger hajfűtő éveken át a csupasz mellén viselte volna, de dohányszag is érzett rajta, egyik rekesze, néhány apró fekete levélke tanúsága szerint, valami erős pipadohánykeverék tartására szolgált. Bertnek igaza volt. Semmi sem volt benne, csak egy kis darab újságpapír, amit észrevehető gondossággal az „Állás” rovatból vágtak ki, és amelyet Arthur összegyűrve, az úttest macskakövein át egy csatornanyílásba gurított.

6.

Brenda testének telt alsó része egyre mélyebben merült a hosszú bádognakádba. A víz szinte elviselhetetlenül meleg volt, de az asszony mintegy jelezve, hogy inkább ezt viseli el, mint azt a másikat, sóhajtott és így szólt.

— Még egy merőkanállal, Em'ler.

Arthur a konyhaszekrénynek támaszkodott, dühösen és mogorván, mintha a szoba fullasztó levegőjében sem tudná elszánni magát, hogy kabátját kigombolja, amely mintegy védelmet nyújtani látszott a gőz, a gin párái és a kiszámíthatatlan asszonyok ellen. Miután magába öntötte teáját, átöltözött és felugorva egy autóbuszra, rögtön Brendánál termett, hogy makacs követelésének, miszerint az „elhajtás” szertartásánál neki is jelen kell lennie, eleget tegyen. Em'kert, Brenda régi harisnyagyárbeli társnőjét, akit hogy ezen a fontos estén segítségükre legyen, szintén elhívtak, általában kissé dilisnek tartották. Nem sokkal azután, hogy Jack az éjszakai műszakba indult, s hogy a gyerekeket a jól megfizetett szomszédlánnyal este tízig moziba küldték, előkerült a kád a faskamrából s a gines üvegek a kredencből, a mosókonyhán át Em'ler is beólkodott, hogy a vízmelegítéshez a tüzet felszítsa. Amikor kinyitotta a hátsó ajtót, Arthur, aki rögtön felismerte, valósággal megtántorodott a meglepetéstől, azt hitte, valaki idegen érkezik. Valamennyi kocsmában, mint nagy pletykafészket ismerték, s Arthur egy szempillantásnyi ideig már szinte látta is, amint másnap, egyik söntésből a másikba járva, a ma esti események híreit terjeszti a városban. De aztán eszébe jutott, hogy kissé ütődött, s még ha hinne is a szavának valaki, kusza locsogásán úgysem tudna eligazodni senki. Erre elmosolyodott: — Szerbusz, angyalom — köszöntötte a tágas konyhába lépve, ahol már az ablak elé tolták az asztalt, s a bádognakád ott állt keresztben a padló közepén.

Jelenet A Z É S Z P E R E M E N című drámból

Em'ler az izzó szénparázsra tett forróvizes vödör mellett állt. Részevően sóhajtozott a kádban ülő Brenda kínjai miatt, egyre ismételve — én nem tudom, én nem tudom — mindig újra és újra, monoton hangon, s ez annyira Arthur idegeire ment, hogy a legszívesebben megfojtotta volna. — Én nem tudom — mondta, alumínium merőkanalát a vödörbe merítve, majd vékony erecskét csorgatva a kádba, úgyhogy újabb gőzfelhők emelkedtek fölfelé és terjedtek szét minden irányban a mennyezet alatt. — Én nem tudom, igazán nem tudom.

— Fogd be a kereplődöt — szólt rá Arthur.

— Semmit sem használ ez — jegyezte meg Brenda, Arthur felé intve. — A múltkor is hatástalan maradt az egész, és Jack rettentő dühös volt — mondta felnevetve.

— Neki kellene melletted állnia — szólt Em'ler mérgesen. — Ha egy kicsit is használná a fejét, tudhatná, hogy ő okozta az egészet. Dehát hogyan is várhatná el az ember egy férfitől, hogy a fejét használja. Arthur elvigyorodott: azt képzei, hogy Jack gyerekétől akarnak megszabadulni, képtelen volt megérteni, hogy ebben az esetben kótyagos fejével hogyan magyarázza az ő jelenlétét a házban.

Brenda feléje pillantott. — Nyugodj meg, kedvesem. Minden rendben lesz. Igyál egy kis gint. Tölts Arthurnak egy pohárral, Em'ler. — Em'ler egy fél ivópohár italt adott a kezébe, de Arthur az első korty után elhúzta száját és letette a poharat. — Nem ízlik? — kiáltotta feléje Brenda, kezével intve a kádból.

— Ez méreg — válaszolta a fiú.

— Anyaszútó — kiáltotta az asszony, a villanyégő által élesen megvilágított arcán réveteg tekintettel. — Nagyszerű szer.

— Nem csodálom, hogy Em'lernek ennyire ízlik — mondta Arthur. — Még dilisebb lesz, ha így folytatja. — Em'ler egy egész pohárral megivott már, mióta Arthur a konyhába lépett.

— Olyan ő, akárcsak én — szólt Brenda. — Jól bírja az italt.

— Megszoktam — hagyta helyben Em'ler. — Rajta nevelkedtem.

— Ezért is lettél ilyen félnótás — vetette oda Arthur.

Em'ler megsértődött: — Nem vagyok olyan hülye, mint ahogy gondolod. Félannyira sem, mint ti férfiak, én mondom neked.

Brenda a széken álló forró gines pohárért nyúlt, s ahogy megmozdult, újabb verejtékcseppek ütköztek ki homlokán, amelyek arcán és nyakán végigperelve, két melle közt lefutva a vízbe hulltak. Ivás után ernyedten visszaejtette kezét a kádba, megbolygatva a víz sima felületét, amely felfodrozódva minden melegével a húsának rontott, s egész testét megremegettette.

— Én nem tudom — dűnnyögte Em'ler. — Én nem tudom, tényleg nem tudom. Nem szeretem látni, amikor ennyire szenvedsz. — Brendát, aki ebben kísérletet látott, hogy szándékától eltérítsék, amennyire csak a forró víz miatt az lehetséges volt, előntötte a harag. — Ennek meg kell lenni — kiáltotta.

Arthur ellenségesen Em'lerre nézett: — Miért nem fogod be a szádat?

Em'ler mereven visszanézett rá: — Egyedül neked kellene befognod a pofádat — mondta megvető gúnnyal. Arthur cigarettára gyúj-

tott, és a még égő gyufát közvetlenül Em'ler arca mellett a tűzbe dobta. Em'ler megfordult, hogy Brendába még több gint erőszkoljon. — Idd meg, kedvesem. Ez használni fog.

Brenda ivott néhány kortyot, aztán a poharat a székre tette. — Túl forró — panaszkodott.

— Öntsek még egy kis vizet a kádba?

— Csak egy csöppet.

Em'ler újabb forró patakocskát csorgatott a kádba. — Öntsek még?

— Azt hiszem, lehet.

— A szívem szorul össze, amikor ezt csinálom — mondta Em'ler. — A helyedben én inkább azt a vacakot venném be.

Brenda ismét a ginért nyúlt: — Be is vettem, ameddig lehetett, de most már több mint két hét elmúlt.

— Én inkább azt szeretném, ha meglenne a gyereked — mondta Em'ler. — Én majd gondoskodnék róla. Nekem is adhatnád egészen. Fölnevelném és nagyon szeretném, így igaz, ahogy mondom.

— Ezt elhiszem — mondta Brenda. — Igazán nagyon aranyos vagy Em'ler, de ezt mégsem tehetem. Nagyon sok bajt okozna. — Kiitta a gint, ajka megrándult, miközben az ital a gyomrába ért. Em'ler kézitáskájából egy parafaszopókás cigarettát vett elő, de Brenda visszautasította ajánlatát, hogy meggyújtva a szájába dugja. — Csak nedves lenne. Önts még egy kis vizet a kádba. — Szeme forogni kezdett, s szavait csak nehezen lehetett érteni. — Elég lesz — mondta a negyedik merőkanál után, a víz már a dereka fölé ért.

Arthur levetette kabátját, s lábát a gyékényszőnyegre nyújtva leült, egyik cigarettát a másik után szívta. Brenda arcát figyelte, amelynek vonásai a forró gin és a töméntelen meleg víz hatására egyre szétesőbbé váltak. Soha többé, ismételve magában, soha többé. Nem engedem meg többé Brendának, hogy ilyen forrón rotyogó fürdőt vegyen. Soha többé. Inkább a torkomat vágom el. Részegnek érezte magát, holott mindössze egyetlen korty gint ivott. Miközben a tűz melegétől és a kád gőzétől fuldokolva ült a két asszony között, néha a jelenet részesének érezte magát, máskor pedig úgy tekintett az egészre, mintha a tévét nézné és semmi köze sem lenne ahhoz, amit lát. Mintha csak önmaga belső világa jelentette volna számára a valóságot. És mindez nem változott, napi munkájának gyötrő fáradsága, melyet még láza is fokozott, egyre inkább maga alá gyűrte. Cigarettáit trágyaízűnek érezte, de egyre csak tovább szívta őket. Egy pohár sört szeretett volna, de nem volt a házban, ki a kocsmába pedig nem mehetett, mert képtelen lett volna elszakadni az előtte levő jelenettől, amely szorosra csavart franciakulcsként tartotta fogva. Amikor pedig megpróbálta erőszakkal meglazítani, úgy érezte, ha el akarná hagyni a házat, a két nő rávetné magát és ízekre tépné.

Em'ler egyszerre kijelentette, hogy ágyba akarja fektetni Brendát. — Azt ajánlom, hagyd abba. Most már rendbe jön minden. — Brenda kerekre nyitotta szemeit, amelyek barnán, jóindulattal nézték az asszonyt körülvevő szobát, mintha csak szokásos szombatesti fürdésért végeznél. — Nem — kiáltotta fátyolos hangon —, ne légy bolond. Én nagyon jól tudom, hogy az ilyesmi nem megy könnyen. — Mintha csak

még több elszántságot akarna magához ragadni, megrezzent, de a kis mozdulat újra megbolygatta a vizet, annyira, hogy felszisszenve becsukta szemét a forróságtól.

Arthur odalépett hozzá, megcsókolta száját és izzadt homlokát. — Hamarosan rendben leszel, kedvesem.

— Igen — felelte az asszony —, igen, tudom, hogy rendben leszek. Te jószívű fiú vagy, Arthur. — Soha többé, mondta magában a fiú, s közben csodálkozott, miért ez a nagy felhajtás, mint aki képtelen megérteni, hogyan is történhet ilyesmi egyáltalán. Soha többé.

— No gyere, kicsibém — szólt Em'ler szenvedő hangon —, idd meg ezt. — Brenda szótlanul ajkához emelte a poharat, de aztán, anélkül hogy belekóstolt volna, letette és félretolta.

— Igyál, kedvesem — biztatta Arthur. Az asszony engedelmeskedett, lassan kortyolgatni kezdett. Em'ler, hogy Brenda szemei le ne csukódjanak és erőt ne vegyen rajta a rosszullet, beszélni kezdett hozzá, megkérdezte, mikor ondoláltatta utoljára a haját, s hogy hol van Jack ilyenkor, megjegyezve, hogy ez az egész az ő dolga lenne, és ilyenkor jelen kellene lennie. Brenda kinyitotta szemét és fejét fölemelte. — Nem kellene itt lennie — vetette ellen. — Az nem lenne igazság. Simítsd ki a hajamat a szememből, kedvesem. Jack jobb szereti, ha olyankor történik az ilyesmi, mikor ő munkában van.

— De ez nem igazság — mondta ingerülten Em'ler. — A férfiak azt hiszik, kihúzzhatják magukat a gyilkosságból. — Gonoszul Arthurra pillantott, sűrű szeme mélységes gyűlölettel telt meg. A fiú elvigyogrodott, mire levéve róla tekintetét, újra gínt adott Brendának.

— Mennyi maradt még? — kérdezte Brenda.

Em'ler a bögrébe pillantott. — Fél pohárral — hazudta. Brenda, akinek bőre lazacszínűvé vált a víz alatt, lassan ivott. Fejét hátrahajította, de miután nem talált támaszt neki, újra felemelte, majd végül kissé oldalra billent helyzetben hagyta. Arthur már aggódni sem tudott többé. Náthájának láza félálomba ringatta. Brenda arcát gőz takarta el, a levegő pedig oly meleg és ginszagtól terhes volt, hogy egy ideig perceken át azt sem tudta, hol van. Az abrosz alól előtűnő vaskos asztallábak úgy hatottak, mintha valami szakács kötény alól kilátszó lábai lennének, s a nehéz konyhaszekrény, amelynek tükrét befutotta a pára, az esti ködbe belevesző szénzállító uszály tatjára emlékeztette. A székek és a heverő, amelyre Brenda a ruháit rakta, az ablaküvegekhez hasonlóan nyirkossá váltak. Csak akkor tért magához, mikor a ginespohár kicsúszott Brenda verejtékező ujjai közül, és Em'ler, útközben nagy robajjal feldöntve egy széket, hozzáugrott és megakadályozta, hogy a gín a pokrócra ömöljön, majd egy száraz törülközővel megtörölte Brenda ujjait. — Most már nincs is sok innivalód hátra, bogaram — mondta nyájasan.

Brenda eltolta magától az asszony kezét. — Nem bírom meginni. Rosszul leszek tőle.

— Dehát ez jót tesz neked — erősködött Em'ler makacsul.

— Igyál — mondta gyengéden Arthur. — Csak egy csöppet még. — A gín szaga áttörte náthájának gátját, úgyhogy kissé rosszul kezdte érezni magát.

— Szédülök — szólalt meg Brenda.

Em'ler újabb vizet öntött a kádba. — Tartsd nyitva a szemed — mondta, egészen közről nézve rá —, akkor nem fogsz szédülni, kedvesem.

— Nem tudom nyitva tartani. — Megpróbált még egy kis gint inni, de kicsorgott a szája sarkán. — Az én anyám nem erre tanított — nyöszörögte, vontatottan ismételve a mondatot, amíg csak egészen érthetlenné nem vált. Azután vékony, nyivákoló hangon énekelni kezdett.

— Hallgass el, bogaram — szólt rá Em'ler szelíden. Azután Arthurhoz fordult. — Te fattyú. Te piszkos fattyú.

— Kicsoda fattyú? — kiáltotta a fiú, meglepetten talpra ugorva. — Te féleszű, te bűdös ringyó.

— Idd meg ezt, kedvesem — unszolta Em'ler Brendát. — No rajta. Csak még egy csöppet. — Brenda félrebillentette a poharat és ivott, azután kifejezéstelenül maga elé meredt, egyetlen szót sem szólt, arca sápadt volt, száját szorosan összezárta. — Csak ez maradt — mondta a maradék gint átnyújtva.

— Azt hittem, az egészet megittad! — Brenda ajka megrándult. — Kiszállok — sírta el magát. Em'ler a megmaradt néhány csöpp gint nézte.

— Engedd kiszállni — mondta Arthur. — Azt hiszem, most már sikerül a dolog.

— Te fogd be a szád — válaszolt Em'ler élesen —, ez az én dolgom.

— Hát akkor csináld — szólt Arthur, és újabb cigarettára gyújtott. Brenda felállt, rózsaszín gőzölgő teste kinyílt rózsaként bontakozott ki előtte. Először, mintha el akarna esni, megingott, aztán megcsobbantva a vizet a pokrócra lépett. Em'ler egyik kezével szárazra törölte, a másikkal tartotta, hogy el ne essék.

— Segítsek? — ajánlkozott Arthur.

A válasz gyors volt: — Nem, köszönöm. A te segítségem nélkül is boldogulok, köszönöm a szívességet. — A heverő támláján lógó fürdőköpenyért nyúlt, s ahogy megfodult, a törülközők leestek Brendáról, ott hagyva az asszonyt meztelenül, aki megingva a tűzhely felé dőlt.

Arthur érte el először, de Em'ler féltékenyen félrelökte a fiú kezét, s az asszony hatalmas súlyát feltartva, egyidejűleg megkísérelte ráadni a fürdőköpenyt. — Tartsd magad, Brenda. Kérlek, tartsd magad, amíg ezt megkötöm.

— Mondd meg, ha segítségre van szükséged — szólt Arthur, ernyedten ülve székén.

— Fogd be a szád, te fattyú, te — rikácsolta Em'ler. — Egy napon még megfizetek neked ezért.

— Úristen, még sohasem láttam olyan hülyét, mint te vagy, te kancsal béka — mondta Arthur szenvtelen hangon.

Brenda kissé megbillent, szemhéjait merev szemére zárta, és élettelenül terült el a szőnyegen. Em'ler a mosogatóba szaladt egy csésze hideg vízért, amellyel bőségesen lelocsolta Brendát, amíg csak ki nem nyitotta szemét. Azután az asszony háta alá nyúlva, óriási erőfeszítéssel és ügyességgel talpra állította, s a lépcsőfeljáró ajtaja felé vezette,

amelyet szélesre tárt, hogy felfelé indulhassanak a lépcsőn. — No gyere az ágyba, csillagom — csalogatta az asszonyt. — Az egészen túl vagyunk már. Gyere az ágyba, s majd kialszod ezt a dolgot. — Csiga-lassúsággal haladtak fölfelé a lépcsőn. Em'lernek néha kezével kellett felemelnie Brenda lábát s úgy elhelyezni a lépcsőfokokon, ügyesen gazdálkodva erejével, úgyhogy Arthur, aki hátulról figyelte őket, hálát adott az istennek mindazért, amit Em'ler értük tett, elérzékenyülésében egy pillanatra elfelejtve, hogy jó néhányszor fattyúnak nevezte. — No gyerünk, Brenda — mondogatta Em'ler. — Gyerünk, kiscsibém. Megint egy lépcső Jól van. Megint egy. És még egy. Mindjárt fenn leszünk. Biztos vagyok benne, hogy most mindent elintéztünk. No még egy lépcső...

Brenda részegségéből tiszta nevetés szakadt ki. — Mit bánom én, hogy elintéztük-e vagy sem. Bánom is én...

Em'ler az ágyra ültette Brendát. Az asszony hátrahanyatlott, s úgy maradt fekvé, mozdulatlanul, majd sóhajtva rögtön mély álomba merült. Arthur az ajtónyílásban állt, úgy nézte a fejét csóváló Em'kert, ahogy a takarókat Brendára teríti. — Szóval most rendben lesz? — kérdezte.

Em'ler arckifejezése most szinte a mosolyhoz járt közel, ilyennek Arthur még sohasem látta. — Nincs miért aggódní — mondta.

Arthur zsebéből egy egyfontos bankjegyet vett elő. — Vegyél valamit magadnak ezért, Em.

Em'ler eltolta magától a fiú kezét. — Nem kell a pénzed. Tartsd meg magadnak. Egy szép napon még szükséged lesz rá.

— Ne légy hülye — válaszolt Arthur. — Vegyél egy blúzt vagy harisnyát magadnak. Sok jót tettél velünk ma este.

Em'ler hátrasimította haját. — Nem, semmi sem kell a pénzedből — mondta, s hangja újra megkeményedett. Arthur az asszony kötényzsebébe dugta az egyfontost, de Em'ler visszagyömöszölte a fiú kabátja zsebébe.

— Jól van — mondta Arthur. — Ha nem engeded meg, hogy megháláljam...

Em'ler, hogy lecsavarja a villanyt, előrehajolt. — Hát mit gondolsz, ki vagy te? Te akarsz nekem köszönetet mondani ezért? Mondhatom, van bőr a pofádon.

— Te ribanc — szitkozódott Arthur, és megfordult, hogy kimenjen a szobából. Azután meggondolta magát, visszafordult és megcsókolta az asszony száját. — Kösz — mondta.

Em'ler felemelte öklét, hogy a fiúra sújtson, de az elkapta erős csuklóját és megállította útján. — Csak nyúlj hozzám — mondta —, és meglátod, mit kapsz. — Addig szorította az asszony karját, amíg arcán a fájdalom világos jelei nem tükröződtek.

— Engedj el, te fattyú — szólt rá Em'ler. — Valaki jön az udvaron át. — A hátsó ajtó felől kopogtatás hallatszott, mire Arthur elengedte a nőt. Lecsavarták a villanyt, és leszaladtak a lépcsőn.

— Brenda! — hallatszott Jack kiáltása. — Engedj be. Itthon felejtettem a harapnivalómat.

Arthur megragadta Em'kert és a fülébe súgta: — Tartsd szóval. Én majd kimegyek az elülső ajtón.

— Azt teszem majd, amit jónak látok — válaszolta Em'ler megszokott erősségű, bárgyú hangján. — Lehet, hogy szóval tartom, lehet, hogy nem. Nem kényszeríthetsz rá. Eszembe sincs megmondani, megteszem-e.

— Te fattyú — sziszegte Arthur —, maradj csendben.

— Nem vagyok fattyú — sikoltotta Em'ler.

— Jól van, nem vagy az. De az isten szerelmére, ne ugass olyan hangosan. — Jack tovább dörömbölt az ajtón, s egyre kiáltozott. — Nyisd ki, Brenda. Ki van ott veled benn?

— Lehet, hogy te fattyú vagy — folytatta Em'ler, mintha meg sem hallotta volna a zörgetést —, de akármilyen is, én nem vagyok fattyú. Ha azt hiszed, hogy fattyú vagyok, megmutathatom a születési bizonyítványomat, hogy bebizonyítsam, nem vagyok az.

— Még annál is rosszabb vagy — mondta Arthur, s ott hagyta a motyogó asszonyt, aki a köténye zsebében kotorászott, mintha születési bizonyítványát tényleg magánál hordaná. Csendben haladt át a nappalin, s közben hallotta, amint Em'ler félretolja a reteszt és gorbombán megkérdezi Jacktől, mit akar, tovább motyogva arról, hogy nem találja születési bizonyítványát, de holnap majd felmutatja. A nappali ajtaját kinyitva, Arthur nevetett Jacken, aki dadogva mentegőzött az útját nagyon is érthető okokból továbbra is elálló dühös Em'ler előtt. Brenda nyilván mélyen aludt odafent, s Arthurt már nem is érdekelte többé, hogy vajon a ma esti kísérlet sikeres volt-e vagy sem. Ahogy lázasan és fáradtan, azon tűnődve, melyik a legközelebbi kocsmá felé vivő legrövidebb út, a küszöbön állt, már azzal szem törődött volna, ha miután vagy húszezer nőt teherbe ejtett, valamennyi férj, sarlóval hadonászva, vérért szomjazva lohol a sarkában.

Végigsétált a hosszú üres utcán, agya kitisztult a friss levegő hirtelen rohamától, értelme világosabbá vált, s gondjai nem nehezdedtek már rá olyan súlyosan, mint mikor szemtől szemben állt velük. A Market Square fényei táncoltak körülötte. Valamennyi járda hangosan visszhangozta lépteit. A kocsmajátékokból füst és a sör szagának hullámai áradtak feléje. Nagy zöld autóbuszok között csellengett tovább, melyeknek teljes fénnel égő reflektorai elhaladtukban hatalmas tömegeket haraptak ki a sötétségből, azután a Slab Square-i kegyesrúzlettek és illatszertárak körül összegyűlt embertömegben törte át magát. Az este valami kémlelőnyílást hasított az agyán, úgyhogy nem tudta elúzni szeme elől Brenda kádban előregörnyedő fehér testének eleven és véresen valószínű képét, s Em'ler bárgyú arcát, ahogy az egyik pohár gint a másik után adja át neki, amíg csak Brenda részegségében teljesen reménytelenül és tehetetlenül nem válik, képtelenné, hogy beszéljen és bárkit is megismerjen a szobában. Em'ler hibája, hogy ilyesmi történhetett, dühöngött magában. Az a buta, piszkos asszony.

Bebotorkált az Őszibarackfába és egy dupla rumra az asztal mellé ült, utána könnyebbnek érezte magát, mintha már náthája sem okozott volna annyi kellemetlenséget. Valaki jajgató hamis hangon énekelt, a szoba távoli végében álló dobogón keskeny kígyóra emlékeztető fej ingott a mikrofon előtt. Arthur rosszkedvűen nézte a bárpultnál sorakozó hátakat, hallgatta a pénztár üzleties csengését és a pin-

cérnő reszelős hangját. A mikrofonba küldött kísérteties reszkető hang a füstön át hozzátartva, körülkígyózta Arthurt, úgyhogy kedve lett volna kezével megragadni az őrült torkot, amelyből származott. Mások is hasonlóképpen éreztek. Arthur egy embert vett észre, aki utat tört magának a csoportban. — Pardon, pardon — ismételte, és az éneklő ifjúhoz lépett. Úgy beszéltek egymással, mint barátok, ha az utcán összetalálkoznak, az énekes cigarettáját, a másik ember viszont a kabátja hajtókáját szorongatta. Az énekes cigarettája nem égett, úgy látszott, mintha a másikat kínálná meg vele. Azután az ember, aki oly szelídnék látszott, hirtelen megütötte az énekest, erőteljes csapást mért arcának alsó felére. Az énekes lába belekeveredett a mikrofon vezetékébe, úgyhogy mikor fel akart állni és sérelmét megtorolni, ismét a földre esett.

Arthur örült, hogy így történt, és oly hangosan nevetett, hogy fuldadozni kezdett a bordája közé nyilalló fájdalomtól. Az énekes talán fel sem ismerte, milyen szörnyű macskazenét rendez, s nyilván azt hitte, úgy énekel, mint Gene Autry vagy Nelson Eddy. De hát ilyen lármát semmiképpen sem kellett volna okoznia, és végeredményben megérdemelte a kapott frászt. A vörös összevert és elképedt arcú énekes elhaladt Arthur mellett, majd kiment a forgóajtón. Miközben szeme még mindig az ajtón volt, belökte valaki, és Winnie, Brenda húga lépett be rajta.

Winnie körülhordozta tekintetét a bárpulton és a fal mellett álló asztalokon, majd a hirtelen hőség hatására kigombolta fekete kabátját. Arthur felfigyelt tarka, turbánszerűen csavart sáljára, magas sarkú cipőjére, harisnyájára és fekete kezításkájára.

— Szia, Winnie — kiáltotta Arthur —, egyedül vagy?

Winnie nem hallotta a szavát. Arthur már találkozott vele egyszer a múlt évben, Jack születésnapjának ünnepségén, amit a fiatalasszony hajnali kettőkor azzal rontott el, hogy dühében, amiért Jack véletlenül fél pint sörrel leöntötte Brenda legszebb ruháját, egy piszkavassal minden üveget és söröskorsót összetört az asztalon. A rombolási dühnek ez a megnyilvánulása egészen megbabonázta Arthurt. Szerette volna közelebről is megismerni. Huszonöt éves, apró termetű nő volt, Arthurnak úgy tetszett, mintha csak félakkora lenne, mint ő. Akkor, Jack születésnapján, hosszú fekete haja miatt cigánynak szólította, s ez a csúfnév annyira felbőszítette, hogy nyaklevessel fenyegetőzött, ha továbbra is azt hajtogatja. Erre ő azt felelte, jöjjön ki vele, s adja meg odakint a nyaklevest, nehogy elrontsák Jack születésnapjának hangulatát, de Winnie elutasította ajánlatát és azzal fenyegetőzött, ha nem viselkedik rendesen, megmondja férjének, ha az Németországból viszatér. — Rendben van, kis cigány — felelte erre, s tulajdonképpen ez a megjegyzés vitte rá, hogy a születésnapot felrobbantsa, Jack kiömlött söre csak ürügyül szolgált.

Felállt és odament hozzá. — Szia, Winnie — mondta. A cigányt későbbre halasztotta.

A fiatalasszony feléje fordult és elmosolyodott, semmi jelét sem mutatta annak a tüzességnek, amit Arthur várt. — Várok valakire — mondta.

— Lehet, hogy a *Kiruccanás*ban van a pasas — vélte Arthur.

— Nem pasas, egy barátnőmet várom, te rosszmájú — hangzott a válasz.

Arthur belekarolt. — Gyere, igyunk valamit.

— Nem — mondta a nő. — Mennem kell. Még nem fejeztem be otthon a takarítást, pedig Bill is hazajön. Holnap este érkezik, s ha rendetlen a ház, kék foltokat ver a szemem alá.

Arthur mégis rábeszélte, foglaljon helyet. — Csak egy narancsos gint iszom — egyezett bele Winnie.

— Mennyi szabadságot kapott a férjed?

— Ezúttal tíz napot. A jövő hónapban megy vissza. Most őrmester a katonai rendőrségnél.

Arthur figyelte, amint iszik: telt kis ajkai durcásnak és gondterheltenek mutatták; testének többi arányaihoz viszonyítva túl nagy mellei szétfeszíteni látszottak blúzának börtönét. Nyúlj csak hozzánk, mondták kihívóan, s meglátod, milyen frászt kapsz. A boszorkányság hegyei. Az ember sohasem gondolná, hogy Brenda húga, mondta magában Arthur. Kissé gyanús ügyek játszódhattak le a családban húszegynéhány évvel ezelőtt. Bizonyára valami ruhacsíptetőket áruló cigány kapta le az anyját és adta meg neki a magáét, amikor az egy csésze teával megkínálta. Csak a szemét kell megnézni, a széles arccsontjait, a szénfekete haját meg azt a hajlott kis orrát. Az egész arc szépre sikerült változata a jellegzetes kerek szemű, élénk rózsaszín ajkú cigánypofának.

— Mikor kapja meg Bill az elbocsátólevelét végre? — szólalt meg aztán.

— Már csak tíz hónapja van hátra. És igazán nagyon örülök ennek. Neki is jobb lesz, ha kikerül onnan. Olyan ez így, mintha férjhez sem mentem volna, ha mindig a hadseregnél van. — Két első foga közt megnyerő kis rés tátongott, amely minden arcán tükröződő hangulatot csak még jobban elmélyített, tekintetét még bosszúsabbá, szomorúbbá vagy boldogabbá tette, személyiségének ez a fizikai kiegészülése egészen elbűvölte Arthurt.

— Nem — jegyezte meg a fiú —, nem való ilyen élet egy asszonynak. Senki sem törődik veled, nincs, aki elkísérje, ha kedve lenne elmenni valahová. Nagyon kínos lehet ez neked. Egy asszonynak olyan pali kell, aki törődik veled, nem pedig olyan, akit eldugtak valahová Németországba. Nem értem, hogy zupálhat be egy olyan pacák, aki nős. És ha ilyen szép, édes kis felesége van, amilyen te vagy, akkor még dilisebbnek találom az egészset. Itt hagyni téged Nottinghamben. Én nem tudom, mire jó ez, egyáltalán nem tudom. Igyál még egy pohárral, kiscicám, attól majd jobban érzed magad. Majd meglátod, ha mondom. Nem élet az ott a hadseregben, még ha különben a legjobb idők járnak is! Tudom, hiszen voltam ott én is. Nem, bogaram, minél előbb jön haza, annál jobb, s aztán törődjön veled úgy, ahogy egy rendes taghoz illik. Kaphat munkát, letelepedhet szépen, és minden pénteken szabályos, pénzzel teli borítékot vihet haza. Nincs is jobb dolog ennél. Írj és mondd meg neki, jöjjön haza, amilyen gyorsan csak tud, lépjen ki a hadseregből, az isten áldja meg. Narancsos gint kérsz? Én inkább egy korsó barnát iszom. — Halk hangon beszélt, s ez olyan

benyomást keltett, mintha észre sem venné, hogy egyre rokonszenve-
sebbé válik. Legalább olyan hatásos volt ez, mint az ital, addig on-
totta magából az elhanyagolt asszony témáját érintő szavakat, amíg
csak maga Winnie is szálni nem kezdte magát, majd ezen a ponton
túl, vaskos tréfákkal és mindenféle bohócfogással igyekezett felvi-
dítani, úgyhogy mikor cigánynak nevezte, már olyan jókedvűnek lát-
szott, hogy egyetlen szóval sem tiltakozott.

— Hogy van Brenda? — kérdezte később tőle, amikor már a har-
madik narancsos gint itta.

— Ezt neked kellene tudnod — nevetett Winnie. — Te vagy a
stricije.

Azután kölcsönös mosollyal elejtették ezt a témát. Arthur boldog-
nak érezte magát. Most már az sem érdekelte, vajon Brenda ügye el-
intéződött-e vagy sem: megkönnyebbülten arra gondolt, hogy az ass-
zony mélyen alszik ezekben a percekben, hogy baja ilyen vagy olyan
módon majd csak elintéződik valahogy, s ez a megkönnyebbülés csilla-
píthatatlan gyengédséget váltott ki belőle húga, Winnie iránt. Mikor
a kocsmá órája tízet mutatott, már a fiatalasszony kezét szorongatta, s
csak azért nézett fel egy pillanatra, hogy még egy italt rendeljen,
mielőtt zárórát kiáltanak. Minél tovább beszélt, annál kevésbé vett
tudomást a zajról, csendben ültek ott, komoly beszélgetésük bűvös
körébe zárva, ahová semmilyen zavaró körülmény sem hatolhatott be
többé.

— Ha megengeded, hazakísérek — mondta Arthur, amikor utolsó
poharukat is felhajtva felálltak, hogy kabátjukat begombolják.

— Rendben van — felelte Winnie. Náthájának lázas várába zárva,
Arthur alig tudott már Brendára emlékezni, arra gondolt, talán csak
álmodott róla valamikor, de semmi egyéb nem történt. Alakja eltűnt
a nátha fátyla és a kádban levő víz gőze mögött, s kezében egy üveg
ginnel, a kótyagos Em'lerbe karolva, a semmibe lépett. Ahogy Winnie-
vel fel a Derby Roadon hazafelé mentek, meglehetősen boldognak
érezte magát. A fiatalasszony belekarolt, megfedkezve arról, hogy
holnap estig ki kell takarítania a házat Bill számára, Arthur pedig
nem emlékeztette rá. Zsúfolt autóbuszok haladtak el mellettük. A Canning
Circusnál Winnie arra kérte a fiút, menjenek át gyorsan a másik
oldalra, nehogy szomszédai közül valaki ráismerjen, amikor a kocsmák
hosszú sora előtt elhaladva, hazafelé mennek. Arthur ekkor
tudta már, mibe csöppent, meg is jegyezte magában, milyen szeren-
csés flótás ő, mély belső sóhajjal remélve, hogy sejtelve be is válik.
Egészen kicsinek érezte maga mellett az asszonyt, mintha csak kislány
lenne. Te aljas útonálló, szolt nevetve önmagához, amikor befordultak
Winnie utcájába. Abbahagyták a beszédet, lépéseiket lehalkították. —
Nem akarom, hogy a szomszédok bármit is megtudjanak — suttogetta a
fiatalasszony, a fiú karját megszorítva.

— És te talán tudod, mit csinálnak a szomszédok? — Kérdezte
Arthur csúfondárosan.

— Hallgass — sziszegte Winnie. — Neked persze mindegy lehet,
de Bill hazajön holnap este. Nagy bajba kerülök, ha bárki is meg-
látja, hogy veled vagyok.

Arthurt, akit náthája talán hanyaggá tett, az ijedt rendreutasítás ismét óvatossá változtatta, amíg csak a házba nem lépett, csendben maradt. — Nem hiszem, hogy valaki is látott volna bennünket — mondta az asszony a konyhai villanykapcsolót felcsavarva.

— Nyugodt lehetsz, hogy nem. — Arthur gyengéden magához szorította és lehajolt, hogy megcsókolja. Winnie karjait a nyaka köré fonta, s a férjétől hosszú időn át távol élő szenvedélyes asszony mohóságával fogadta csókjait. — Felmegyünk, kedvesem? — kérdezte a fiú.

— Igen, de maradj csendben.

Azután minden második lépcsőfokon hevesen magához szorítva, elindult Winnie-vel a lépcsőn felfelé, s miközben a vad kis test hatására ágyékába nyilallott a vágy, visszaemlékezett, hogy nemrég, egészen más körülmények között, lefelé jött egy másik lépcsőn. Akkor kezdődött az este, most pedig már a végéhez közeledik. A fiatalasszony alsóneműre vetkőzött, aztán befeküdt az ágyba, s úgy várakozott rá. Még soha egyetlen este sem kezdődött ilyen rosszul, gondolta harisnyáját lehúzza, de nem is végződött egy sem ilyen jól.

Varga Zoltán fordítása

S O R O K

Gobby Fehér Gyula

Fölkelt, reggelizett, és elindult a hivatalba. Frissnek, erősnek érezte magát. A szomszédnak jókedvűen köszönt, és sietve tartott a hivatal felé. Sokan igyekeztek még munkahelyükre, és cipőjének kopogása beleveszett a többi lépés zajába. Csak a maga kopogására figyelt, kiszűrte lépteinek hangját a többié közül. A hivatal is eszébe jutott egy pillanatra, az ott álló emberek mozgása. Beért a város központjába.

Szerette lehunyt szemmel hallgatni a csoszogásukat. Szerette azt a zajt. Lehunyt szemmel is látta a megmozduló lábakat meg a cipők nagyságát, színét, fajtáját, és korát is meg tudta volna mondani, sőt a meglibbenő nadrágszár alól egy pillanatra kivillanó harisnyák változatait is felsorolta volna, meg a nadrágokat. A nadrágszárak szabásából maga elé képzelte az egész öltönyt, a munkaruhától kezdve az olasz szabású sportöltönyig mindenféle fazonú elvonult előtte. Mindent látta lehunyt szemmel is, úgy, ahogy belerögződött a kép egyszer-egyszer, amikor szeme bal sarkából, a tolóablak kis nyílásán keresztül lepillantott a sorakozók lábaira. S nemcsak a lábukat látta, hanem hallotta a csoszogásukat is, oly élénken, hogy képzeletben is osztályozni tudta őket. Ismerte a női cipők tűhegyű sarkainak éles, pillanatig tartó koppanását, a gumitalpú cipők sikkantását, azt az egércincogásra emlékeztető vékonyka hangot, amelyet a parkett és a tapadós cipőtalp közötti súrlódás okozott, megismerte a nagy nehéz férficipő. a munkások kopott, bőrtalpú cipőjének csoszogását és a frissen patkoltatott cipők vasának csattanását is. Ha akarta, füle az összetett zajból még az új cipők csikorgását is kiszűrte, ugyanakkor a cipők kopogását mint egy sajtáságos, minduntalan változó, új hangokkal gyarapodó és a régiektől megváló harmóniát is élvezte. Olyan jó megfigyelője lett e különleges hangegyvelegnek, hogy büszkén állapíthatta meg: észre-

veszi, ha új ember áll a sorba, sőt nemcsak hogy észreveszi, de a cipő csosszanásából, csikorgásából, csattogásából, kopogásából, mielőtt még fölnézett volna, legtöbbször meg is tudta állapítani, hogy az illető melyik nemhez és körülbelül melyik társadalmi réteghez tartozik.

Az ablak kis kerek nyílásában megjelenő szájak is osztályozhatók voltak. Bár erre nem törekedett tudatosan, mégis érezte, hogy egy-egy száj formája, mozgása és a hang együttes benyomása valamilyen hatást tesz rá. Mindegyik megütött egy-egy húrt benne, s ő annak megfelelően viszonyult aztán a személyhez. S hiába próbált maga előtt az igazság lovagjának szerepében tetszelegni, kénytelen volt beismerni, hogy a csinos női ajkak, az apró, gyorsan mozgó kicsi száj és a vékonyka kedves hang nála is megtette hatását. Ha női ajak jelent meg a kerek nyílásban, buzgóbban látott munkához. Volt még egy fajtája a szájaknak, amely gyors cselekvésre készítette. Nem tűrte, ha fröcskölt valaki. Ha a kerek nyílásban mozgó szájból nyáleső hullott rá, ha a pici nyálcsöppecskék, buborékok és fonalak feléje irányultak, nem tűrte sokáig, egykettőre elintézte az illető ügyét, csak hogy ne kelljen vele hosszasan tárgyalnia. Akinek nem fröcskölt a nyála, csak ritkább, átlátszóbb vagy sűrűbb, habosabb, némelyiknek egészen krémszerűen az ajkára tapadt, azt ahányszor csak tőle függött, elküldte azzal, hogy jöjjön máskor, másnap, két-három nap vagy egy hét múlva, néha pontosan meghatározta az időt: tíz órára vagy fél tizenegyre. Megfigyelte, hogy ilyenkor milyen csalódottan és lassan fordul el a habbal borított száj a kerek ablaknyílástól, milyen méreggel csukódik össze, úgyhogy a nyál az ajkak sarkába szorul, vagy a száj nyitva marad és egy újabb nyálhullám tolu az ajkak peremére, rá-rakódik az előbbi nyálrétegre.

A hangokat, az emberek hangját általában nem tudta megjegyezni. A hozzáfordulók száma naponta olyan nagy volt, hogy csak valamilyen zúgás maradt munka után a fülében, valami állandó mormolás, valami kísérőzene, amelyet mindenütt hallott, még otthon is, sőt az erdőben is, ha kirándulásra ment. Lehet, hogy azért nem tudta megjegyezni az egyes hangokat, mert az unatkozó sorbanállók állandóan beszélgettek, s ez a számára érthetetlen duruzsolás vált a fülében uralkodóvá; a cipők csosszanását sokkal jobban meg tudta figyelni, mint a vele beszélgetők hangját. De lehet, hogy azért, mert mindannyian olyan egyformán, a mondanivalót, kifejezésmódot tekintve, oly egyhangúan mondták el kérésüket, hogy igazán nem tudott bennük fölfedezni valamilyen eredetiséget, amely fölhívta volna valakire a figyelmét.

Munka közben csak az emberek szeme zavarta. Általában az iratáiba nézett, az asztalára, könyveire, ceruzájára ügyelt, úgyhogy nem igen látta az emberek szemét, s azok is csak ritkán nézhetek be hozzá, mert a kerek nyílás olyan kicsi volt, hogy nem fért el egyszerre benne az egész arcuk, s ha beszéltek hozzá, egyszersmind nem nézheték is. Így hát csak olyankor néztek rá, ha beszélt, utasításokat, tanácsot adott vagy ismertetett valamit. Ilyenkor ki kellett bírnia, hogy ne nézzen fel a nyílásra, mert megzavarták a szemek, amelyek mindig különösek voltak. Csodálkozva néztek rá, az először látott embernek kijáró csodálkozással. Arra gondolt, hogy biztosan ő is hasonló csodálkozás-

sal néz vissza. Bántotta, sértette önértetét, hogy ő is ilyen bambán mered másokra. De majdnem minden alkalommal, mihelyt megérezte, hogyan pásztáz végig rajta az ügyfél csodálkozó tekintete, ő is fölpillantott, és saját fegyelmetlenségétől méregbe gurult. Ha elkezdte önmagát figyelni, akkor újra meg újra haragos lett, sőt dühe mindig jobban fokozódott, amíg csak ki nem kiabálta magát.

Néha rákiáltott az ügyfelekre, bár leginkább hidegen, gúnyosan intézte el azokat, akiket tolakodónak vagy kellemetlenkedőnek talált. Sokszor elveszítette a türelmét, és egyáltalán nem szégyellte még önmaga előtt sem, hogy így vezeti le idegességét, így bosszulta meg az állandó zaklatást, jóllehet tudta, hogy az emberek kénytelenségből járultak elébe, nem jószántukból. Kollégáival már számtalanszor beszélgettek arról, hogy az ügyfelek udvariasabban is viselkedhetnének, és megérdemlik, hogy néha rájuk szóljon az ember. Főként azért nem szégyellte magát, mert úgy érezte, hogy fölöttük áll, az ügyfelek fölött kell hogy álljon. Akarattal, tudatosan építette magában azt a szándékot, hogy megmutatja a várakozóknak, hogy ő parancsol nekik. Nem érdekli, ki mivel foglalkozik másutt, kinek parancsol vagy ki parancsol neki, mi a munkája, de itt az ő szavai szerint kell mozdulni, állni, jönni, írni, élni. Szinte várta hát, hogy nőjön benne a harag, hogy bátran rászólhasson a kis ablakon át hebegő szájra, s rákényszerítsen akaratóból valamit, ha parányit is, de mégis az ő akarata legyen az. Nem vitatkozott sokat, hanem határozottan, röviden felszólította az ügyfelet arra, amit szerinte rögtön meg kellett tennie. S aki vitatkozott vele, annak nem kegyelmezett. Felszólította, hogy vagy úgy csinálja, ahogy ő mondta, s ahogy kell, vagy azonnal távozzon. És csakugyan ritkán történt meg vele, hogy egy-egy szemtelenebb ügyfél továbbra is ott maradt ablakánál s visszafeleselt. Gyakrabban látta a kerek nyíláson keresztül, hogyan záródnak össze keményen az ügyfél ajkai, és hogyan engedelmeskednek a kapkodó ujjak a parancsának.

Az emberek kezét mindig megnézte. Ha az asztal felett, a félkör alakú nyílásban megjelentek a kezek, odatekintett, és megnézte őket. Számára mindig érdekes, de ugyanakkor kissé ijesztő látvány volt az emberi kéz. A nyílásban csak csuklóig látszott. Az ujjak pedig teljesen behatoltak a védőüvegen túlra. Az ujjak játéka volt a legérdekesebb, ahogy kétszer-háromszor megpróbálták fölmarkolni az iratcsomót, melyet végül odatett eléjük az asztalra. A körmök formája, a bőr a körmök fölött, a hajlatok ráncai, a kézfej barázdái, a bőrkeményedések, a szőr sűrűsége — mindez izgatta és izgalmassá tette számára a kéz megfigyelését. Egy-egy ujjcsont látványa pedig sokáig emlékezetében maradt. Viszont a kötésekre haragudott. A fehérbe pólyált ujj elvonta figyelmét, ilyenkor képtelen volt az egész kezet látni, csak a pólya anyaga, gyűrődése, a kötés módja vonzotta tekintetét, s bárhogy is igyekezett látószögébe vonni az egész kezet, a sérült ujjon kívül mást nem látott. Ha kötés jelent meg az alsó nyílásban, úgy érezte, hogy valamilyen ismeretlen hatalom egy kicsit elrontotta a napját.

S amennyire kedvelte az emberi kezek tanulmányozását, annyira félt is a kezektől. A kezek mindig elvettek tőle valamit. A kapkodó ujjak állandóan ismétlődő játéka, amint fölmarkolják az általa elé-

jük tett iratcsomót, úgy érezte, belőle is elvesz valamit, s alig észrevehető, de már sokszor elemzett beteges félelem gyötörte, hogy a kezek egyszer csak benyúlnak az üvegen, és megfogják, belemarkolnak. Ezen a félelmén sokat rágódott, és igyekezett elfojtani, de néhányszor megtörtént, hogy álmában feléje nyúltak a kapkodó ujjú ideges kezek és őt akarták megfogni. Saját nyöszörgésére ébredt, és sokáig nem tudott újra elaludni. Megróttta magát gyerekességéért, de munka közben ráébredt megint, hogy képtelen levenni szemét az ügyfél benyúló kezéről. Ilyenkor könnyebben megharagudott, és hamar megtörtént, hogy kiabált az előtte álló ügyféllel.

Bár ha fölemelte a hangját valamiért, rendszerint az egész sort szidta. Két okból. Az egyik az volt, hogy a hangzavartól nem hallotta tisztán az előtte álló szavait, s akkor azért kiabált, hogy csönd legyen. Persze tudta, hogy a csönd nem lesz tartós, az emberek csak rácsodálkoznak, mihelyt fölemelkedik helyéről és rájuk förmed, mégis kötelességének érezte, hogy rendet teremtsen, meg joga is volt erre, mert az emberek hivatali munkájában zavarták meg, pedig tulajdonképpen az ő érdekük volt, hogy minél zavartalanabbul, gyorsabban és hibátlanul dolgozzon. A másik dolog, amiért kiabált, a sorban állók összevisszasága volt. Szerette, ha szép rendben, egyesével állnak sorba az emberek az ablaka előtt, úgy, hogy összemérhesse őket a kollégáira várakozókkal. Hiú volt arra, teljesen érthetetlen okból, hogy az ő ablaka előtt többen álljanak, mint másoké előtt. Ezért határozott hangon követelte az emberektől, hogy érkezési sorrendben álljanak egymás mögé, és senki ne tolakodjon előbbre. Naponta kétszer-háromszor is megismételte követelését. Természetesnek érezte azt a vágványt, hogy láthassa, mennyien jönnek feléje, és hogy milyen gyorsan fogy a sor az ablaka előtt. Többször megfordult a fejében, hogy milyen jó volna egyszer s mindenkorra véget vetni az emberek rendszertelen sorbaállításának és fecsegésének, mert így napról napra, hétről hétre, hónapról hónapra, évről évre ismételtetnie kell fölszólításait, ám az emberek maguktól még akkor sem fognak fegyelmezett sorba állni a kis nyílás előtt. Ha rendezett volt a sor, érezte, hogy feléje jönnek az emberek, érezte a sor mozgását, a közeledését, s hogy a sor megbomlik rajta, ő meg szétküldi a világba, a városba a várakozókat, akik minden irányból feléje áramlanak, és csak az ő hatására álltak itt egymás mögé; olyankor megnyugodott, és csakugyan gyorsabban dolgozott, de biztonságérzete egyre fogyott, idővel arra gondolt, hogy feláll és rendet teremt a sorban, de ekkor lelassult a munkatempója, nyugtalanná vált, az emberek csevegése is mind hangosabb lett, míg csakugyan fel nem ugrott és rendet nem teremtett. Kollégái ismerték ezt a szokását, a legtöbben igazat adtak neki, mert ők is így jártak el a saját gyakorlatukban, de néhányan ellenkező véleményen voltak, azt állították, hogy ez teljesen fölösleges és rossz szokás, mert az emberek úgy is megtartják az érkezési sorrendet, ha nem kiabál rájuk senki, hiszen mind-egyikük vigyáz a maga helyére. Ezek azt is megpendítették neki, hogy diktátoroskodni akar az ügyfeleken és saját sérelmeit torolja meg így, amelyek a családjában érték. Ha erről akartak beszélgetni vele, mindig kitért, mert hiábavalónak tartotta, hogy olyanokkal vitázzon, akik nem értik meg. Tudta maga is, hogy kiabálásával, erélyes fellépésével

uralkodik az ügyfelein, de éppen ezt akarta, és természetesnek is találta, hogy ezt akarja. Logikus volt neki, hogy így adja vissza a külvilágnak az őt ért sértéseket. Egyszerűen nem tudta fölfogni azok érveit, akik ez ellen ágáltak. Ami az ügyfeleket illeti, azok is sokszor megsértették, tehát nem érdemelték meg valami különlegesen udvarias bánásmódot. Hogy rajtuk vezette le az otthoni sérelmek miatti idegeskedését, az se volt nagy baj, hiszen sérelmeinek csak egy kis hányadát tudta kiegyenlíteni az ügyfelekre való kiabálásával. Otthon különben békességben élt. Felesége és három gyermeke boldogok voltak. Ő legalábbis nem zavarta boldogságukat. Sohasem veszekedett velük. A családban lehangosabb az asszony volt, mint ahogy természetesnek is tartotta, s ahogy leginkább lenni szokott. Harcolt hát továbbra is az ügyfelekkel, azaz inkább azok vele, mert ő parancsolni igyekezett nekik.

Akik ismerték, fokozatokat tudtak kimutatni az ügyfelekkel való harcában. Az ügyfélhez intézett első mondata tükrözte hangulatának, hangmenének változásait, amelyeket a hivatalban már minden kollégája ismert. Reggel korán, amikor frissen munkához látott, így hangzott ez a mondat: „Lenne olyan szíves, és ide adná az igazolványát?” A hangulattól, a pihentségtől, a családi békességétől függően, egy, másfél vagy két óráig. S amikor fáradtabb volt, és fecsegésükkel idegesíteni kezdték a sorbanállók, a sor rendetlensége, észrevette, hogy hosszú ez az udvariassági forma és fárasztó kimondani, lerövidítette tehát, és így mondta: „Legyen szíves ide adni az igazolványát!” Később pedig: „Kérem az igazolványát!” mondta, és veszélyesen közeledett az az idő, amikor az utolsó mondatváltozat közben kirobbant belőle a harag. Végül már csak ennyit mondott: „Adja ide az igazolványát!” vagy: „Az igazolványát!” Amikor így szólt az előtte álló ügyfélhez, várható volt, hogy fölugrik és rákiabál a várakozókra. Ez meg is történt minden esetben, s miután elintézte velük az ügyét: libasorba állította és lecsöndesítette őket, akkor újra a „Legyen szíves ide adni az igazolványát” formula hangzott fel, mert a legelső változatra többé nem tért vissza, azt csak reggelente használta. Aztán minden kezdődött előlről, növekvő idegességétől függően változott a hangulata.

Idegességét fokozta munka közben, hogy már régóta tudja: a vizsgáló és a vizsgáztató lelkisége harcol benne. Minden ügyfél előtt, az előtte állók előtt vizsgázott egy kicsit. S bár többször próbálta megmagyarázni magának, hogy ez hülyeség, hogy ez a gondolat csak „bogár a fejében”, zagyvaság ilyesmin töprengenie, de az emberek előtt továbbra is érezte a vizsgáló idegességét, félt kutató tekintetüktől, véleményüktől. S ugyanakkor furcsa módon vizsgáztatónak is érezte magát. Átélt a vizsgáztató felelősségét, ha egy-egy ügyfelet kikérdezett, ha véleményt mondott ügyükről, ha tanácsot adott, ha látta hebegő szájukat s ujjaik ideges kapkodását, amint az iratcsomót felmarkolták, melyet ő tett eléjük az asztalra. Harcolt benne a vizsgáztató lelkisége a vizsgálóéval, s rengeteg apró tényezőtől függött, hogy melyiket érezte győzedelmeskedni. Ha az ügyfél bátor volt, esetleg szemtelen, ha erőszakos volt, ha áthatóan nézte, vagy ha olyan ügyben kért tanácsot, amelyben nem volt illetékes, ha felelősségre vonta valamiért, akkor könnyebben elfogta az az érzés, hogy vizsgázik, bár sokszor még ennél

is jelentéktelenebb mozzanatok ugyanazt az érzést keltették benne. Viszont ha az ügyfél reszketett előtte, ha kiabálására riadt hangon válaszolt, ha úgy nézett rá, mintha az élete függne az ő döntésétől, vagy ha tiszteletet érzett ki hangjából, máris a vizsgáló szerepébe illeszkedett. A legnehezebb az volt számára, hogy tudatában volt ennek az érzésnek, és állandóan figyelte önmagát, figyelte érzelmeinek hullámzásait, és ezért is haragudott saját magára. Már azt is figyelte, hogy mennyire figyel magát. Sokszorosan összetett érzései és benyomásai voltak ezzel kapcsolatban, amelyeket szeretett otthon nyugalmas perceiben kibogozni, elemezni. S noha bántotta, hogy otthon is állandóan a hivatalbeli ügyein, magatartásán, érzésein töpreng, mégis gyakran észrevétlenül ráterelődtek gondolatai a hivatalra, s csak akkor hagyta abba elmefuttatását, ha szólították, vagy ha tudatára ébredt s rajtakapta magát, hogy mivel foglalkozik.

S éppen ez az önmaga figyelése, a bizonytalanságának érzése, sőt tudata kényszerítette arra a legegyszerűbb megoldásra, hogy kiabálásával, úgynevezett diktátoroskodásával az ügyfelekkel való harcát a maga javára fordítsa, újra és újra, napról napra, esetről esetre. Így szerezte meg a maga számára az önbizalom, a fölény érzetét, a parancsolás biztonságát. Az ügyfelek fölött akart állni, és szándéka megvalósításának egyedüli módja az volt, hogy az egész sorra rászólt, így lelkiismerete is tiszta maradt, hiszen ok nélkül, sőt sokszor okkal sem sértegetett egyetlenegy embert sem, hanem az egész sorra vonatkozó haragját fejezte ki, s ez a dühfelhő szétfoszlott a sor fölött, anélkül hogy kénytelen lett volna az egyénnel harcba szállni. Szidalma olyan általános jellegű volt, hogy általában nem is sértődött meg senki, azaz nem sértődött meg annyira, hogy visszafeleselt volna. Olyan elvonatkoztatott, nem egyes emberekre vonatkozó kiabálás volt ez, olyan parancs, amely mégis elérte célját, noha senkit sem bántott meg. S mert csak a sorral vitatkozhatott, azért is ügyelt mindig a sorra mint szerves egésze, mint egybetartozó valamire, s mindig a sorral volt elfoglalva. A sor vált vesszőparipájává, s önmagával is megkolégáival is róla beszélt legszívesebben. A sornak mint egésznek viselkedéséről, mozgásáról, hangjáról, még kéztartásáról is megvolt a maga véleménye és kívánsága. A sor tulajdonságainak megérezéséről beszélt a kollégáknak, arról, hogyan érzi meg a sor közeledését, hömpölygését az ablaka előtt, mozgásának ütemét. Kissé csodálták érte, de bólogattak szavaira, hiszen ők is tapasztaltak hasonlót.

Otthon ritkán beszélt ezekről a benyomásokról, mert feleségét és gyerekeit nem is érdekelték volna, ezért hát magában intézte el őket. Otthon közömbös dolgokról folyt a szó, olyanokról, amelyek nem válhattak ki haragot vagy nézeteltérést. Otthon szeretett békén üldögelni, csöndben, zavartalanul, hogy kihulljon belőle a hangzavar, hogy ne érezze fülében a zsvajt. Otthon legföljebb a televíziót nézték néha, ha jobb műsor volt egy-egy este.

Reggel fölkel, megreggelizett, és elindult a hivatalba! Frissnek, erősnek érezte magát. A szomszédnak jókedvűen köszönt, és sietve tartott a hivatal felé. Sokan igyekeztek még munkahelyükre, és cipőjének kopogása beleveszett a többiek kopogásába. Megpróbálta kiszűrni saját lépteinek zaját a többié közül. A város központjába ért. Az át-

járónál a lámpa tilosat mutatott. Megállt. Szerette a várost reggelente, szerette ezeket a hivatal felé vivő reggeli sétákat. Ilyenkor minden olyan friss volt még. Az utcák, a házak, a falak is olyanok voltak, mint-ha az ő tekintete érintette volna őket először. Ilyenkor értette meg, hogy az emberek csakugyan keservesen keresik kenyerüket, minden reggel harcba indulnak a családjukért és önmagukért. Ez erőt öntött belé. Nemcsak ő volt az egyetlen, a többiek is gondokkal vesződtek. A sorsközösség erőteljes érzésére gondolt. A város csakugyan a közösség képét mutatta ilyenkor, hiszen minden munkába siető ember a többiek számára alkotott aznap valamit, a tisztára söpört aszfalt is a közösség gondoskodását mutatta. Elgondolkozva figyelte cipője orrát, nézte, hogy milyen alakzatokban rakódtak rá az út finom porszemcséi, figyelte a túloldalon gyülekező emberek zsvivaját, egyszer csak ismerős zajra lett figyelmes.

Főlnézett, és látta, hogy feléje jönnek az emberek. „Ez még nem a hivatal!” mondta, de a sorok csak jöttek feléje, a rengeteg cipő csoszogott, s ő érezte a lábak mozgását, az egymást követő lépéseket, látta a nadrágszárak libbenését, a különböző színű, nagyságú, fajtájú és korú cipőket, hallotta a női cipő koppanását, a gumitalpak sikkantását, a bakancsok csoszánását, a cipővasak csattogását, az új cipők csikorgását, — mindezt egyszerre, a sok kopogást, csattogást, nyikorgást, csoszogást. „Ez még nem a hivatal!” kiáltotta, de nem felelt neki senki, az emberi hangok összeolvadtak fülében, s a hivatalbeli várakozók sokszorosan fölerősített zaját hallotta, fülében kibírhatatlanul erős volt e zaj, és szörnyű összevisszasággá fokozódott, ijesztő zsvivajjá, rettenetes lármává, óriási hangzavarrá. Nem tudott kiválasztani belőle egy értelmes emberi hangot. Főlnézett, s látta, hogy egy végeláthatatlanul hosszú sor tart feléje, széles és olyan hosszú, hogy a végét sejtteni sem lehetett, mert a szemé előtt összefolyt a sor vége az utca végével, s csak nyüzsgő távoli tömeget látott ott, az apró házak közé szorulva. Félelmetes iramban közeledett feléje a sor, az emberi arcok csak elsuhantak szemé előtt, látta a szájakat, látta, hogy némelyik mond is valamit, de olyan gyorsan távolodtak tőle, hogy nem értette a szavakat, a szemek csak rávillantak, aztán másfelé néztek, zavarba hozták rácsodálkozásukkal, majd nem törődtek többé vele, csak egy villanásnyira látta a sokféle szemöldök alól rábámuló szemeket, a hosszú szempillájúakat, a barna göndörpillájúakat, a sötéteket, a vize-nyős szürkéket, az égszínűeket. Érezte, hogy rajta bomlik meg a sor, s mögötte ki erre, ki arra megy, érezte a sor mozgását, megzavarták, dühítették óriási méretei, gyorsasága, nagy hangja. Körülnézett, és látta, hogy az átjárókon, minden átjárón feléje rohannak az emberek, oldalról, előlről, hátulról nekirontanak a sorok, rajta bomlanak fel, és a háta mögött új sorokká rendeződnek. Mindenütt az emberek sorait látta. Zavarták ezek a sorok, zavarták szemükkel az emberek, a szájuk róla beszélt, s ha neki szóltak, nem is akarták, hogy megértse, mit mondanak, mindez zavarta, egyre mérgesebb lett. A sorok azonban nem törődtek vele, csak jöttek, jöttek szembe, feléje, amíg csak egyszer nem bírta tovább és nekik ugrott. „Ez még nem a hivatal!” ordította, s taszigálni, lökdösni kezdte az embereket mindenfelé. „Oszoljanak, oszoljanak!” mondta. „Ez még nem a hivatal!” És ha-

ragja nőttön-nőtt, amikor látta színészkedésüket, értelmetlen tekinteteket, hallotta az elégedetlen morgolódást. Sokan megálltak, és nézni kezdtek, úgyhogy egész kavarodás keletkezett. Az emberek egymásba futottak, megtorpantak, lökdölöztek, a hátulról jövők előrefurakodtak a tömegben. Teljes erejéből lökdöste a hozzá legközelebb állókat, és egy barna félcipős nyakigláb alakot úgy meglódított, hogy az nagyot csattanva vágódott el az úton, az asszonyoknak is nekiugrott, és nem törődve sikoltásukkal, megrezsentette őket, erőfeszítései eredményét azonban nem láthatta, mert az emberek védték a sort, és feléje nyúltak a kezek. Először csak visszalökték, valamilyen kamasz sértődötten ökölvíadalra hívta, a többiek nyújtott kézzel tolták arrébb, legtöbbször azonban le akarták fogni, és látta, hogy nyúlnak ki érte a kezek. Mint ha valamelyik rossz álma elevenedett volna meg, úgy kellett védekeznie a kezek ellen, közben szeme előtt izgatottan mozgó polipszerű ujjak vibráltak, látta a bőr barázdáit a kezeken, az ujjpercek ráncait, a bőrkeményedéseket, a szőr sűrűségét és színét, a sértődött kamasz piszkos körmeit, egy pocakos repedezett bőrét, a sikoltozó kisasszony festett piros körmét. Meg akarták markolni a kezek, egy asszonyság hegyes körmével megkarmolta a nyakát, nyúltak utána, és kétségbeesett védekezéssé vált támadása. Fojtogatta s vörösre festette arcát a düh, hogy nem tud parancsolni nekik, hogy védik a sort, és hogy meg akarják fogni. Űtött, vert, akit csak ért, de nem adta meg magát a kezeknek, néhányszor ugyan valaki megmarkolta a kabátját, de mindannyiszor kiszabadult, és lihegve folytatta a harcot. Ereje még nem hagyta el; egy egész kis kört tisztított meg maga körül, amikor meglátta a feléje szaladó rendőrt.

Nagyon megörült a rendőrnek. Intett neki, hogy segítsen szétzavarni a rengeteg embert, s azt gondolta: kénytelen vagyok a karhatalomhoz fordulni. Odakiáltotta: „Oszlassa szét őket! Ez még nem a hivatal. Itt nem kell sorba állni, nem akarom, hogy sorba álljanak!” Remény csillant fel benne, hogy a rendőr segítségével hamarosan rendet teremt, és újul erővel tolt szét az embereket, csak akkor értette meg a rendőr csalárd szándékát, amikor az már rávetette magát. „Ő is a sorokat védi”, gondolta, és birkózott a rendőrrel meg az emberekkel, és még fektében is azt kiabálta, miközben négyen fogták: „Oszolni, oszolni!”

A rendőr az adatait kérdezte tőle, a kíváncsiskodók tömege fölé hajolt, ő pedig úgy látta, hogy a sorok hajoltak föléje, és tettette magát, mintha nem kapna levegőt, s ezért nem tudna felelni. Gyűlölte a fölébe hajló sorokat, az emberek arcán diadalmas vigyort látott, egy pillanatra megérezte, mi történné, ha legyőznék a sorok, de máris terve volt arra, hogyan csapja be őket, hogy ne kerekedjenek fölül, és megjátszotta, hogy nem kap levegőt. Nehezen lélegzett, fulladozott, az arca már úgyszólván vörös volt a csatározástól, s a rendőr elhitte neki. Intett, hogy engedjék el a kezét, hogy fölülhessen, majd újra a ceruzájáért és a noteszáért nyúlt, ő pedig csak erre a mozdulatra várt. Hirtelen kiszabadította magát, de nem futott messze, csak néhány lépésnyire, mert újabb indulat öntötte el, körülötte sorokban álltak az emberek, már nemcsak az átjárókon, hanem a teret is megtöltötték a sorok, mozdulatlanul álltak, és nézték őt. Elöntötte az indulat, és felemelt ököllel

rontott rájuk. Ijedten rebbentek szét előtte, s már érezte az öröm ízét, mert amerre csak fordult, felbomlottak a sorok, a mozdulatlan sor helyén zűrzavar támadt, és érezte, hogy sikerül megsemmisítenie a rettenetes sorokat, amikor utolérte a rendőr, s hogy meg ne szökjön, hátulról nagy lendülettel fejbe vágta.

Koporsóját csak felesége kísérte ki, nehogy a sor megzavarja síron túli nyugodalmát.

A TISZTA MŰVÉSZET VILÁGTÖRTÉNETI FELTÉTELEI

Vanja Sutlić

Az ún. „absztrakt művészet”, melyet követői művészeti *forradalomnak* neveznek, mert általa a művészet végül is elnyeri *sajátlagos és tiszta* formáját: a „tárgyról függetlenített” festészet, a szobor, amely nem ábrázol, a gravitáció nélküli építészet, a sztereometrikus idomok szabad játéka, az atonális zene, a költészet, amely a tiszta kifejezésre szorítkozik, míg az, amit kifejez vele, máshonnan ered, pl a tudományból, s egy mélyebb szinten: a magát a formát témának vevő paródia-reflexió — ez az absztrakt művészet, persze ha nem pusztá divat, mímelés és giccs, ha nem álművészet, *következetes végkifejlése a régi művészetnek az abszolút, tiszta művészet irányában.*

Az „absztrakt művészetben” összegeződnek az egész újkori művészet fejlődési lehetőségei, abban az értelemben, amelyben a művészi termék *szert, szerkezetet, gépet, gépezetet* jelent. A műalkotás oly sokat magasztalt „autorizációja”, amely a legújabb korban az „alkotói” emfázis hallatlan méreteit ölti fel, voltaképpen enyhítő kifejezés a művészet végsőkig menő *szubjektívizálására, azaz önfeltevő technizálására* az adott műszaki-gazdasági-ideológiai világ keretében, amelyben viszont ismét a *névtelenség* jut túlsúlyba, persze egészen más, a „szerves” közösségtől független alapon.

Éppen ezért nem ér fel hozzá semmilyen történelmen kívüli roszszállás vagy elismerés; „szubjektív” ítéletek nem vehetik le a napi-rendről. Történelmi konzekvenciája mellett ez a művészet egy időszak, egy kor művészete, s mint magát a kort, az magyarázza, ami megelőzi, — sőt a történelmi genézissel kimutathatók magának a művészetnek *belső* lehetőségei, amikor már elveszítette a nagy korszakok szubsztanciális világi kiteljesedtségét.

Mielőtt megvizsgálánk a művészet e „letisztulásának”, önmagához való visszatérésének világtörténeti *értelmét*, szükségesnek látom

módszertani (azaz fenomenológiai) szempontból körülhatárolni azt, amit rendszerint „absztrakt művészetnek” neveznek. A német teoretikusok, festészetről és szobrászatról szólva, előszeretettel nevezik ezt a művészetet tárgyatlannak (gegenstandslos). Ám ez korántsem döntő ismertetőjele ennek a művészetnek, mert az absztrakt művészet, annak *művészi* mibenléte nem merül ki a tárgy hiányában. Továbbá, ha megvonjuk a határt matematikai (geometriai stb.) és szerves absztrakció között, ezzel megkülönböztethetjük az absztrakt művészet egyes formáit, de nem férközünk az absztrakt művészet lényegéhez. Rendelkezzünk bár tematikai, „tárgyi” szempontból az egyszerű szemlélők számára egészen világos elemekkel (pl. két síkkal, amelyek közt annyi az összefüggés, hogy egy virág két szíromlevelét alkotják), tehát a vonatkozások és kölcsönhatások jóval nagyobb bősége adódik, mint az ún. tárgyatlan művészetben, mégis, ez a kép is absztrakt lesz, ha „tárgyi” tartalma csak arra szolgál, hogy, önmagában semmit sem jelentvén, az egyes elemek közt bizonyos viszonyt teremtsen. *A tartalom maradéktalanul a forma szolgálatában áll.* Az irodalomban is ugyanez a helyzet. Lehet, hogy valaki meglepődik, ha azt állítjuk, hogy Thomas Mann, Aldous Huxley, Gottfried Benn, Jean-Paul Sartre stb. (rangsorolás nélkül) absztrakt művészek. A több-kevesebb gonddalápolttal formái tökély mellett ezek az írók a legkülönfélébb — orvostudományi, archeológiai, történelmi, zenetörténeti, élettani, filozófiai stb. stb. — ismeretekben bővelkednek. És épp ez a leglényegesebb: az absztrakt művészet tartalmait mindig más dimenzióból meríti, nem abból, amelyhez ő maga tartozik. Egykor a művészet maga termelte ki tartalmait; ma a tudománytól, vagy azzal analóg reflexióktól kölcsönzi.

A tiszta forma művészete — ez a legkézenfekvőbb sajátos vonás, amely az ún. absztrakt művészet valahány termékében fellelhető. És épp azért, hogy ez a művészet *formai* és csupán az — az absztrakt művészet *tiszta* művészet.

Különös módon anticipálja Kant esztétikája ezt a művészetét, amikor megállapítja, hogy annak, amit szépségnek nevezünk (mind természetes, mind ember alkotta formájában), voltaképpen szépsége az emberi megismerésre gyakorolt hatásában, azaz abban a harmonikus összjátékban rejlik, amelyre valami szépségnek a szemlélése készíti az emberi megismerést: érzékek, képzelet és ész játékában. Amikor ezek a megismerési képességeink valami szépségnek a hatására játékba kezdenek, nem a megismerés munkáját végzik, hanem önnön kötetlen, közös játékuk élvezetébe merülnek. Minél gazdagabb és harmonikusabb ez a játék, annál szebb a „tárgy”. A megismerés útján elérhető tartalom tehát nem fontos. A szépség szempontjából mellékes, lényegtelen. Egy kép szépségét a színeknek és formáknak megismerési képességeink által felszabadított összjátéka adja. Az a körülmény, hogy a szemlélt kép ezenkívül valamilyen emberalakot: egy szent, egy tábornok, egy munkás arcmását ábrázolja, csak véletlen folytán függ össze a művészi szépséggel, s voltaképpen esztétikai célt nem szolgál. Hisz egy szentképet nem kell okvetlenül vallási értelemben átélnünk, és fordítva: egy templomi szentkép nem okvetlenül művészi alkotás. Kant szerint tehát a forma teszi a művészetet művészetté. Ez a *tiszta* művészet esztétikája. E kanti anticipáció a művészet fejlődésének abból a szakaszából

származik, amikor még csak részletekben, egy-egy hagyományos átmeneti alakzatban (például díszítő elemekben) lelhetők fel az ún. „absztrakt művészet nyomai”, mégis az absztrakt művészet esztétikája hiteles történelmi változatának kell tekintenünk, amelyet nem múlhatott fölül semmilyen későbbi művészi program, még kevésbé akár-hány huszadik századi, utólagos és felszínes esztétikai reflexió.

Amennyire nem absztrakt az eddigi művészet, annyira nem tiszta művészet. A XIX. és XX. századi absztraktív elemzés „mesterei” iskolai rövidlátással szemére vethették a „múlt” nagy művészetének, hogy a mély történelmi individuáció teológiai, vallási vagy metafizikai stb. koloncai terhelik, közben ők maguk olyan „művészetet” képviseltek, amely végül is gyáripari termékek megformálásában, ahistorikus tömegek által látogatott helyiségek díszítésében lelt alkalmazást. Miután Kant, a bölcselelő, a lényegbe hatolva, kitapintotta az absztrakt művészetet, anélkül hogy in concreto ismerhette volna, ez a művészet ma már számunkra ennek a velejéig problematikus, eredetétől első ízben megszabadult, szubsztanciájától megfosztott, mai szituációnak tartós velejárója.

A művészet „megtisztulásának” történelmi útja, amely ezt az „absztrakt” változatot kitermelte, voltaképpen nem más, mint a világnak, azaz a benne különböző régiókban és szinteken előforduló lények *értelmes* egészének feloldása, egy technikai-rationális transzformáció szintjére egy szubjektív-antropocentrikus tevékenység operatív területére való redukálása. Az árutermelés, érték-többlet kitermelése céljából (gazdasági vonatkozásban) az elvben személytelen, szubsztanciájától megfosztott és időszerűen funkcionális ipari sorozatgyártás (műszaki vonatkozásban), a tárgyak-függvények tudományos termelése, mint a műszaki és gazdasági műveletek eleve megadott horizontja, a művészi termelés, amelynek kizárólagos célja szubjektív kárpótlást nyerni a konstruktivista szűrkeségért, de amely maga is alá van vetve a tudományos „eszményeknek” és „normáknak”, az erkölcsi „érték” termelése, pusztán acélból, hogy integráltan biztosítsa a dolgozó „szubjektumok” zavartalan működését a totális termelési folyamatban stb. (ideológiai vonatkozásban), egyszóval a termelés a hathatosság, a gyakorlati hasznosság, az operatív funkció jegyében — mindez bölcseleti-egyetemes vonatkozásban abban szűródik le, hogy minden létezőnek lényegét a „szubsztancia-szobjektum” *szérének, eszközeinek, feltevéseinek* tekintjük. Ha pedig e világ valamennyi régiójának lényege csupán feltevés, illetve annak filozófiai kifejezése: „akarat az akaratért”, különböző változatokban, akkor az ember is „szubsztancia-szobjektum” (az újabb kori humanizmusban, antropologizmusban) és egyben *tárgy-tünet-funkció*. S ha már így áll a dolog általában a történelmi összefüggések elemeivel, a művészet specializálódása, kiürülése, deszubsztancializációja sem más, mint *radikális szobjektivizálás*: a művészet csak *feltevése* a szobjektumnak, amely egyben mindennek a szubsztanciája (maga a lényeg), és ugyanakkor a lényeggel azonosuló ember önfeltevése. Ennek az azonosulásnak az eredménye a művészet *azonosságig menő rokonsága a technikával*, a készíttéssel, bármilyen távol álló esztétikai szolúciókat látunk is a „pankalizmustól” a szobjektivista „átélésig”, „beleélésig” stb.

A világ kezdeti egésze, a rész-termelésre beállított ember-lényeg sajátos konstellációja folytán három külön „világra” oszlik a *való* (tudományos-operatív), *valón fölötti* (vallási-erkölcsi) és látszólagos, „szubjektív-átélő” (művészeti) világra. A két utóbbi „világ” léte vitás; csak a tudomány és a technika világa számít vitán kívül *igazi* világnak. A művészet, visszavonulva az intimbe, a „tudatalatti”, az „ön-tudatlan” stb. termelésbe, a maga szubjektív „átélésében” és, a való-sághoz viszonyítva, „látszatszerúségében”, magánvaló világgá, *csak* művészi világgá válik, s a másik oldalát mutatja az éremnek, amelynek innenső felét az üres, deintimizált, tudományos-operatív valóság világa nyújtja. Párhuzamosan az antropocentrikus produkció részeiként tagolt világok „szakosodásával”, a világot megtöltő lények története is ezt a folyamatot követi: szubsztanciális jellegű, szilárd, fiksz *dolgok*-ból előbb egy lehetséges szubjektum *tárgyává* vagy általában a szubjektív tárgyává válnak, ami tárgy-voltuknak csupán másik, kiegészítő része, hogy végül is a lények „értékekben”, „funkciókban”, és „jelekben” oldódjanak fel. Párhuzamosan a filozófiai-ontológiai fejlődéssel, a radikális deszubsztancializáció irányában, Descartes-tól a modern axiológiáig és logikai analízisig, végbemegy a művészet „formalizációja” és „megtisztulása”, a klasszikus „realista” művészettől a „szubjektivista” művészet legkülönbélebb változatain át — romantikától impresszionizmusig, expresszionizmusig, szürrealizmusig stb. stb. — végül magáig az „absztrakt” művészetig.

Tehát az absztrakt művészet, azaz a *tiszta* művészet útja, amely a művészetet megszabadítja mindattól, ami idegen tőle, egyet jelent a magánvaló lények értelmi tartalmának kiürülésével. A *nihilizmus*, de nem mint elmélet-tudat, hanem mint egy és ugyanannak a feltevésnek, egy mindenben a maga *eszközét* látó antropocentrikus produkciónak mind magasabb szinten való megnyilatkozása — ez az absztrakt művészet lényege. A dolgok operatív természetének „hideg”, racionális átvilágítása, s az a belső lehetőségük, hogy egy abszolút aktivizmus funkcionális részeivé válhatnak, a művészet irrealizálásának, a művészet szubjektivizálásának s ugyanakkor *tisztaságának*, *sajátlagosságának* és *absztraktságának* a forrása.

Az absztrakt művészet a maga tisztaságában, mint tiszta forma, amelyet a szubjektum hozott létre, amely kizárólag a szubjektumé, szigorúan elkülönítve a valóságtól s annak tudományosan és technikailag elérhető tartalmától, pontosan megfelel az ember dehumanizációjának, a természet denaturalizációjának, a dolgok irrealizációjának, mindezeknek a folyamatoknak, amelyek ma nyíltan és világosan mutatják az új kor világának végső és lényeges konzekvenciáit. A tiszta irodalom útja az üres, értelmetlen, deszubsztancializált művészet útja, vesztesség, ár azért a nyereségért, amit tisztaságával szerzett. A „mítosztól”, a „szenttől” (hagyományos alakjától) és a „világítól” megfosztott művészet, amelynek természetes spontaneitását tervezett „alkotás” váltja fel, éppannyira nem humánus, bár humanista és antropologista művészet, mint ahogyan ez az antropocentrikus világ, az ember kiterjedésének és a lényeg fölé növésének maximális esélyével egyidejűleg maximálisan tárgyiasítja, funkcionalizálja az embert és rendelkezik vele.

Ha Kant esztétikája irányadó volt az absztrakt művészet megértéséhez igenlő értelemben, Hegel művészetfilozófiája segítségével megközelíthetjük a művészet megtisztulásának *negatív* értelmét. Hegelnek a művészet sokkal több, mint Kantnak. Nem a formák pusztá játéka, hanem az abszolút eszme érzékletes megjelenése, az abszolút eszme kinyilatkoztatásának egy módja a vallás és a filozófia mellett. Minthogy csak a filozófia leli meg és fejezi ki az abszolút igazságot annak valódi elemében, a fogalomban, a művészet is, a vallás is csupán megelőző szakaszai az igazi, hiteles, szubjektív-objektív-abszolút kinyilatkozásnak. Hegel számára a görög vallás művészvallás volt, még-hozzá nem témái miatt (ez a keresztény művészetben is megvan), hanem azért, mert a görög költők, szobrászok és festők művei nélkül a görög istenek egyáltalán nem is léteztek volna. A művészet jeleníti meg a görögöknek isteneiket. S ezzel a szerepével legnagyobb lehetőségét váltja valóra; ez a görög művészet az *igazi* művészet, a többi csupán pótléka vagy csökevénye.

Ugyanezt a gondolatmenetet találjuk Karl Marxnál. *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* (Dietz, Berlin, 1953) c. munkájában Marx is úgy vélekedik, hogy a görögök számára az igazi valóság és a való világ *mitológiai* elrendelésű, vagyis a természetet és a társadalmi formákat már az eminens művészi megformálás előtt „öntudatlanul művészi módon feldolgozta a nép képzelete” (31. o.). „A görög művészet feltételezi a görög mitológiát”. A mitológia a művészet „talaja”, anyaga. „Minden mitológia a képzeletben és a képzelet által győzi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket” (30. o.). És most rábukkanunk Marxnál arra a művészet egész folyamatának megértéséhez döntő fontosságú megállapításra, amely jelentésében a hegeli koncepcióval párhuzamos. „Bizonyos művészeti formákról, pl. az eposzról, el is ismerik, hogy korszakot alkotó klasszikus alakjukban sohasem jöhetnek létre, mihelyt a művészeti termelés a maga valóságában megindul; tehát hogy éppen művészeti téren bizonyos jelentős képződmények csak a művészeti fejlődés egy fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a különféle műfajok egymáshoz való viszonyában a művészet területén belül így állhat, akkor már nem olyan meglepő, hogy a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában ez a helyzet.” (30. o.).

Marx tehát voltaképpen azt mondja, hogy a „természeti erők” modern, ésszerű meghódítása, a korszerű technika nemcsak a „mitológiai” alapot követelő művészettel összeférhetetlen, hanem általában minden művészettel, amely előzetesen „a képzeletben és a képzelet által” alakítja a világot. Ha a „való” világot tudományos-technikai vonatkozásban szemléljük, akkor a művészet, Hegel szavaival, „legmagasabb rendeltetése szerint számunkra a múlté”. Kétségtelen, hogy Marx reflexiója a *Bevezetésben*... Hegel *Esztétikai előadásainak* visszhangja. Am ez a radikális marxi megfogalmazás szükségképpen maga után vonja a kérdést: a „társadalom általános fejlődése” olyan folyamat-e, amelyben a művészetnek el kell hálnia, vagy csak a tudomány és a technika, illetve az egész polgári társadalom ellensége a művészetnek, de az emberi viszonyok új világa (a kommunizmus) egészen más viszonyulást feltételez a művészet iránt is? Mindenesetre, a

szocializmusban, az új világ építésének korszakában nagyon is időszerű még a kérdés: lehetséges-e a művészet a technikai-ipari világ adottságaiban? A kérdés azonos Marx egy másik dilemmájával: lehetséges-e az etosz (az igazi közösség) ezekben az adottságokban? Persze Marx elvileg, bíráló módon fölé emelkedett a tőkéstermelés gazdasági viszonyaiból eredő ellenségességnek minden művészettel szemben (v. ö. Theorien über dem Mehrwert... Bd. I. S. 248, Dietz, 1956) — de a kérdés sarkalatosabb a gazdasági viszonyok változásánál: nem a termelési viszonyokról, hanem magukról a *termelőerőkről* van szó; s kitűnik, hogy ezek csöppet sem semlegesek, sőt *minőségi különbségek* vannak köztük, az egyes társadalmi-világtörténelmi korszakok szerint. Ha elfogadjuk, hogy a modern tőkés, sőt a szocialista termelőerők is, a technika és a tudomány jelenlegi típusával, szembenállnak azzal a világgal, amelyet a „képzeletben és a képzelet által” dolgoztak fel, akkor érthető a jövőbeli termelésre vonatkozó marxi követelmény, Marxnak az a kívánalma, hogy a termelés *művészi jelleget* nyerjen, és ezáltal *minőségileg* más legyen, mint a múltbeli termelés. Ha ez a feltételezett művészi jellegű termelés nem is állhat majd „mitológiai” alapon, mert annak a kora végképp lejárt — s ez azt jelenti, hogy az „igazi művészet valami *fundamentálisabbat* követel, mint a „mitológia” —, akkor az új művészet alapja csakis valami egészen más viszonyulás a „természethez” és a „társadalmi formákhoz”: az újkori hagyományos tudománynál és technikánál természetesebb, illetve az élet történelmi gyökeréhez közelebb álló megértése a dolgoknak.

De térjünk vissza Hegel megállapításaihoz. A művészet legnagyobb lehetősége Hegel szerint a görög művészet. A görögök utáni művészet nem azért csökevényes, mintha lezuhant volna korábbi magasságáról, hanem mert az istenről és az istenekről alkotott tudat, Hegel szerint, olyan magasra emelkedett, ahová a művészet már nem követheti. Ezért a művészet Hegel szemében az igazi, abszolút vallás, a kereszténység előszakasza. És ezért mondja azt, hogy a művészet, legnagyobb rendeltetését tekintve, a múlté, ami azt jelenti, hogy különféle válfajai még sokáig fennmaradhatnak, anélkül hogy bármi lényegeset, szubsztanciálisan újat alkothatnak, olyasmit, ami igazolná legmagasabb rendeltetését.

Ugyanez vonatkozik, Hegel szerint, a vallásra is: a vallás is, legmagasabb rendeltetése szerint, számunkra (vagyis a szellem lehető legmagasabb szintjén állók számára) a múlté — miután bekövetkezett az abszolút eszme abszolút filozófiája. Amikor elérkezik az ideje annak, hogy minden létező *fogalmi* igazolása múlhatatlanul szükségessé válik, a hitben és a hittel többé semmi sem igazolható.

Már Goethe említi, beszélgetéseiben Eckermann-nal, hogy korában nincs többé a művészetnek méltó tárgya, mint a régiéknél. A művészet tárgyának ez az eltűnése megelőzi általában a tárgy eltűnését: a tárgy funkciókká és jelekké foszlik szét az operatív egészben. Ha pedig a klasszikus idealizmus, és részben a múltat vizsgáló Marx számára is, a művészet méltó tárgya voltaképpen a mitológiai világ volt, amikor ez a világ eltűnik, először is azáltal, hogy az istent „elvonatkoztatják”, „absztrahálják” a világtól (kereszténység-monoteizmus), aztán pedig úgy, hogy a „fogalom” győzedelmeskedik rajta — a művészet és

a vallás lényegében fölöslegessé válik. Hegel filozófiája, az abszolút fogalomban való abszolút elrendeltetés konstruktivista dialektikája, az abszolút tudás filozófiája, amely mindent úgy fog fel, mint egy lehetséges technikai-operatív művelet előkészítését, sokkal inkább bizonyítja ezt az újkori idegenkedést a művésztől, mint magának a művészetnek a sekélyes poszthegeiánus pozitívizmus és szcientifizmus elől az intimbe, az absztrakcióba való már említett menekülése.

Az abszolút önfeltevés világa az abszolút tudás világa. S bár Hegel halála után alapos bírálatnak vetették alá, ez a filozófia, lényeges időbeli funkcióját (minden dolog totálisan transzparens, és ennek alapján operatív horizontját) tekintve, nem veszítette el érvényét: a világ, amelyet szóhoz juttat — egy absztrakt világ. Ez az abszolút-tudományos absztrakció pedig pontos megfelelője a művészi absztrakciónak. A művészet, ebben a letisztult formájában, mégsem tud mit kezdeni a tudomány absztrakt világával, s minthogy amaz számít valódi világnak, a művészet a világon kívüli, nem-világi *tiszta formát* ápolja, és utóbb, bomlasztja.

A tőkés és a szocialista társadalom más-más álláspontot foglal el a művészetrel szemben. A tőkés társadalom ellenségesen viseltetik iránta, mert a művészet sajátlagos, műveiben egyszeri és megismételhetetlen, ez a társadalom pedig csak mennyiségileg meghatározható és összehasonlítható produkciót ismer el — következésképp a művészek bohémiába, outsider-magatartásba, elszigeteltségbe vonulnak vissza, viszont a szocialista társadalom, a régi világ forradalmi átalakítója és egy új világ megteremtője, visszavezeti a művészetet az élethez és az életet a művészethez. Ez nem végezhető el pusztán a tartalom és a téma hangsúlyozásával, hanem csak úgy, hogy *felszabadítjuk* az emberben, a tárgyokban és a természetben mindazt, amit a kapitalista reifikáció, denaturálás, elidegenülés stb. elfedett és eltorzított — a *szabadságot* (persze, nem formai értelemben) és a *természetességet* (persze nem biológiai-lélektani értelemben), amely *elementárisabb, eredendőbb* minden szcientifikus-technikai megvalósulásnál — mégpedig egy olyan *közösségben* (a görög *polis*hoz hasonlóan; v. ö. az ifjú Hegel és Marx társadalmi eszménye), ahol a közügyek intézésének spontaneitása, amely biztosítja a közös mű elsődleges értelmét, ismét a leglényegesebbé válik, szemben az autoritativ, közösség fölé rendelt kényszerűséggel, a szabad idő pedig, az ember magasabbrendű önfejlesztésére, „magasabbrendű tevékenységére” szolgáló idő, nem pusztán a munkaidő után, — a termelés alapvető „tere”. Ha sikerül a szocializmusnak létrehozni egy ilyen közösséget, amely nem lesz ugyan a régi, spontán, szerves, vérségi kapocccsal összefűzött egység (Gemeinwesen), de lehetővé teszi az emberek harmonikus létét és érintkezési formáit, ha sikerül a szocializmusnak a racionális-technikai viszonyt olyasmivé átalakítani, ami mennyiségi, személytelen vonások helyett elsősorban a szerzői-művészi jelleget domborítja ki, — akkor a művészet sem lesz absztrakt, hanem *az ember, a többi lények és a természet értelemmel telített, történelmi léte a műben.*

A mai embernek ezt a nagy, végső becsvágyát Marx azzal a hírneves tételével örökítette meg, hogy a szabadság birodalmában olyan tevékenység kezdődik, amely önmagának a célja, s nincs alárendelve olyan rajta kívül álló céloknak, amelyek éppen legsajátabb létét támadják és bomlasztják.

Ács Károly fordítása

A Z A P O K R I F R E M É N Y

Bányai János

adj nevet, gyönyörű nevet,
párnát a pusztulásnak

Pilinszky János

I nitko neće prepoznati svijet
Tko ne prepozna pjesmu

Vlado Gotovac

1.

Pilinszky János költészete az általános, tehát a legtöbbször világosan kimutatható minőségeket marta meg sajátos töménységű savával: a formát és a forma megszilárdulását bontotta fel, zajlást teremtett a megszokott jegében; a metaforát mentesítette a konvencióktól, mert a poétikust jobbára az eddigi költészettől eltérően értelmezi; a költői képek felépítését, árnyalatait, jelentését közelebb vitte a valóban képszerűhöz: képei, ellentétben a „költői” képekkel, csak képek; — s mindezt a szavak igazi természetének felismerésével éri el, illetve azzal, hogy a szavak letisztultabb jelentését keresve, a homállyal szemben a világosságot választja. A költészet ily módon mozgásba jött: a megszokott szokatlaná vált, a konvenciók újszerű jelentést nyertek, a feledésbe merült értékek felébredtek. Pilinszkynek a magyar költészettel való kapcsolata ezek szerint nemcsak a költőé, hanem a kritikéé is. A költő nem versét méri a hagyomány műveihez, hanem a hagyomány műveit itéli meg versén keresztül. Pilinszky verseinek hatására néhány vonatkozásában másként kell megítélnünk a múlt költőit. S minden kornak vannak költői, akik elég erősek ahhoz, hogy megvalósítsák ezt a teremtő viszonyt a múlt, a hagyomány és a jelen között. A költészet ezért sohasem kerülhet nyugalmi állapotba.

Pilinszky János helyét a mai magyar költészetben nehezebb megítélni, mint a múlt költői között. Az újakkal szemben ellenállóbb, mint

a régiakkal. Ez olyan sajátsága költészetének, amelyenre csak kevés költő képes. A magyar költészetben ezt a kor költészetéhez és a múlt-hoz való sajátos viszonyt, a költői viszonyulás e kettősített jellegét, az *ellenállást* mint az evidens, belső kényszerből eredő szubjektív keresést, a kísérletezést megtalálással váltó lehetőséget és a *megváltoztatást*, a múlt minőségeinek részleges újraértékelését, a megszokás hálójába merült értékek felelevenítését egy merőben új szinten, a költészet korszerűsége értelmében talán csak az egy Füst Milán valósította meg előtte. Az Ágoston típusú magányosok legrealisabb kiútja ez: a nagyok, Ady, József Attila, Radnóti, vagy akár a kortárs nagyok, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, részben Vas István másként teremtették meg költészetük számára ezt az egyénit eredményező, csak a költészetre jellemző viszonyulást. Ők sokkal inkább érezték a kontinuitást, vagy akár az azonosságot a múlttal és a jelen költészetével, semmint hogy ellenállásuk (ez a nagyszerű siker, mely fel-lelhető minden költői érzékenységben) annyira evidensen csak *egyszeri* lehetne, mint Füst Milán vagy Pilinszky költészetében. Ők ellenállásuk mellett megteremtették a költészettel és elsősorban a múlt költészetével való közösséget és az azonosságot, hogy költészetüknek ezzel a kontinuitást ábrázoló minőségével a költészet történetének lényeges eredményét, a jelenre való produktív hatást mutathassák fel. A kontinuitásba vetett hitük s az ebből eredő ellenállás vagy azonosság, a költészet általános irányát figyelve, mindenképpen jelentősebb a magányos szirtek nagy költői látomásainál. Az immanens költői minőséget vizsgálva csak a magányosok és a nagyok egyenrangúságában lehetünk biztosak.

Pilinszky János költészetének megvalósulása, realizálódási lehetősége éppen ebben a múlttal és jellel szemben vállalt viszonyban alakul ki. Pilinszkynek a múlt költészetével szemben tanúsított viszonyát, illetve ellenállását és a múlt revalorizációját természetesen sokkal inkább az azonosságtól való tudatos menekvéssel magyarázhatnánk, mint azzal, hogy költészetét — a nagyok példáján okulva — valamilyen kontinuitásba, valamilyen közösségbe vagy azonosságba igyekezne illeszteni. Pilinszky költészetének magányossága ezért vált azzá a biztos járású kereséssé, mely lehetővé tette a költő és a múlt, valamint a jelen közötti kapcsolatot. A tradicionális, romantikus funkcióitól mentesített korszerű költészet számára talán ez a viszonyulás a legjobb. Az újkori költő számára a költő szenvedése, sorsa, fájdalma, halála, a szubjektum magatartása, az egyén veszélyeztetett élete maradt meg. A költészet ebben az új helyzetben, funkcióinak leszűkülésében, de ugyanakkor az immanens költői minőségek, a sajátos, individuális költői szenibilitás elmélyülésében felfedezte azokat az ismeretlen indulatokat, melyek jelenvalóságát magyarázzák, mai szerepét értelmezik. A költő lett a költészet tárgya, s fokozottabban, hatványozottabban, mint bármikor. A költő individualitása a klasszicizmus és a romantizmus korában az általánosabb értelemben vett korhú elkötelezettség interpretációjában és megvalósításában nyert értelmet, ma, az újkori költő helyzetében, amikor Hölderlin kérdése (*Illik-e hát gyatra korokhoz a vers?*) mindinkább aktualizálódik, amikor egzisztenciális jelentőségűvé válik, más kiutat kell keresni, mert

költészet nélkül nincs világ, s aki nem ismeri a verset, nem ismerheti a világot sem, mondaná Vlado Gotovac. Pilinszky János költészetét a költészet mai állásának ilyen konstellációjában vizsgálva, a magányos költői minőség befeléfordulását (a költő lesz a költészet tárgya) csak a múlt és a jelenhez való viszony individuális értelmezésében láthatjuk meg, tulajdonképpen abban, hogy a költő számára a vers sohasem vesztheti el alapvető humánus jelentőségét. A költő az emberiség elidegeníthetetlen csillámaait őrzi magában, és ezekkel az igazgyöngyökkel válaszol a kor legsúlyosabb kérdéseire. Pilinszky költészete ezt egészében bizonyíthatja.

Mindezt a költő csak úgy érheti el, ha megismerte a poétikust, és állást tud foglalni azzal szemben vagy az ellen. A poétikus nem adott minősége a modern kor költészetének, tehát nem valami megállapodott biztonsági pont, hanem valami változó, valami megfoghatatlan titok, melynek értelmezésére semmi más nem képes, csak a költemény. És ha a poétikus nem mint cél, nem mint meghatározott követelmény valósul meg a versben, hanem mint a költemény immanens tartalma, mint a költői szó igazságának tényezője, akkor a költő valóban állást foglalt a poétikussal szemben vagy mellett. Más lehetőség nincs számára.

Pilinszky János költészetében a megvalósulás lehetőségét éppen ez az újszerű, pontosabban ez a másszerű viszonyulás értelmezi: a poétikust nem lehet megfogalmazni, ezért a kritikusként nincs más választása, mint megállapítani: Pilinszky költészetében csak annyiban teremtheti meg ezt a pozitív viszonyulást, ezt a kettős kapcsolatot, amennyiben a poétikust másként ítéli meg, amennyiben tehát esztétikája nem a poétikusnak *lehető* megfogalmazását értelmezi, hanem *a verset magát*, a vers egyszeri, szabad, rejtélyes tartományát, *a vers jelenét*. A poétikust mellékessé teszi — ezt Pilinszky megteheti, mert megismerte —, s csak a poézis irányában halad, csak magát a költészetet kutatja, a költészet lehetőségét, a költészetet mint az univerzális szenvedések tartalmának legfontosabb kifejezését. Csak a poézis irányába tör, minden más mellékes, minden más fölösleges; a kifejezés, a metafora, a kép, a rím, a ritmus is csak akkor nyerheti el igazi, teljes jelentőségét és fontosságát, ha olyan mértékben válik mellékessé, amennyire a poétikussal szemben a poézis hatalmasodik el. A vers, valóban csak a költemény teremtheti meg ezt a lehetőséget.

S mint „fakó szívünknek terhei”, úgy nehezedik a költőre az élmény, az élet egyetlen nagy élménye, mely meghatározója lesz költészetének is és életének is. Minden törekvése csak ennek az élménynek megelőzése; megszabadulás, megtisztulás az élmény embertelenségétől, a kornak egy értelmetlen, eszelős-nagy zuhanásától. Belefakult a költő szíve ebbe a szenvedésbe, úgy, ahogy az őszibarack-arcú lányok pirulnak el a fájdalmas titkok megismerése után. S ennek a fakó szívnek a termései Pilinszky János versei. Költői törekvése nemcsak a mai költészet áramlatának eleven ellentéte, nemcsak az újabb felfedezések, az újabb kiutak megismerésének részese, hanem indítványozója, szerzője és tudatosítója is. Minden utalásában maga a költő szólal meg sajátos belső kényszerének hangján, az emberi indulatok tolmácsaként, az álmok és a látomások nagy értőjeként. Költészete formális

eredményei éppen annyira a szubjektív belső szenvedés és szenvedély utalásainak meghatározói, mint költészetének alapvető humanizmusa.

2.

Pilinszky János alig hatvan verse, melyet ismerünk, illetve ismerhetünk (a *Harmadnapon* és a *Rekviem* című kötetekben, első könyve, a *Trapéz és korlát* ismeretlen előttünk), ezenkívül egy költői oratórium (a *Rekviem* című kötetben), valamint egy filmnovella ugyanott, *meny-nységileg* aligha adhatna elég okot arra, hogy költészetével alaposabban foglalkozzunk (a filmnovellát másodrangúnak tekinthetjük, ha a formai érdekességet mellékesnek vesszük s a szimbólumokat, metaforákat figyeljük, mert alapélménye nem üt el lényegesen a lírai élménytől), ellenben költészetének *minősége*, újdonsága és megrázó tanúsága mindenképpen fontossá és lényegessé teszi, hogy líráját, amennyire az esszé körvonalai megengedik, költészetéhez mérhető alapossággal vizsgáljuk és elemezzük.

A kevés vers sokszor a tragikus élet dokumentuma.

Pilinszky-nél az élet egzisztenciális kérdése, az egyetlen nagy költői élmény okozza ezt a látszólagos terméketlenséget, az a belső kényszerűség, mely nem engedélyezi a költő csapongását, a könnyed változásokat, a szabadabb mozgást. A költő élményének alkata határozza meg itt a versek számát, még inkább azt az örökösen görcsbe szorult, fanyarul kicsiszolt, minden mellékestől megtisztított költői tendenciát, melyet az egy élmény nagysága, illetve a minden más élmény egyetlen meghatározó előjele nyújt.

Ez az új élmény előli lényeges elzárkózás a kisebb tehetségű költőknél egyenlő volna a legsúlyosabb költői tévedéssel, az élettől való elzárkózással. Mindenképpen azt bizonyítaná, hogy a költő képtelen megszabadulni önmaga mellékes témájától és magába zárni mindazt a szépséget, melyet a rajta kívüliek adnak meg. Pontosabban: képtelen volna megtermékenyülni, képtelen volna felszabadulni, tehát *megvalósulni*. Pilinszky János elzárkózása termékeny tendencia:

a rózsató is ideges
mosollyal önmagába les

— írja az *Őszi vázlat* című versében. Termékeny, mert a nagy élmények költészete változatlanul időtálló; bárhogyan is alakul körülötte a világ, a kor, a költő szava csak telítődhet, változhat, újraalakulhat, tehát semmiképpen sem tűnhet el; egyszerűen a változó világ termékenyíti meg. Pilinszky János alapvető költői élménye nemcsak egy generáció sorsdöntő élménye — egy kisebb mértékű költészethez ennyi is elég volna —, hanem általános jelentőségében is élmény, az emberiségé talán. A csillagok felé mutat, amint Hegel mondja a filozófiáról, nem szabadkozva még a pátosz miatt sem. S mert ez az élmény nem tisztán csak költői (alapja valóban objektív), de megvalósulásában, illetve abban, hogy a költő megtalálta az élmény legpontosabb kifejezését, a költői szó tisztaságát és világosságát, *egzisztenciáli-*

san költői, termékeny univerzalitást nyer, és emberileg fontossá válik. Egész könyvtárak szólnak már erről az élményről, de nagyobbrészt csak részleteiben tárják fel, és csak a költőnek adatott meg, hogy ezeknek a részleteknek a poézishoz nélkülözhetetlen univerzalitást nyújtson. Ha erre képes egy költő, akkor valóban mellékes a versek mennyisége. S csak ez mutathatja meg igazán, hogy mennyire abszurd az a nemrégiben elhangzott állítás, hogy Pilinszky megrekedt, elnémult, örökösen töredékes. A töredékesség magában — a torzó értelmében — csak előnye lehet egy-egy költészetnek, de mint a költői kifejezés megtorpanása már veszélyes. Pilinszky négysorosainak elemzése mutathatja meg, hogy teljesen elkerülte ezt a veszélyt.

A négysoros versek Pilinszky költészetében nem a nagyobb költői munkák forgácsai, hanem mindenben egyenrangú megfelelői. Nem a miniatűrök csodás faragású könnyedsége vagy a lélegzetvétel nélküli élményközlés közvetlensége, nem is a tökéletes alakú csillámok ragyogása lep meg ezekben a versekben, hanem az a magas fokú költői indulat, mely a szavaknak a szóhoz mérhető, az igazi szóhoz fogható intenzitást, a képeknek egyszeri alakot biztosít. Ilyen *A tengerpartra* című vers:

A tengerpartra kifekszik a tenger,
a világ végén pihen a szerelmem,
mint távoli nap vakít a szívem,
árnyéka vagyunk valamennyien...

vagy az *Agónia christiana*:

Szellőivel, folyóival
oly messze még a virradat!
Felöltöm ingem és ruhám.
Begombolom halálomat.

Ezekben a versekben a torzó értelmezése központi tényező: a torzó mindig magában hordja a teljesség hiányzó formáját is. Egyetlen megőrzött kőforma sejtetni tudja az egészet, a teljeset. Pilinszky négysorosai ilyen értelemben meghaladják a töredékesség negatív értelmezését. Az epigramma hideg, értelmi józanságával közlik a négysorosok a költő érzékenységének, szenzibilitásának lírai jelentését. Szívünk árnyéka vagyunk mindannyian, mert szívünkben teljesedik a nap, ott nyeri melege értelmét, de mindazt a fájdalmat is, amit a teremtés nyújtani tud. S ha bármikor felöltjük ingünket, ruhánkat, mindig halálunkat gomboljuk be; hiába szívünkben a nap, csak árnyéka lehetünk, mert „Szellőivel, folyóival oly messz még a virradat!” Vagy figyeljük meg a *Négysoros* megszemélyesített tárgyainak megrázó képeit:

Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.

Az egyszerű, minden díszítés nélküli képek a ridegséget, a halált rejtik, s ezt mutatja a negyedik sor, mely megrázó jelentésével szinte megindítja a vérkeringést az előbbi három sorban. Az alvó szegek

Jelenet a BERT KOCSIJA VAGY SIBYLLA című drámából

ridegsége és az ázó éjjelek már a kiontott vér, a halál meredtségét sejtetik, megrázó tanúivá válnak az elmúlásnak, és mindezt a személytelenség fokozott ridegségével közlik, hogy végül is a negyedik sor tragikus beütésével még hatványozottabbá tegyék a személyesség hiányát. A folyosón égve felejtett villany nyugodt fénye világítja be az előbbi két kép szürkeségét. „Hamunéma” itt minden, s a vér, mely mindezt személyessé, konkrétá, reálissá tehetné, inkább csak fokozza azt a megrázó érzést, melyet az egész vers közöl. Nem a pillanat eredményezi ezt az érzést, nem a véletlenül felcsillanó kép, hanem egy tudatos szenvedély, mely áthatja Pilinszky egész költészetét. S ha ennek tanúi lehetünk a négysorosokban is, akkor a szó igazi értelmében valóban torzónak vehetjük ezeket a verseket.

3.

Nem tévednénk súlyosan, ha azt állítanánk, hogy Pilinszky csak egy verset írt, illetve hogy minden versében csak egyetlen eszményvers irányába tendál. Ez a vers még nem született meg, s talán nem is születhet meg. Ez az egyetlen vers nem azonos azzal a dilettáns és banális sóhajjal, melyet a költő-tanoncok, az örökös inasok ajkáról hallunk, az „életem nagy érzésével”, azzal a buta ámítással és öntetszelgéssel, hogy „eljön majd a nagy ihlet”. Nem azonos azzal az irodalomtörténészekről megszokott kulcs-verssel sem, melyet mindenél fontosabbnak tartanak, s melyet készek ráerőszakolni egy egész költői életműre. Egy versben igyekeznek megtalálni a költő egész alkatát, költészetének felépítését, s ha úgy vélik, hogy ráleltek, akkor már szamaritánusan tetszeleghetnek tudományosságukban. Az egyetlen vers, az eszmény-vers vagy a kulcs-vers nem születhet meg, mindenkor hiányozna belőle valami. Azt a meggyőződésünket, hogy nem tévedünk súlyosan és nem hazudtoljuk meg Pilinszky költészetét, ha azt állítjuk, csak egyetlen verset írt és ír is még mindig, költészete egyetlen, elhatalmasodott, kényszerűvé vált élményének örökös jelenvalóságára alapozzuk. S ha a négysorosok elemzésekor megállapíthatjuk, hogy ezekben a versekben Pilinszky egész költészetének jegyei is megmutatkoznak, akkor már biztosak lehetünk állításunk igazságában.

Pilinszky költészetének egyszavas, szeretett, gyötrő, nagy élménye a halál, a pusztulás.

Különös módon alakul költészetének alapélménye. Az első versekben mint sejtés jelenik meg (*Éjjéli fürdés*, *Őszi vázlat*, *Stigma*), majd elkerülve a biztos jelent, magában a jelenben is a sejtésre, a gyötrő rettegésre, a fájdalom lehetőségére lel (*Halak a hálóban*, *Téli ég alatt*, *Magamhoz*); és a harmadik fokozatban, a harmadik rétegben az élmény már emlékké, bizonyos értelemben múlttá (*Harbach 1944*, *Francia fogoly*, *Jelenések VIII. 7.*) válik. Az *Éjjéli fürdésben* a

CSILLAGOK

rebbennek csak, mint elhagyott
egek vizébe zárt halak,
tűnődve úszó madarak...

és már itt

zuhanni kezd az éjszaka...

mert az *Őszi vázlat* szerint

távoli kétes tájakon
készülődik a fájdalom.

Először a sejtés víziója, utána egy elvontságig fokozott kép jelenik meg, mely egésszé teszi az „egek vizébe zárt halak” vízióját. S végül a sejtés már jelenítés is. Még nincsenek meg a fájdalom és a szenvedés realitásának jelzői, még nincsenek meg azok a fájó tényezők, melyek kialakítják a szenvedés jelentését, csak a fájdalom van meg, az elkövetkező, a készülődő fájdalom. Nyitánya is lehetne ez a fokozás Pilinszky költészetének. A rettegés, a tűnődés, az elhagyatottság, a zuhanó éjszaka és a betörő fájdalom olyan költői hatványozása a sejtésnek, mely szinte reálissá teszi a sejtést, de ezt a realitást még nem érheti el. Már itt nyilvánvaló, hogy ez a fájdalom, ez a sejtés nem válhat költészetének teljes értelmében vett jelenévé; a készülődés után az emlék következik.

Második fokon, a *Halak a hálóban* című versben alakul ki részben ennek a fájdalomnak a valósága, de itt is megmarad az, ami következik majd:

Roppant hálóban hánykódunk
s éjjélkor talán
étek leszünk egy hatalmas
halász asztalán.

A fájdalom valósága, a rabság, a hálóban való hánykódás rémlik fel, s a halál sejtése, a hatalmas halász asztalának képe. A sejtés és az emlék közötti törésben.

Bátran viseld magányodat,
én számon tartalak téged,
ne hagyd a sorsod csillagokra,
benned érjen a végzet.

(*Magamhoz*)

Költészetének döntő sajátysága alakul itt ki: a befeléfordulás, az elzárkózás, az elidegenülés. Első pillanata ez annak a megdöbbenésnek, mely nem a megváltást keresi a költészetben, hanem az embert, az egyetlent, akihez még szólhat, magát a költőt. 1942-ben született ez a vers, s a dátum már eléggé érthetővé teszi a költő tendenciáját. S ez a magányosság a *Téli ég alatt* című versben bizonyos értelemben mégis elnyeri jelenvalóságát:

Fejem fölé a csillagok
jeges tüzet kavarnak,
az irgalmatlan ég alatt
hanyattdőlők a falnak.

Akár a kő, olyan vagyok,
mindegy, mi jön csak jöjjön.
Oly engedelmes, jó leszek,
végigese a földön.

Ez a valóság azonban nem teljes, még mindig inkább remény, rosszat sejtés, mint kiút, mint emlék. A halál itt még nem központi probléma, mert nem létezik még a *Harmadnapon* feltámadásának víziója vagy ennek a látomásnak a lehetősége. A szitkok sincsenek még meg, bár kísért a „bibliai szörny”.

S a harmadik fokon már teljes a fájdalom. Már emlék. A rúd elé fogott emberek, akik egy roppant szekeret húznak (ez a kocsi az éjszakával növekszik)

Magasba mártják arcukat,
feszülten, mintha szimatolnák
a messzi égi vályukat.

(*Harbach 1944*)

S az égi vályú lehetne szenvedésük, fájdalmuk megváltója,

Mert fogadásukra már készen,
akár egy megnyíló karám,
kapuít vadul széttaszítva
sarkig kitárul a halál...

de nem lesz az, nem jutnak el az égi vályúig, nem jutnak el a halálig, számukra csak az emlék marad. S ez az emlék örökösen gyötörni fog, mint a *Francia fogolyban*. A költő azonosult a szenvedő tömeggel, a KZ-láger falaival és rabjaival, szenvedése és fájdalma nem szabadulhat fel sohasem a megismert, a meglátott halál súlya alól. Örökösen kísértetni fog a francia, aki marharépát evett „undorral és gyönyörrel” a nyelvén. S makogott az örömtől, és meghalt. Azt hitte, megtalálta a marharépában az égi vályút, a földi élet gyönyörét, s ez elég volt ahhoz, hogy befejezze életét. Eleget élt, eleget evett a marharépából... S ez a francia a költő szívét követeli: „egyre kevesebb vagyok neki!”

S az emlék, a múlt továbbra is gyöttri a költőt. S mit tehetne mást, mint hogy versbe szorítsa emlékét.

Pilinszky János költészete élményének alakulása ily módon egyenes vonalú lehetne, ha a sejtés és az emlék között nem törne meg, ha a két pólus, a kezdet és a vég között kialakulhatott volna a sejtést és az emléket is magába záró, a kezdetet és a véget is összefoglaló jelen. Az élmény jelene (nem valósága!) hiányzik ebből az irányból, s itt törik meg. Ez a törés azonban mindenképpen fontos. Elsősorban azért, mert fényt vet a költő alkotó módszerére. A pillanat és a véletlen, mely a jelenben alakul ki igazán, a jelenben szerzi meg tartalmát, nem jellemző erre a költészetre. A pillanat és a véletlen egészében

hiányzik Pilinszky lírájából. Másrészt azért látszik még fontosnak ez a törés, mert lényeges vonatkozásában mutatja meg a távlat fontosságát. A pillanat és a véletlen, illetve azok tartalma csak a költő sejtésében, emlékezetében találják meg azt a kifejezést, azt a formát, melyben elnyerhetik tartalmuk valóságát, de ekkor már nem nevezhetjük őket véletlennek vagy pillanatnak. Pilinszky János költészetében tehát nem az élmény reális, objektív vonatkozásait kell keresni, nem azon momentumok után kell kutatni, melyek köznapi értelemben szavahihetővé teszik az élmény forrását, hanem mindenekeelőtt abban a transzponáló költői kedvben, mely a sejtés és a múlt távlatához mérten teszi a költői jelen tartalmát reálissá, igazzá. A reális és az irreális, az ésszerű és az ésszerűtlen vegyületét eredményezi ez a két szempontból fontos törés. De a törések oly mértékben összefüggenek, hogy elválasztásuk helytelen, abszurd törekvés volna. A reális és az irreális, az ésszerű és az ésszerűtlen összefűzése, összefonása adja Pilinszky költészetének azt a fontos feszültséget, mely a sejtés és a jelen, valamint az emlék és a jelen között fennáll. Ugyanennek a feszültségnek állandósága adja meg költészetének sajátos belső vibrálását, rezgését, az immanens ritmus csodás hálózatu hullámzását, a szavak jelentése közötti átmenetet, a képek, a szimbólumok, a metaforák igazi jelentését. Figyeljük meg ezt a feszültséget a *Jelenések VIII.* 7. című versben:

és véges végig mint a rézveres
oly színüt dirib-darabra törtet
hol nem találni mától egy kapást
a földet látja, mégegyszer a földet

Az alapvető költői élmény kialakulásának irányában észlelt törés ilyen értelemben valóban termékeny hatásúnak látszik. Úgy tetszik, Pilinszky számára nem is lehetett más választás, mint hogy ezt a törést a sejtésben és az emlékekben tegye fontossá. A költő módszerének egyik fontos meghatározója ez.

4.

Vajon lehetséges-e, hogy Pilinszky János látszólagos (számára a biblia nem a megváltást sugalmazza, hanem szörnyekkel van teli) és apokrif (a vallási érzések közül nem az imát, inkább a szitkot választja) katolicizmusában alapjában véve ugyanaz a groteszk ellenállás nyilvánul meg, mely szemmel látható volt az amerikai „elveszett nemzedék” irodalmában? Választaniuk kellett, de végleges kényszerűség mellett: elfogadják a világot olyanak, amilyen, hús-vér erkölcsével, hullaszagú szégyenfoltjaival, dőreségeivel és erőszakoskodásaival, vagy elvetik a világot (itt nincs részleges választás, mondaná Leszek Kolakowski), s ezzel elvetik önmagukat is, megsemmisítik magukban és megsemmisülnek maguk is. Ilyen értelemben lehet csak tartalmas Camus állítása, mely szerint a filozófia első problémája az öngyilkosság. Az első világháború utáni amerikai „elveszett nemzedék” a világot választotta, vagy úgy fogadta el, amilyennek a háborúban

ismerte meg, vagy valami elvont eszmény — remény, katolicizmus — mögé rejtőzve. A példák egész seregét lehetne itt felsorakoztatni.

Pilinszky költészetében csak részleteiben, árnyalataiban változik ez az alternatíva: ő is a világot és az apokrif reményt választja. A religiózus etika legsötétebb pontja a remény: a túlvilági életben való bizakodás. A Madách-féle misztifikációk dőre filozófiája ez. Pilinszky az apokrif reményt állítja ezzel szembe, mely azzal a központi erkölcsi minőséggel emelkedik a butaságok fölé, hogy számára nem az istenbe vetett hit a lényeges, hanem a legkevésbé sem vallásos ima, könyörgés, és vele egyenrangúan az átkozódás, a káromlás lehetősége. Pilinszky reménye ezért apokrif.

Száma a vallás nem világnézeti probléma (ha az volna is, költészete minőségét tekintve mellékesnek vehetnénk), inkább az ihlet lehetősége, a reális szenvedés képeinek, a bibliából kölcsönzött látomásoknak kifejezési lehetősége. Ezért inspirációját inkább bibliainak, mint vallásinak nevezhetnénk. Pilinszky bibliai inspirációja alapján véve nem religiózus, legalábbis nem a misztikus értelmében, nem úgy, hogy az ember a sorstól ráért szenvedést emberisége elvesztésének fogja fel, vagyis elveszítse azt a központi meghatározást, hogy az ember szenvedése és a szenvedés elviselése az emberiség minősége. Pilinszky az ilyen értelmű inspirációt választja: a sorsot nem vallási értelemben tekinti sorsnak, hanem minőséggé változtatja, emberiségének, tehát költészetének minőségévé. Ezért állíthatjuk azt, hogy vallási inspirációja nem religiózus, inkább mágikus. A mágia pedig minden igazi költői megnyilatkozásnak biztos értéke. A mágikus tradíció, mely a biblia legfontosabb irodalmi és művészi minőségét nyújtja, sokkal fontosabb a pusztán religiózus magatartásnál. A biblia minden költőiessége ennek a mágikus emberi tartalomnak a kifejezése.

Mágikus érdeklődése nem véletlen: életünkben semmi nem zavarhatja meg azt a kívánságunkat, óhajunkat és mindenekelőtt emberi és erkölcsi magatartásunkat, hogy feleletet találjunk azokra a szorongató kérdésekre, melyek sorsunkból és természetünkől, a világból, *melyben* élünk, és az emberekhez való viszonyunkból, *melyért* élünk, következnek. A létezés azonos a megismeréssel a megismerés azonos a létezéssel, szuggerálja Leszek Kolakowski filozófiája. S a költő, mert az életet választotta és mert él, bárhogyan is, minden körülmények között az életet afirmálja. Azzal, hogy a költő az életet, tehát az élet igenlését választotta, az életet lehetségesnek, illetve egyedül lehetségesnek, *adottnak* tekinti... S ha ezt felismerte — s mi lehet más a költészet, mint a létezés megismerése —, akkor alapjaiban bírálja mindazt, amit a religiózus misztifikáció jelenthet. A költő az étellel együtt az élet szenvedéseit is elfogadja, tehát mindazt, ami a fájdalommal együtt jár, s ezzel egy olyan erkölcsi magatartást mutat fel, melynek központi meghatározója a felelősség. A felelősség csak ilyen értelemben lehet pozitív: tartalma van. Csak az esztétikai mandarinizmus, a poétikus narcizmus adhat jogot arra, hogy a költő ezt a felelősséget elvesse. Emberi magatartásának legfontosabb feltétele a tartalmas felelősség.

Az emberi érdeklődés pozitív körvonalai rajzolódnak ki abban a mágikus temperamentumban, mely Pilinszky költészetét fűti. A szenvedés titkait akarja megismerni, s olyan mélyre hatol, ameddig józan, pozitívista értelemben, nem juthatna el, csak a szellem érzékenysége, a látomás, a költői kép teljessége révén. A viharok, a zuhanó éjszakák, a morajló tengerek, a fellobbanó tüzek, a hideg szorítások, az éjszakák nagyszerű sejtjei, az éjszakába boruló napok, a világot átfogó fehér fekete zuhanás, a szívben talajra talált nap, a szív árnyékai a költészetben mindig valami rejtélyes, mágikus tisztaságú intenzitást mutatnak, melyet nem tud felváltani a pusztán tudományos magyarázat. A költő kalandjai egyetlen szóban egész zenekart szólaltatnak meg, s a fúvósok átütő hangjára felfigyelhet az egész világ. A költészet univerzalizációja nem a problémák megoldásának lehetőségéből ered, hanem az ember szubjektív szorongásainak feltételeiből. Ahogy a nagy szerelem szimbólumává válik minden tárgy, amely a költő elé kerül, úgy válnak a szavak is szimbólumokká, önmaguk szimbólumává. A költői szónak ez a metamorfózisa termékenyíti meg az emberi szenvedélyt s annak titkos virágait. A félelem és a szenvedés nem adott tényező a természetben, de adott az emberben, és ez már olyan kérdés, melynek megoldása az empirikus vagy pozitívista tudományok határát meghaladja: az emberre marad, hogy szellemének fájó kérdéseire megtalálja azt a választ, mely egyénileg kielégíti, szellemének tartalmát „tárgyszerűvé” teszi. A szellemi tartalomnak ez az átváltozása nem olyan egyszerű probléma, hogy azt, mert meggyőződésünkkel esetleg nem egyezik, eleve elvethessük. Ha a művészi minőség ismeretőjeleit viseli magán, akkor mindenképpen fontos.

Mert a költői minőségnek az az egyik legfontosabb kritériuma, hogy emberileg releváns.

Pilinszkynél az érzések mindig seregestől tűnnek fel, távoznak vagy rohamoznak: mindig az általánosabb az, ami közelebb áll az egyeshez, mint a csak egy. Költészetének ez a sajátossága még egy dimenzióra mutat, arra az immanens tendenciára, hogy a költő lesz a költemény tárgya. Szemvétele már-már a személytelenség felé közelít, mintha csupán a vakolat hullana le és a fal megmaradna. Az emberek általában a falat látják dőlni, a repedésekkel és a vakolattal nem gondolnak, pedig mindig a vakolat omlik... Pilinszky megszabadítja versét a vakolattól, s csak idegrendszerét vagy csontvázát őrzi meg.

A *magam végtelenjét* keresi ebben. Pascal éjszakájához hasonló ez a tendencia. A *magam végtelenje* pedig pusztán elvontság, s ezt Pilinszky jól tudja: azt a filozófiai tételt bizonyítja a *Magamhoz* című vers utolsó szakasza, hogy a végtelen, ha valóban az; akkor már nem is létezik. Magamat sem látom — állítja a költő.

S így teljes jelentésének fényében jelenik meg az egyest felváltó általános, a részleteket legyőző teljes, az alkotás titka.

S itt ismét felmerül Pilinszky katolicizmusának kérdése.

Pilinszkynél a halál is, a feltámadás is — religiózus értelmükkel szemben — apokrif. Számára nem a menny, az isten az evidens, mert miért mondaná akkor, hogy „az égi semmi habja”, hanem a pokol és a „leselkedő pokol mocska”; miért ne dicsérné a kegyelmező eget, mely „megvonta tőle a halált”, inkább szitkait küldi felé:

Kit mindenétől üresen
talált a szörnyű kegyelem,
megsemmisülten, mielőtt
a semmi habjaiba dőlt!

S nem vehető-e éppen ennyire szitokszámba a *Jelenések VIII. 7.* első négy sora:

és lát az isten égő mennyeket
s a menny színén madarak szárnya-röptét
s látja mint merülnek mind alább
a tűzkorongon átkerülni gyöngék

A biblia tanúsága szerint is a földnek harmadrésze megége, és az élő fáknak harmadrésze megége, és minden zöldelő fű megége.

„... a reális semmi lehetetlen”, mondta Kolakowski, s ha mindent felégetett a pusztulás, ha mindent megsemmisített a démonikus duhajság, akkor mi más maradt hátra, mint a semmi. Pilinszky-nél a semmi mégsem fikció: azt jelenti, hogy számára a semmi nem azonos a szenvedés nélküli világgal, ő nem a szenvedés elől menekül a világból a semmi felé, amely megoldhatná egzisztenciális kérdéseit. Reményének groteszk hitében gyökerezik a semmi: a világ kérdéseit a vallás nem oldhatja meg, s ha ő igazi apokrif módon a vallás felé fordul, akkor éppen ebben a magatartásában ismerheti meg a semmit. Tehát valóban nem realitás a semmi, de Pilinszky költészetében nem is pusztá fikció. Költészetében a kiút fiktív; s ennek tudata szüli a semmi érzését. Költészetének apokrif reménye tehát ellene fordul, ismét csak a szenvedés irányába vezet kifejezésmódját, ismét csak a fájdalom kerül előtérbe. Így tör be a semmi költészetébe: nem a realitáson át, hanem a szellem háborgásai révén. Pilinszky lírájában a bibliai inspiráció mellett ez a különös megfogalmazású apokrif remény, mely valójában egyáltalán nem remény, inkább a semmi megismerésének lehetősége, a második központi ihlető.

5.

Pilinszky egész költészetében nyilvánvaló a vers túlhaladásának tendenciája.

A legnagyobb műgonddal írja verseit: szenvedésének érzéshalmazait a legszigorúbb versformákba sűríti. A *nagyszerű egyszerűség* a célja. Költészetének ezen a jellemvonásán s a kevésbé fontos verstani erényeken (a szótagszámon, a rímeken, a ritmuson, a vers struktúráján, a vers belső felépítésén) kívül fontosabb az a fohász, mely a *Panasz* című versében így hangzik:

adj nevet, gyönyörű nevet,
párnát a pusztulásnak.

Költészetének nemcsak jelentésbeli meghatározója, hanem formai minőségének is döntő sajátosága a pusztulás, a szenvedés, a fájdalom

megnevezése. Ha sikerült az eddigiekben pontosan megjelölnünk költészete élményének (a halálnak, a pusztulásnak) jelentőségét és jelenlétét, akkor csak annyi marad még hátra, hogy ennek felépítésére is rámutassunk.

A „hamuszín” pusztulás, a „hamunéma” halál költészete eleve kizárja a színeket.

Első pillanatra valóban úgy tűnik fel, hogy minden szín hiányzik Pilinszky költészetéből. A hamuszínnel, a grafittal, a feketével és a fehérrel szemben megjelenik ugyan a sárga, a rézveres, az infravörös, de nem oldhatja fel a halál tudatának szürkeségét, inkább valami *tanúk nélkül dolgozó pokol* színárnyalatára emlékeztet. S ez nagyon is megfelel ennek a költészetnek.

„Fakó szívünknek terheit” közli ez a költészet:

Fogad közt fakó panasz,
magányosság vacog

(Gyász)

És fölzúgnak a hamuszín egek

(Harmadnapon)

A fakó és a hamuszín költészete nem pusztán a költői kifejezés tudatos szürkeségének feltétele, hanem a költői élmény jelentésének is. Mintha a világ egész spektrumát tartóztatná fel a „fakó szív” minden ragyogással szemben való ellenállása. A színek, különösen a képzőművészeti impresszionizmust követő költők s a szimbolisták gyakorlatában, olyan jellemvonásokat mutatnak fel, melyek meghatározzák egész költészetüket. Azt is állíthatnánk, hogy a színek sok esetben egy egész kor költészetének váltak jellemzőjévé. Talán az sem véletlen, hogy a színek bizonyos érzésekkel azonosultak, szinte törvényszerűvé váltak ott, ahol meghatározott élmény telíti a verset. A színek azonban, s ezt mindenképpen fontos meghatározni, azonkívül, hogy bizonyos érzésekkel és jelentésekkel azonosulnak vagy azok díszévé válnak, sokkal többet jelentenek az igazi költői szenzibilitásnál: sokszor maga a vers is azonosul azzal a színnel, melynek a ragyogása betölti jellegét és jelentését. Így talán nem véletlen, egyáltalán nem véletlen az, hogy milyen színek vannak Pilinszky költészetében és milyenek hiányoznak belőle. Ismerve a költő tendenciáját, s ismerve költészetének általános utalásait és tartalmi vonásait, azt mondhatjuk, hogy itt a színek hiánya, illetve a feltételezhető pokol színeinek jelenléte azonosul a vers jelentésével.

Pilinszky költészetét a színek hiánya mellett a fények is pontosan meghatározzák. „Dermeszt a ragyogás, mert „Kihül a nap az alkonyi grafitban”. „A szürkület gránitpora” lep be itt mindent.

A fény, a csönd, az ítélet csörömpöl
ahogy az arcom ez a kő
röpül felém a hófehér tükörből.

(Utószó)

Eles kövek közt árnyékom csörömpöl.

(Apokrif)

Pilinszky költészetét tehát nem a színek, hanem a dermedt fények alkotják. Csak egy helyen sikolt bele ebbe az alkonyi, acélos szürkületbe a *sárga*, de az is elveszti tavaszi pittypang-ragyogását, a pokol csendjévé válik. És a fekete meg a fehér zuhogása az acélos napban —

Villámlik és villámlik és
villámlik a fekete nappal.

(Félmúlt)

— már az apokalipszis fájdalmas jelenét mutatja, és itt már nincs szükség a színekre, csak a pusztulást mutató dermedt ragyogásra. S ebben a *fényes csendben* alakul ki a pusztulás démoni világa, képe.

Pilinszky ezzel a művészeti szkepticizmust teszi költészete módszerének harmadik központi sajátságává.

6.

Pilinszky költészetének felsorolt meghatározói egy másik szinten, a vers elemeinek, a vers belső lényegének, a vers immanens jelentésének szintjén túlmutatnak a pusztá módszerbeli sajátságokon. Illetve a módszerbeli vonatkozás megszűnik csupán a módszer lényeges meghatározója lenni, s a vers túlhaladását mutatja. A vers megvalósulásának egyik legfontosabb módja az, hogy megsemmisítse a formális meghatározásokat, mindazokat a külső elemeket, melyek verssé teszik a verset, és kifejezetten csak a költészet ismervei maradnak meg, minden versben az, ami általánosan is beletartozik a poézisbe. Pilinszky Jánosnak kétségtelenül sikerült a művészeti szkepticizmust, a forma egyhangúságát, sőt a *nagyszerű egyszerűségét* is túlhaladva a teljes értelemben vett költészetig jutnia, s ott, ezen az emberileg legfontosabb szinten megvalósítania költői érzékenységét, a pusztulás és a halál jelentését. A költészetnek ezek a legemberibb pátosszal telített órái talán oly módon válnak a költészet immanens valóságává, mint a *Magamhoz* című versben:

S egy éjjel, magad sem tudod,
mint éjig érő ének,
feljönnek benned napjaid,
a halhatatlan évek:

az este nem lel senki rád,
az este sírva, késve
hiába járják pitvarod:
csak én látlak. Vagy én se.

A vers önmagában haladja túl magát, túllépi a szótagszámok recsegő ritmusát, a kicsordult, a szabálytalan rímek visszhangját vagy a szabályos tiszta rím felcsillanását, túlhaladja a „pitvarod” szó archaikus rezgését, s utána hirtelen leáll, egy egyszerű átcsapással önmagával fordul szembe, s végül egy tragikus kezdetű, mély veretű visszautéssel belecsap a versbe, a vers látszólagos nyugalmába, és itt következik,

ezen a ponton az a *nagyszerű egyszerűség*, mellyel túljut önmagán a a vers, elveszti elsődleges csillogását, lehullik róla a rímek, a képek, a titkok leple, a kegyetlen titkok fájdalmas humanizmusa tárul fel, vers lesz. Túlhaladja önmaga bilincseit, önmaga zártságát, s abban a fájdalmas pillanatban, mely azonos a születés kínjával, már eltűnik belőle a vers ismertetőjele, költészet lesz csupán.

Pilinszky verseinek ez a sajátos belső átalakulása, a vers nedveinek nagyszerű titkokat tartalmazó élete általánosabb értelmezésben a költészetnek egy lehető meghatározására, definíciójára is utalhat.

A költészetben határozottan arra törekszik, hogy a szemmel látható minőség (a vers formai és jelentésbeli tökéletessége, azok a tényezők, melyek változatlanul verssé teszik a verset) kérdésessé váljék, hogy a meglevő felfedezések (az élmény kifejezésének legpontosabb aránya és változatlan pontossága) elveszítsék újdonságukat.

Valamiféle belső dialektikával lehetne azonosítani a költészetnek ezt az immanens törekvését. Egy olyan dialektikával, mely elsősorban a humanizmusban létezik, tehát elsősorban az emberben, mert a költészet sohasem szabadulhat fel az ember fogalma alól, sohasem lehet a poézist elvonatkoztatni az élő embertől. A költészet immanens dialektikájának e humánus szépsége mentes minden pusztán formális követeléstől. Csak az individuum, az egyén igazi szenvedése, emberi fontosságú fájdalma fedezheti fel a versben azt a nagyszerű képességet, hogy túlhaladja önmagát. S csak az ember értheti meg a költőnek ezt a tendenciáját, mert csak ő vállalhatja a párbeszédet a költészettel.

KRITIKAI MÓDSZEREK AJÁNLÁSA...

Gion Nándor

I.

Péterfy Jenő művei alapján...

Egy múlt századbéli középiskolai tanár, aki fiatal korában reménytelenül szerelmes volt és rossz verseket írt, a társadami ranglétrán valahol a citoyen és a Bürger között foglalt helyett, kritikai munkásságával sok szép tanulmány tárgya lett. Irodalomtörténeti helye azonban még mindig bizonytalan és talán még jó ideig bizonytalan marad.

II.

... a kritikák írásához.

Eötvös Józsefről szóló tanulmányának rövid bevezetőjében, talán vállalkozásának igazolására — Gyulai és Csengery már megelőzték — Péterfy Jenő egy kérdő mondattal a jeles embereket örökös problémaként említi, akinek megfigyelése „mindig új gyönyörrel, új tanulsággal jár”. A családi zseni szerepébe belefásult „jeles ember” azóta már gyakorlatban is igazolta tételét: probléma lett, sőt már a tétel megfogalmazásakor is probléma volt, akinek művei — a megrendelésre írt színi bírálatok, hangversenykritikák, recenziók, a többnyire ugyancsak megrendelésre készült esszék, tanulmányok — előtt tanácstalanul és nemegyszer bosszankodva álltak a kortársak, és hasonlóképpen a kortársak bűnét jóvátenni igyekvő későbbi értékelői is. Már első műveit, drámabírálatait, Gyulaié mellé állítva, a történeti-dialektikus

szemlélet és a hozzáértő pszichológiai elemzés pozitívumának elismerése mellett, visszalépésnek bélyegzik a tartalmi-társadalmi ítélkezésben megmutatkozó bátortalanságuk és következetlenségük miatt, ahol messze Gyulai mögött maradt, hiszen Gyulai nem riadt vissza az esztétika, a társadalom, a politika, sőt a napi politika egymással való szembesítésétől sem.

A vád a kritikust érte. A kritikust, akiben egyedülálló módon egyesült az esztéta, a publicista, szépíró és a gyanútlan olvasó, a színházlátogató, és aki az esztéta fölényével, a publicista könnyörtelenségével, a gyanútlan színházlátogató jóindulatával mindenekelelt a műfaj törvényeinek tiszteletben tartását kérte számon, de az értékek felmutatása közben, a tárgynak megfelelő arányban, mintegy a későbbi vádat cáfolva papírra kerülnek ilyen sorok is: „a nagy asszony a paraszt állapota felett fényes dicsérőbeszédet tart, melyet megtapsoltak, s talán éppen azok, kik a parasztélet poézise vagy sanyarúsága iránt legkevesebb érzéssel viseltetnek.”. Sokszor azonban ugyancsak a tárgynak megfelelően indokoltan maradnak el még az ilyen félmondatok is. Nagyon gyakori ugyanis a publicista modorában hozott ítélet: „Sardou műzsája egy rőföskereskedő és egy játékos boltjából szerzi be készletét. Alakjai az utóbbi helyről kerülnek. Van köztük néhány divat szerint öltöztetett bábu, melyekkel Sardou ugyanazt teszi, mint a mézeskalácsol az »égő szívekkel«. Az utóbbi ékes szerelmi rímeket ragaszt rájuk: Sadou pedig a bourgeois-bölcsesség frázisaiból négy-öt felvonásra terjedő szalagot teker bábúja köré. A főmulatságot azonban a komikus babák szerzik. Némelyikük kaucsukból van; el lehet húzni jó hosszára. A legtöbb azonban fából készült; durva festésű, de azért mégis szörnyen érthető. Drótra járnak, de azért tagjaik külön mozognak, néha olyan mulattatóan csattannak egymáshoz, hogy lehetetlen nem mosolyogni”. Ilyen kezdet után joggal vetődik fel a kérdés, van-e értelme különböző esztétikai, társadalmi, politikai szempontok szembesítésének, sőt az elmélyültebb analízisnek is. Péterfy azonban, ha a szembesítést a sorok közé vagy egy-egy szóra is korlátozza csupán, nem diszkvalifikál öncélúan és felelőtlenül, aprólékos megokolással mutatja ki a hibákat, stílusélénkítő szatirikus hangvétele megdönthetetlen támasztékot nyer, jó előre biztosítva magát a felületesség vádjától, még akkor is, ha mindössze rendelésre írt, gyorsan készült újsággúnyokról van szó, amelyet a recenzens a „honi zszurnalisztika rút megszokása” következtében gályarab módjára, közvetlen az előadás utáni rövid óra alatt kénytelen megszóvegezni, amikor is még nagyon gyakran „nem szűrődik meg az ítélet”, az impressziók még túlságosan frissek ahhoz, hogy kellőképpen áttekinthetők legyenek.

Többször kikelt a hevenyészett, gyors bírálatok írására kényszerítő, szenzáció hajhászó szerkesztőségi módszerek ellen, mégis szívesen és lelkiismeretesen adózott a szenzációnak is. Szenvedélyes kritikus volt, aki magánügyének érezte az irodalmat, melyet már kezdő kritikusként is eléggé sokoldalúan művelt ahhoz, hogy könnyedén megbirkózzék a határidőre szabott recenzíóírással.

Goethe, Schiller, Kunó, Fischer, Hegel, Kant, Taine, Sainte-Beuve, Renan, Ranke művei képezik tanulmányainak forrását, Baksay Sándor, Bársony István, Greguss Ágost, Sardou művei adják első kritikáinak

tárgyát. Már a két névsor összevetése is magyarázni látszik Péterfy sajtáságos kritikusi fölényét. Kezdetől fogva gátlás nélkül használja fel tanulmányainak tapasztalatait, hiszen mindvégig vallotta, hogy tudományos kérdésekben az eredetiség a legkétségesebb érdemek közé tartozik, mert legtöbbször arról tanúskodik, hogy valaki nem tudja azt, amit előtte a tárgyról mások mondtak. Nagyrészt éppen az öncélú eredetieskedés tudatos kerülésével vált eredetivé, ugyanakkor fölényét nem is annyira kitűnő tanítómestereinek, mint kiváló szenzibilitásának köszönheti. E paradoxont igazolja már első írásainak magabiztossága is. Kezdő kritikuskokra jellemző töprengések nélkül, keresetlenül, könnyedén vonultatja fel érveit, a legegyszerűbb, a szakterminológiától messzire eső kifejezéseket rehabilitálja, és a szellemes publicista stílusában e rehabilitált kifejezések nem tűnnek idegenszerűnek az igényes szövegben. Főlénye nem lekicsinylő gúny a tehetségtelen írók, a gyöngé művek iránt; amint későbbi munkái mutatják, főlénye a legnagyobbakkal szemben is megmaradt, irodalomszemléletét mindenkor egy fiktív, de szükséges kulturális magaslat, a „kívül- és fölül állás” jellemezte. Ez azonban korántsem akadályozta beható elemzésében, amely legtöbbször annyira alapos volt, hogy a műben kifejeződő „lelki tartalom” feldolgozása közben szinte azonosult az íróval.

Az írók és a kritikusok örök polémiájában az írók oldalára állt. Aiszkhülosz-tanulmányában írta: „Csak mi magunk vagyunk oly okosak, hogy jobban tudjuk, mit akart a költő, mint ő maga, és a rejtett eszméket hamarabb meglátjuk, mint a nyilvánvaló költészetet. Így emelünk sablonszerű »mély« eszmékből piederstált Prométheusznak és azt hisszük, — megtiszteljük vele magunkat és Aiszkhüloszt.” Ő maga gondosan óvakodott a kétes értékű feltevésektől, és még a teljesen értéktelen alkotásokról sem mondott elhamarkodott ítéletet.

Pedig a megrendelési műsoron kezdetben többnyire ilyen művek szerepeltek. Bármennyire is igyekezett válogatni, a sivár körülmények között csak nagy ritkán került felszínre egy-egy értékesebb mozzanat. A legtöbb recenzált könyv és színdarab már régen a jelentéktelen irodalomtörténeti dokumentumok lomtárába került, a recenziók azonban túléltek őket, habár a kritikák sokkal mostohább körülmények között jöttek létre, mint az elbírált művek. Gyostros kellett írnia; véleményt mondani és beszámolókat adni egyszerre.

Péterfy nem riadt vissza a legkezdetlegesebb módszerek alkalmazásától sem. Színi bírálati beszámolók, „tudósítások”. A szűkre szabott kritika kereteiben tekintélyes helyet foglal el a tartalom ismertetése, csakhogy ezt az ismertetést a szerző szemszögéből végzi, az író helyébe lép, és fölényes biztossággal korrigálja a cselekményt. Az olvasóközönség igényét kielégítette, megírta a tudósítást, melyben elmeséli a történetet, és közben egy-egy frappáns, szellemes mondattal kimutatja a hiányosságokat, a műfaj szabályainak megfelelően „átírja a darabot. Kétféle alkotás körvonalai bontakoznak ki e rövid lélegzetű kritikákból az egyik: amilyen a valóságban, másik: amilyennek lennie kellene. Péterfy tolmácsolásában mindkettő élvezetes: az egyiket a szellemes-szatirikus hangsúlyos revidiális teszi azzá, a másikat a tudományos pontosság könnyed határozottsága. Mert a kritikus szépírói erényeit is felvonultatja. Amit nem tudott megvalósítani kezdetleges

hangszerelésű verseiben, az már kezdettől fogva sikerült kritikáiban. A költészetéből elmaradt szépirodalmi értékek irodalomtörténeti munkáinak értékeit növelik.

A műfaj jegyeinek különleges vegyülete tisztán áttekinthető, minden kétértelműséget kizáró mértékrendszernek nyújt kifogástalanul szabályos formát, ugyanakkor teljes egészében, még ha feltételeken is, hatalmas támadható felületet képez. A támadhatóság veszélye elsősorban az előadásmódban rejlik, amely az impresszionista kritikai módszerek szigorú kizárásával is a friss és gyorsan halványodó impressziók felsorakoztatásának látszatát kelti, a tüzetesebb vizsgálat azonban a legkétségesebb esetekben is felfedi a rugalmasan, de biztos kézzel és következetes szigorúsággal alkalmazott esztétikai normákhoz vezető fonalat.

E fölényesen csalhatatlan szókimondó módszer legtöbbször csak a nagyon biztos érzékű és mindenképpen a jelentős szépírói tehetséggel rendelkező kritikusok engedhetik meg maguknak. A magyar irodalomban Péterfy nyitotta meg a sort, és később nagyon kevesen követték.

A kevesek között azonban mindenesetre ott szerepel Ady neve is.

III.

... az esszéíráshoz

A csapongó, minden disszonáns hangra idegesen reagáló kritikus még „gyorsan forralt” recenzióinak is szigorú formát szabott. Tanulmányai, kritikai esszéi a tankönyvszerű rendszerezés klasszikus kereteiben íródtak. Végre alapos munkát végezhetett. Különösen amikor a három maga választotta író műveit vetette vizsgálat alá: a szfinxszerrűen eredeti, bonyolult, önmagával vég nélkül vívódó Kemény Zsigmondot, a felületes, zseniális, érzélgős Eötvös Józsefet és Jókait.

Jókai aktuális napi probléma volt Péterfy számára. Jelenség, amely önmagában nem, de hatásában az adott helyzetben rendkívül káros volt az irodalmi közízlésre. A kritikus a hatás megfékezése céljából a türelmetlenül harcias publicista stílusában, közvetlen a jelenséggel számolt le. Hálátlan munka volt, de nem túlságosan nehéz.

Bevezetőül rövid elemzést ad az angol és a francia regényírók „ember-felfogásáról”. Két merőben ellentétes szemléletmód bontakozik ki: a lélekbe látó igazságos ítélőbíró szempontjai az egyik, az ösztönök pszichológiáját, a szenvedélyek színjátékát az anatómus szenvtelenségével boncoló ábrázolásmód a másik oldalon. A maga nemében mindkettő szinte tökéletes módszer: az embert a maga valóságában mutatja be.

A kettő mellé most egyszerre odakerül Jókai hőse. Az ellentét óriási arányokat ölt: Péterfy, a kritikus félreáll, és Péterfynek, a publicistának vádbeszédszerű elemzése kezdődik, a megrendelésre írt újsággúnyok modorában. Milyenek is Jókai alakjai? Mondjuk az *Elátkozott család* Kadarkuthy Viktorja: „Gyönyörű, magas, karcos ifjú; termete sudár és hajlékony, szabad mozdulatai, könnyűded fejhordozása, első tekintetre elárulják benne a nagy urat; arca nőiesen finom, a büszkeség sajtyszerű férfi vonásaival stb. S mi mindent tud ez az

ifjú! Nem említem, hogy játszik orgonán, mint Bach; énekel, mint a nagy opera első tenorja, elbővülő, mint Lavelace; Sasku Finom társalgóját ő írhatta volna meg; most csak fizikuma kitűnőségére ügyelek. Tíz palack bor neki annyi, mint másnak egy porhár víz, délceg táncos és ügyesebb, mint az oroszok cárijának udvari szemfényvesztője. Egy ilyen bűvészt csakugyan megszégyení; különb csepürágó, különb sanzírózó, mint az, kinek ilyenféle a kenyere. De itt még a megtestesült Hány János meg nem áll. Egy erőművész is odavetődik a társaságába; markos juhászlegényeket csak úgy szór a levegőbe, mint polyvát; Viktor azonban az atlétával is elbánik. Soroljam elő többi tulajdonságait? Viktor azonkívül mnemotechnikus; egy alexandrinusokban írt hőskölteményt egyhallásra öreg hiba nélkül el tud mondani. Végül pedig olyan szörnyet tud ugrani, hogy világcsalóból istenfélő levita lesz." És a többiek, akikben magától értetődően egyesül Siegfried ereje, Hatvani professzor ördöngössége, a garabonciás ügyessége. Azután a szép, sugárzó, erényes honleányok... Dickens, Thackeray, Balzac, Zola markáns alakjai után Kadarkuthy Viktorok, Dumas-hősök magyar környezetben, annak ellenére, hogy Jókai szatírát írt per Dumas alkotási módszereiről.

A sokszor gyermekesen naiv Jókai tehetetlenül áll a kegyetlen tollú publicista-kritikussal szemben. A fogyatékosok megfosztva minden pozitív kísérő motívumtól, elárvultan, felnagyítva vádolják önmagukat. A kritikus tiszteli a szándékot, a publicista azonban csak az eredményt kéri számon. Hiába Jókai törekvése a Sterneknél, Dickenseknél, Thackeray-kérealizmusa felé, ha az útvonal hol Sue-vel, hol Verné-vel, hol Dumas-vel találkozik. Jókai hősei a realizmusnak csak a zsargonját beszélnek, Jókai realizmusa Kukorica Jancsi realizmusa tragikus alaptónussal, mert az író meg van győződve valóságosságáról, sőt ami már bűn is, az olvasót is igyekszik meggyőzni erről.

Igaza volt-e Péterfynek? A maga módján kétségkívül. Tudatosan pellengérezte a hibákat — néha már a szarkazmus eszközeivel is; tudatosan számol le egy jelenséggel a tömegizlés javítása érdekében, és éppen ezért tudatosan nem említi Jókai erényeit. „... hol marad, kerdezhetik, a kitűnő elbeszélő, a népies nyelv mestere, a jeles festő, kinek néhány rajza a legkiválóbb írókéval versenyezhet? S nem érdemel-e külön fejezetet Jókai humora? Egész külön dolgozatot. Hanem most az egyszer úgy voltam Jókai-ival, mint botanikus valami növényvel; megfosztja a szép virágkelyhet minden ékességétől, hogy jobban megláthassa egy-egy rejtett szálát. Barbár munka volt, de nem érdektelen, legalább rám nézve nem. S épp ezért bocsássa meg az olvasó, ha szinte feledők, hogy egyik élő költőnkkel van dolgunk; néhány pillanatra Jókai Mór nem volt előttem egyéb, mint az a hetven-nyolcvan kötet regény, amelyet tőle olvastam”.

Az utolsó mondat szinte kínálkozik a parafrázálásra. A hetven-nyolcvan átolvasott kötet csak objektív alap volt az elszánt támadásra, amely mindenképpen és elsősorban éppen az „élő költő” ellen irányult, aki nem az évtizedekkel előtti — egy megszabott eszmei-politikai irányvonal szolgálatában álló — munkásságával, hanem jelen alkotásaival vált egy kulturális elferdülés kulcstényezőjévé és egy, az olvasóközönség izlés- és igényformálására ható folyamat első láncszemévé,

amelyhez lelkesen kapcsolódtak a gomba módra szaporodó epigonok; még inkább súlyosbítva az áldatlan állapotot. (Ez volt a bűne a nem epigon Mikszáthnak is, akit Péterfy rá igazán nem jellemző elhamarkodottsággal, meglehetősen egyoldalúan és nem eléggé differenciáltan, látszólagos és valóságos felületessége miatt egyaránt elítélt).

Ha a művelet nem is mondható barbárnak, mindenesetre kegyetlen volt; hangnemében és módszereiben mindenképpen az. De valóban nem volt érdektelen, sőt határozottan hasznos volt; nemcsak a türelmét vesztett kritikusra nézve.

Hasznosság tekintetében Eötvös-esszéje sem marad Jókairól szóló írása mögött, habár Péterfy itt látszólag sokkal szerényebb célkitűzésekkel indult. „Eötvösről két becses tanulmányunk van; a Csengeryé és Gyulai emlékbeszéde. Dolgozatomat ezekkel szemben csak az mentheti, hogy más a kiinduló pontja. Nem az életrajzot veszi alapul, mint az első, s nem állítja annyira az egyént előtérbe, mint a második. Inkább a részletekben marad, s ezeket elemzi, majd az esztétika, majd a pszichológia segítségével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai. Találók akkor lesznek, ha beillenek azon két körrajzába, melyet Eötvösről kiváló szellemek biztos kézzel már megrajzoltak.” Felesleges szerénység és a szándék tárgyilagos meghatározása. Eötvös műveinek beható esztétikai és pszichológiai elemzése során, az egységbe forrt részletek mögül fölbukkanó „egyéni vonások” valóban találóak, sokkal inkább találóak, semhogy beleférjenek az előbbi két körrajzába.

Az alap, ahonnan az egyéni vonások megvilágítást nyernek, kidolgozásában hasonlít a Jókai-esszé vezérfonalához: egyoldalúan negatív ítélet, amelynek egyoldalúsága ellenére sem lehet elvitatni objektív pontosságát.

Csakhogy Eötvös műveiben, tehát egyéni vonásaiban is sokkal bonyolultabb Jókainál, és nem lehet csupán alakjai realizmusának megcáfolásával megszabni irodalomtörténeti helyét és jelentőségét. Az alakok jellemzése ezúttal is állandóan visszatérő motívum marad ugyan, de a teljes kép érdekében sokrétűbb, tételesebb elemzésre van szükség. Az általános esztétikai tételeket gondosan és következetesen a konkrét jelenségekhez kapcsolódó sorok árnyékába rejtő Péterfy ezúttal meglepően nagyszámú általános érvényű konklúziót von le, sőt némegyszer kritikai alkata jellegzetes vonásának, az impresszionabilitás látszólagos íratlan törvényeinek ellentétéként a konklúziók szolgálnak kiinduló pontul; ami kritikai módszereiben valójában nem jelent ugyan semmiféle lényeges változást, de mindenesetre körültekintőbb, a kritikus számára bonyolultabb műveletről tanúskodik.

A klasszikus tankönyvszerű rendszerezéstől vissza nem riadó Péterfy mégis könnyedén megoldja feladatát; a tételek általános és konkrét vonatkozásukban egyaránt szilárdan állnak. Mindenekelőtt a fogyatékosokat kell felmutatni. A legkönnyebb és a legcsalhatatlanabb kritikai módszer; a hibák józanná teszik a kritikust, és így eredetük és gyökereik biztos kézzel fölfedhetők, ugyanakkor sötétségükkel élesen árnyalják az ellenkező pólust, az alkotás erőnyeit.

Eötvös műveiben, különösen a fiatal Eötvös írásaiban nem nehéz fogyatékosokat találni, olyan fogyatékosokat, melyeket a regényíró

„kiírt” magából, de amelyek így papírra rögzítve, magukon viselik a szerző egyéni vonásait; Péterfy ezeket a Csengery-Gyulai körrajzba szánva, következetesen ki is mutatja. Az alkotásnak az íróra vonatkozó mozzanatai különösen *A karthausiban* szembeötlőek:

„Gusztáv tulajdonkép nem is a társadalom bajain, az élet viszonttagságain törik meg, hanem egyénisége egy belső hiányosságán. Bármennyiszer méri is ki a lélek körét, bárhogyan kutatja is az emberi kedély zege-zugát, nem veszi észre, hogy csonka lelke van. Organizmusából hiányzik a leglényegesebb alkotó rész, a legcsodálatosabb, a megváltó erő. Gusztáv örökké csak szenvedni tud és sohasem tud akarni. — S ha valóban az akarat a jellem alapja, az ember gyökere, Gusztáv növény gyökér nélkül, ideg hús nélkül. — Lehetetlen érzelő. Innen érthető, hogy csak vágyai vannak, s nincsenek törekvései; élete nem fejlődik, de hamvad. Gusztáv beteg volt, mielőtt még a társadalom betegé tette volna.

E körülmény jellemző a műre és írójára is. *A karthausiban* főleg a költői ember szentimentális hajlamai nyilvánulnak... Krónikás szívbjában szenved a könyv; az író pedig épp általa menekszik a bajától”.

Az egyik lényegesebb egyéni vonás, amely máris kinőtt a korábbi körrajzból, adva van tehát; egy öreg társadalomban élő fiatalember, akiben az író még fiatalabb, a filozófus pedig a legfiatalabb — és éppen ezért a mű központi problémája az érzelem lesz, az érzelem, amely egyaránt rossz rajzoló, rossz elbeszélő, és „sohasem művészi”. Eötvös „Wertherje” megírásával kigyógyult annak bánatos érzélgőségéből, de az érzelem problémája, ha csökkent intenzitással is, mindvégig ott tornyosul a regényíró előtt.

Péterfynek e központi tétele olyan kulcsot adott a kezébe, mellyel már *A falu jegyzőjének* íróját is megszokott fölényével vizsgálhatta. A fiktív magaslatához szükséges látcsövet prizmával helyettesítette, amely egy pontba gyűjtötte a szerteágazó sugarakat, ugyanakkor pedig betekintést nyújtott a sugarak eredetébe. Az így kapott kép néhol hiányos maradt, de az oszlopol rögzített szilárd pontok: az érzelem, a fantázia, a szenvedély, a szatíra, az eötvösi alkotás karakterisztikus jegyeinek és eszközeinek tárgyilagos és szinte matematikailag pontos megrajzolása utat mutatott az új körrajz hiányzó részleteinek felkutatásához is.

A tárgyilagos, fölényes kritikus Kemény Zsigmondról írt tanulmányában tűnnek fel először az elfogultság jelei. Jókainál kegyetlenül igazságos, Eötvösről a tételes tudományos esztétika szigorú eszközeivel szólott, Kemény eredetisége és beláthatatlan titokzatossága lelkesedést vált ki belőle. Állásait azért nem adja fel; a sokoldalú, kifinomult érzékű kritikus fölénye változatlanul megmarad. A titkok fölcsigázzák érdeklődését, szenvedélyesen kutatja őket; Kemény, az ember érdeklő, akiben rokonvonásokat fedez fel és vél felfedezni, és aki műveiben is csak szűkszavúan szól önmagáról. Mégis költő volt, aki mint politikus egyes korábbi értékelőinek megállapításával szemben, nemcsak a mostoha politikai viszonyok hatására, hanem szabad idejében írta regényeit; „és egyáltalán alig hihető, hogy a politikus fölülkerekedte Kemény írói tehetségét »erőteljesebb kifejezésre hozta volna«. Egy-

szerűen azért nem, mert a költészet nem volt Keménynél jobb hiányában időtöltés, a politika szurrogátuma, hanem igazán lelki szükség. Éspedig eredeti módon. Csonka élete a költészetben lett egész; ez nála az elfojtott belső, félig kényszerű kitörése, az illúzióktól búcsúzó emberek újjászületése. A költészet adta meg az alkalmat, hogy Kemény a parázsról, mely benne az élet viszonyai közt szunnyadott, lefújja a hamut. Mikor Kemény írt, csak akkor érezte magát egésznek, akkor élt és élvezett igazán. Más költőnél a költészet gyakran csak kiemeli azt, amit már az élet nyújtott; Keménynél pedig pótolja azt, mit neki az élet nem nyújthatott. Ez épp oly igaz, mint eredeti különbség, s részben megmagyarázza Kemény regényeinek szenvedélyes vonását. Amit ő magába fojtott, azt alakjai elmondják; ezek ékesszólók, erős érzékiségűek, a szív hangját értők, lelkének lelke; ezek hallgatják a gyöngéd, suttogó szót, melyet Kemény magába zárt; ezekben a szenvedély cseng, kér, követel, mi az emberben fékezve volt; hőseiben őlt, kifejezést nyer olyan is, mi Keményben néma, formátlan marad.”

De Kemény még így is homályos marad; írásai többnyire csak hatalmas árnyékát észleltetik; homályos test, amely abszorbeálja a fényt, és csak ritkán és szűkmarkúan sugározza.

Péterfy látja a talány megoldásához vezető legjárhatóbb utat: tudja, hogy az esztéta mellett a biográfusra hárul a feladat nagy része, sőt éppen az életrajzi feltérképezés a célra vezetőbb. Pontról pontra végig kellene kísérni a nehézkes Kemény életútját, alaposabban megvizsgálni a környezetet: mondjuk Erdélynek, a költői kis országnak, az emberre és az íróra tett hatását, de Péterfy mindezt csak feltételes módban említi, szépírói stílusesszéknek, és ellentétként állítja a másik, a nehezebb, valójában azonban mégis az igazi felfedező úttal szemben, amely a művek bonyolult útvesztőin keresztül vezet az emberhez.

A reménytelennek tetsző vállalkozás eredménnyel jár, még akkor is, ha a végcél Kemény lidércszerű fantáziájához hasonlóan vibráló, kissé elmosódó képekben bontakozott is ki. Lényegében nem is az állítólagos végcél, az ember arculatának megrajzolása volt a fontos; a vállalkozás eredményeit a zegzugos út mérföldkövei, Kemény regényírói értékeinek pontos felvonultatása és megindoklása jelzik.

A népszerűtlen kritikus az olvasóközönség előtt mérlegre teszi a közönségsiker árja ellen úszó író műveit, miközben a mérleg másik serpenyőjében látatlanul is ott lebegnek a súlyuktól megfosztott Jókai-művek: a szakember gúnyosan keserű fintora ez a közönség felé, ízlésfejlesztő szándékkal.

Elfogult volt Keménnyel szemben, ha elfogultságnak lehet nevezni, hogy tárgyilagosságát tudatosan, szinte kizárólag a pozitívumok felkutatására fordította. Ismételjük tudatosan; mint ahogy tudatosan végezte ugyanazt a műveletet ellenkező előjellel Jókai és bizonyos mértékig Eötvös művei elemzésekor; egyoldalú, de valószínű képet alkotva. Az értékek nehezékmentes hangsúlyozása az értékek létezésének tényét bizonyítja, de Kemény irodalomtörténeti jelentőségét ezzel egy pillanatra sem hamisította meg. Péterfy megfelelő időben és helyen egy-egy mondattal vagy félmondattal mindig határt szabott az esetleg téves fogalmakat támasztó dicséretnek. Főlányével szükségszerűen együttjár az objektív mérce.

IV.

Kiegészítő magyarázat

A tekintélyét megalapozó három kitűnő esszé irányvonalat szabott Péterfy további munkásságának. Írói bravúrjainak és sokoldalúságának utána is számtalan jelét adta, módszerei azonban lényegében nem változtak.

A három maga választotta téma után ismét a megrendelések következtek. Csakhogy most már helyzeténél fogva mégis nagyobb választékkal rendelkezik; így kerülnek sorra jó néhányan a tanítómesterek közül is, akiknek esztétikai és filozófiai erényeivel gazdagította kritikusi tárházát, de akiknek hibáit gyorsan felfedezte, és mintegy megszabadulva a túlzott idegen hatásból, „kiírta magából”.

Egyúttal éppen ezeknek a műveknek az elemzésekor, a hiányosságok kimutatásával vall közvetve saját nézőpontjairól és módszereiről: kritikusi gyakorlata így nyer ön maga által elméleti meghatározást.

Így lesz bármely tárgyról kifejtett elmélete, mondjuk a Beöthy catalogue raisanéjával szemben összefüggő tan, amely nemcsak az értékek leltározására szolgál, hanem gyakorlatának fejlesztésére is; és amint az különösen esszéiből és tanulmányaiból kitűnik, a művek elemzését nem az értékek és a hiányosságok szórványos felmutatásával végzi, hanem a költői alkotás eljárásával és módjával, egyetemben, összetett folyamatként ábrázolja.

Bármennyire is otthonosan mozog az általános formulák között, konkrét alapok nélkül sohasem rugaszkodik az egyetemes kategóriák világába; szinte a pedagógus gondosságával — elsősorban önmagát biztosítva a homályosság és a kétértelműség legkisebb vádjá ellen is — lépésről lépésre, mondatról mondatra halad a sorok között, hogy végül az apróbb mozzanatokat rendszerezve és egyesítve, végeredményként részleteiben is megindokolva kapja esztétikai tételeit. És itt van az a pont, ahol Péterfy úgy érzi, fölébe kerekedik Sainte-Beuve-nek is, akinek csak módszere volt, de rendszere nem, és akinek fogékonyságát gyakran elhomályosította túlzott szkepticizmusa, amely érezhetően rányomta bélyegét szellemességére és kritikai sokoldalúságára.

Péterfy már alkatánál fogva sem volt ennyire a végletek embere. A finom érzékű pszichológust és moralistát jobban érdekelte ítéleteinek igazsága és törvényszerűsége, mint szépsége és frappánsága, tehát nyilvánvaló szépírói törekvésében is objektíve korlátozott, annál is inkább, mivel a kor, amelyben élt, „sok illúzióval szegényebb a réginél; de viszont egy sem nézett bátrabban az igazság szemébe. Iparkodik tárgyilagos lenni, elfojtani vágyait, hogy a valósághoz közel juthasson. Az igazság eddig jobbára a fölséges nimbusszal volt körülvéve; volt vallási méltósága, esztétikai fénye. A mai kor érzi először mélyen, hogy az igazság rideg, fájdalmas, az emberi büszkeséget és autonómiát mélyen sebző, különösen a légvárakra romboló lehet. Innen az esztétikai vagy szemlélődő ember pesszimizmusa. De mindemellett küzd az emberi szellem, és bízva bíz, nem többé természetfölötti erőknél s kegyelemben, hanem a saját munkájában. Nem keresi többé a Jákob létráját, melyen álmodozva az égig juthatott, hanem valóban alulról-

felfelé épít. Nem hiszi többé, hogy valami elválasztó sorompó van köztük a többi természet között, és tudja, hogy éppen csak annyi igazságot lát, amennyit szellemével felkutathat és csak annyi szabadsága van, amennyit magának az élet harcában — ha van rá ereje — megszerezhet.”

A kor szisztémákat és szisztematikus alapos munkát követel a szellem emberétől. Péterfy eleget tett a követelménynek. Felkészültsége, szenzibilitása, fölénye, kritikai módszerei aránylag szilárd alapot biztosítottak neki igazságkeresésében és az „élet harcában”. Csak hogy fölénye és biztos ítélőképessége cserbenhagyta, amikor saját eredményeit kellett elbírálnia. Utólagos elégedetlensége mind a sokat támadott Jókai-esszéivel, mind az agyondicsért görög tárgyú tanulmányaival szemben aggasztóan természetellenes méreteket öltött, és állandóan csökkentette kezdeményező kedvét. Meg azután a kor nemcsak a racionális igazságkeresés, hanem nagyrészt még mindig a von Groeller vasas hadbíró kapitányok kora volt. És itt Péterfy Jenő kifinomult esztétikai érzékével és sokoldalú műveltségével nem tudott, nem tudhatott teljes potenciális nagyságában kibontakozni.

A KIKÖZÖSÍTETT

(ÚJABB RÉSZLET)

A CSOKONAI VITÉZ MIHÁLYRÓL
KÉSZÜLŐ NAGYOBB TANULMÁNYBÓL)

Sinkó Ervin

Bár hazánk is, melynek minden krónikája
Még eddig csak ilyen hentések táblája,
Adna már ezeknél egy szebb matériát,
Így írhatnék én is dicsőbb históriát.

Csokonai: *A had.*

A legújabb kori magyar irodalomtörténészek között akadnak olyanok, akik igyekeznek Csokonainak a debreceni kollégiumból való kiközösítését azzal a pánikkal magyarázni, melyet Martinovics és társai kivégzésének híre idézett elő szerte az országban. Van, aki úgy tünteti fel a dolgot, mintha a debreceni kollégium tiszteletes rektora, professzorai, szeniora és esküdtei a reakciótól fenyegetve, fájó szívvel, de a kollégium biztonsága érdekében kénytelenek lettek volna maguk elé idézni Csokonait, és „minden tanulói jogból kizárni és kiközösíteni”, megvonni tőle „minden bizonyítványt és ajánlást”, s eltiltani még „a kollégiumba való belépéstől”, valamint a diákokat is eltiltani „minden vele való beszélgetéstől vagy érintkezéstől”.

Olyan idők jártak akkor, hogy a rendőri önkény valóban rémületet kelthetett, és a legnagyobb elővigyázatosságot is szükségessé tehetette. De épp azért felmerül a kérdés: hogy ilyen vészterhes időkben iskolai bíróság elé idézik és megbélyegezik Csokonait azért, mert következetesen nem jár templomba, mert erkölcsi és nézeti miatt méltatlan arra, hogy továbbra is a kollégium falai között maradhasson, nem járt-e épp a kicsapott Csokonai számára azzal a veszéllyel, hogy felhívják rá a

mindenütt amúgyis a felvilágosodottság és istentelenség bűne után szaglászó rendőrkapókat?

A külső veszedelem, melynek a kollégiumból való kicsapás, a megbélyegzettség szolgáltatta ki, önmagában is csapásként érthette. De még ennél is sajnósebb gyógyíthatatlan sebet ejtett rajta, hogy elvesztette azt, ami addig az életeleme volt. Épp azért, mert egy meghatározott közösséggel való biztató kontaktus, a közösséggel való termékeny és megtermékenyítő viszony olyannyira eleven szükséglete Csokonainak, életének egész további alakulására kihat a debreceni kollégiumból való kicsapása; nem holmi kalandos intermezzót, hanem élete végzetes fordulatát jelenti, voltaképp ezt: *incipit tragoedia*.

Talán nem fölösleges emlékeztetni, hogy amikor 1795. június 20-án a kollégium iskolaszéke kicsapásra ítélte, ezzel nem holmi megdöglő diákcsínyt vagy diákcsínyeket torolt meg; az a Csokonai, akire ez az ítélet lesújtott, s aki ez ítélet után úgy érezte, hogy „Timonná, misanthropus Timonná” kell lennie, akkor már nem diák, hanem *praeceptor publicus*, tehát a kollégiumban a diákság oktatójának és nevelőjének a tisztségét viselte. Mai nyelven úgy mondanánk: ott haladt már a kollégiumi karrier felfelé ívelő útján; az iskolaszék ítélete, azon kívül, hogy morálisan az egész nyilvánosság előtt diffamálta, végleg meghíúsította „a karrierjét”, a lehetőséget, hogy a kollégiumi oktató, esetleg a tanár biztosságot élvező életfeltételei között, valamiféle társadalmi funkció védelmében folytathassa költői munkásságát.

Nem olyan valakiről volt szó, aki az útja elején áll. Csokonai, amikor kicsapták, bár még csak huszonnégy éves, már rég túl volt az első induláson. A kicsapott *praeceptor* kialakult költő-személyiség volt, akinek a versei — a szerkesztőség lelkes kommentárjaival — már megjelentek a bécsi *Magyar Hirmondó*-ban, s minthogy 1792 óta levelez — a kicsapása idején már bebörtönzött — Kazinczyval, a *Kassai Magyar Múzeum* is közöl tőle verseket, s ugyanúgy Kármán József is a pesti *Uránia* harmadik kötetében. Mikor kicsapták, a rendkívül korán és igen tudatosan költőnek készülő, olaszul, franciául és németül, valamint görögül és latinul olvasó ifjú ember egyebek közt már megírta a *Békaegérharcot*, megírta a *Tempefői vagy Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*, valamint a *Gerson du Malheureux* című vígjátékait; ezek mellett ott voltak már a fiókjában a *Metastasio* műveiből készült magyar fordításain kívül — olyan hatalmas, forradalmi eredetiségükkel kezdeményezést jelentő költeményei is, mint *Az estve*, *(Az álom, a Konstancinápoly, A kevény, A tél, A nyár, A földindulás, A had* és a szatirikus élességükben a magyar irodalomban addig felül nem múlt sok állatmese.

Mindennél fontosabb, hogy a kicsapás megfosztotta a költőt a szavát leső, a szavát rajongva befogadó, a minden írását lelkesen másoló és másolatokban terjesztő közönségtől, megfosztotta az egyetlen hűséges publikumával való közvetlen kapcsolattól, a debreceni kollégium diákságának közönségétől, mely őt mohó olvasási vágyával nap nap után újabb és újabb költői alkotásokra ösztökélte.

Kitaszítva a debreceni kollégiumból, a talaj csúszott ki a lába alól. A szó betű szerinti értelmében. Költői minőségében, de az elemi bio-

lógiai szükségletek kielégítése szempontjából is. A korabeli íróknak, mint Gvadányinak, Kazinczynak, Horváth Ádámnak, Berzsenyinek, Kisfaludynak a nemesi földbirtok, illetve Ányos Pálnak, Dayka Gábornak a szerzetesrendhez való tartozás jelentette személyes életük biztosított vagy többé-kevésbé biztosított feltételeit; azt jelentette, jelenthette volna a debreceni kollégium Csokonai számára: tetőt a feje fölött, meleg ételt, télen fűtött szobát, és ami neki nem kevésbé volt és maradt fontos rövid élete végső napjáig, azt a lehetőséget, hogy hozzájusson a távoli országokban kinyomtatott különböző nyelvű, régi és újabb költői és tudományos művekhez.

A talaj csúszott ki a lába alól. Mindent elvesztett a kollégiummal, diákpublikumával, tanulóházaival, akikkel kapcsolatban egykori barátja, Márton József azt írja, hogy Csokonai volt „a tzimbalmuk”.

Most fel is út, le is út — igazában a teljes és kilátástalan úttalanság. S hogy ő ezt tudta előre, arról *Tempefőjének* alcíme tanúskodik: *Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon.* Ezt a keserű igazságot azokban az éjszakai órákban, melyeket a kollégium iskolaszéke tűrhetetlen kicsapongásnak minősített, i r o d a l o m k é n t olvashatta fel saját publikumának, a kollégiumi diákoknak. *Az irodalomból* azonban a katasztrófális új helyzetben *valóság lett*, és nyilvánvalóvá vált, hogy a *Tempefőiben* képzelete még nem is *eléggé* sötéten ábrázolta azt, amit most a valóságban a saját bőrén, a saját sorsában kellett megtapasztalnia. Más valamit tudni, és más valamit átélni. Tudta előre, hogy írás és nyomorúság, írás, mint életfeladat és legcsúfabb nyomorúság egy és ugyanaz, tudhatta, hiszen amikor a kollégiumból kicsapták, már több éve meghitt barátai közé tartozott Földi János, a magyar felvilágosodásnak ez a lelkes nagy alakja, a botanikus és az orvos, akinek a Kazinczyhoz írt leveléből tudjuk, hogy minden buzgósága ellenére, egész Kiskun vármegyében, a *Kassai Magyar Múzeum*nak csak egyetlenegy példányára sikerült vevőt találnia. A „Bácsmegyei” „kelendőségéről” ugyancsak Földi János számol be levelében Kazinczynak, a szerzőnek:

„Reá bízam mindjárt akkor a' könyvkötőre, hogy hordozza vásárokra 's adogassa. Mindez ideig is kettő sem költ el belőlök, mert talán egyet adott el, másikat elvittek, de érte meg ne fizettek.”

Kazinczynak azonban volt miből dacolni a közönnyel, volt miből kinyomtatni a könyveit. De Csokonainak, azonkívül, hogy költő, és hogy a kéziratai nap nap után szaporodnak, az égvilágon semmije nincs. Így áll a számára örökre bezárult kollégium kapuja előtt; nagy barátja kazamatában, és az a másik, akivel azon a végzetes napon, amikor Martinovicsékat lefejezték Pesten — Csokonai is ott volt a szemtanúk között —, először és utoljára találkozhatott, az *Urania* szerkesztője, a csodálatos és bátor álmodó, az ifjú Kármán József nyomtalanul eltűnt.

A múzsák rossz gondviselőik

Van az önelégült gondolat nélküli bölcsességnek egy fajtája, mely mint a kereszténység karikatúrája, a szenvedést szükséges és egyedül üdvözítő jótéteménynek tekinti — mások, de főleg a költők számára.

Mintha a Múzsáknak valamiféle teleologikus gondviselése nyilvánulna meg abban, hogy minden testi és lelki nyomorúságot megpróbáltatnak kijelölt kedvenceikkel. Mintha a költők az éhezéstől, a sárban és porban való gyaloglástól, a kemény télidőkben való fagyoskodástól, a rongygyá vált rossz ruháktól és a mindezzel együttjáró megaláztatásoktól tanulnának meg szívhez szólóan, szépen, egyre szebben, egyre gazdagabb hangszereléssel énekelni. Mintha a költészet kiapadhatatlan és legtermékenyebb szerencséjének a költő személyére zúduló csapások sorozatában kellene megnyilatkoznia.

Igazság szerint azonban a renyhe nézőt csak optikai csalódás készítheti ilyen következtetésekre. A renyhe néző ugyanis csak azt látja, hogy a költő keze alatt a legszenyesebb szenvedés is dallá, művé, szépséggé válik. Az önelégült renyhe néző, ahelyett hogy a költő dacos alkotó hatalmát csodálná, a nélkülözések, a fájdalom és a szenvedés ihlető erejének adózik hódolattal. Mintha csak neki, a tunya nézőnek volna előjoga az elégedettség, az öröm s az élet emberhez méltó feltételei, mintha az élet javai a költőt szűkkeblűvé, a társadalom, az élet és a halál problémái iránt kevésbé fogékonnyá vagy éppen meddővé tennék. Mintha nem épp az Itáliában újra felfedezett, újra élvezett szabad életöröm lett volna az, ami a hivatalából s a hivatali teendői elől elszökött, bizonyos Goethe nevű titkos tanácsost és minisztert arra az ámuló felismerésre és boldog vallomásra készítette, hogy csak most, az öröm szabadságában talált rá és emelkedett fel „a saját existenciája színvonalára”.

Ebben a boldog öntudatban a kicsapott Csokonainak sohase lehetett és sohase volt része.

De vajon ha nem következett volna be Csokonai életében az a tragikus fordulat, amely földönfutóvá — vagy az ő szavaival — „az ország szegényévé” tette, ha továbbra is ott maradhatott volna a kollégium emberi és társadalmi védelmet biztosító falai között, nem vált volna-e az egyetlen és leghívebb publikuma, a kollégiumbeli diákság közössége észrevétlenül is akadályává költői egyénisége további kibontakozásának? Vele, kinek annyira kellett a közösség, nem történt volna-e az, hogy a minden jó szóért hálás, helyeslést áhító, megértő társakat kereső és szerető hajlamaival — csak azért, hogy ennek a közösségnek mindvégig a kedvében járjon — önkéntelenül is hozzásimult volna e közösség igényeihez, ily módon költészetében uralkodó szerephez jutott volna a kétes ízlésű mulattatás, a trágárság élvezete és az, amit Kazinczy mint „mendikás tónust” Csokonaihoz, a nagy költő Csokonaihoz méltatlannak ítélt?

Hogy erre a kérdésre — ha egyáltalán lehet — válaszolhassunk, szemügyre kell vennünk Csokonai azon főbb műveit, melyek a kollégiumban, tehát akkor keletkeztek, amikor még Csokonai nem volt „az ország szegénye”. S ennek a vizsgálódásnak az eredménye meggyőzően fogja bizonyítani, hogy azok a debreceni diákok, akiket a templomkerülő Csokonai a Nagyerdőbe vezetett fűvészkedni és éjszakanként — az iskolaszék szemében botránnyosan — a kollégium valamelyik tantermében pipázgatásra és borozgatásra gyűjtött maga köré — a tanárok szemében szinte orgiára —, ha szívesen kacagtak is harányakat és tudtak ifjúságuk egészséges készségével nagyokat röhögni

is, „vigyázó szemüket” bizony Párizsra vetették, s falták és vitatták a főleg onnan, de az egész civilizált Európában is sugárzó új, szabad szellem műveit, és — ha az íróról a publikumára lehet következtetni — semmiképp se lehettek ezek a diákok Csokonai költészetének, az akkori Magyarország újságra és szépségre legéhesebb, felvilágosult költészetének süket, de még csak méltatlan rajongói sem.

Am nem vagyunk csak erre a következtetésre utalva. Hiteles adatok bizonyítják, hogy ami az „orangutang-emberecske”, a teológia professzora, nagytiszteletű Szilágyi Gábor feldühített és romlott képzeletében „kicsapongások” sorozatának és „az erkölcsök megrontásának” látszott, azok az éjszakai összejövetelek, melyeket minden szabály ellenére a tanteremben praceptor Csokonai rendezett, a diákos vídamság légkörében igen komoly kulturális munkának, az önképzésnek kollektív formája volt: ennek a tiltott éjszakai összejöveteleken kialakult körnek, mint ahogy Csokonai az olasz nyelvet és irodalmat választotta, a többi tagja is kötelezte magát egy-egy idegen nyelv megtanulására és arra, hogy megismerkedve ama nyelv irodalmának legújabb termékeivel, beszámol a körnek olvasmányairól. Hogy ezek az olvasmányok nem a puritán kálvinista kollégium szellemében fogantak és nem a teológia világából valók voltak, az nem kétséges. Ebben az időben maguk a kollégium vezetői sem alkottak egy szellemileg egyöntetű, ortodox kálvinista kollektívumot, hiszen az egyik tanár, Fodor Gerzson részt vett Martinovicsék jakobinus összeesküvésében, és Szilágyi Sámuel, mint kálvinista püspök, egyházfő is „a vallás” és a „jó erkölcsök” szempontjából semmiképp sem ajánlható Voltaire méltatlan könyveit fordítja magyar nyelvre. És senki sem felejtette el Debrecenben, de legkevésbé felejtették el a diákok, hogy Szentjóni Szabó László, aki szintén a jakobinusokkal együtt állt a vérbíróság előtt, hogy aztán börtönben senyedjen haláláig, ugyancsak a debreceni kollégium egykori diákja volt.

Csokonai tehát nemcsak kezdeményező, hanem a kollégiumbeli s a kollégium szelleme ellen lázadó hagyományok folytatójaként volt egy több száz tagból álló diákközösség poétája, egy olyan közösség költője, mely kényszerből alávetette ugyan magát a kötelező templomlátogatásoknak és a templomi éneklésnek, de annál együttérzőbb gyönyörűséggel hallgatta Csokonainak — teljesen a francia felvilágosodás harcosszellemeiben fogant — véleményét mindennemű vallásról és vallásosságról:

„Vak babonás! — hiába keresed nyugalmaidat ennek a földnek határain kívül... Hiába várod te azt azokban a mennyei környékekben, melyeket a te tudatlanságod teremtett... Rázd le ennek a vallásnak jármát magadról... Hogy utálatos formáját elrejtse az a szentnek látszó babonáság, mindig az közhaszon fátyolával és az igazság paizsával fedezte bé magát... Ebből a sánctól kell nekünk ötlet előhúzni, hogy az emberiség színe előtt felfedezhessük az ő gonosz tetteit és ostobaságát...”

Érthető tehát, hogy a Csokonai kicsapartásáról szóló iskolaszéki ítélet indokolásában Csokonairól többek között ez áll: „feltűnően, de mégis elbizakodottan magáról mindenféle magasztos dolgokat álmo-

dik, panaszkodik, hogy ebben az iskolában milyen méltatlan sorsa volt, ócsárolja az itt hirdetett tudományt és az itt érvényes törvényeket. Ami nevezett Csokonai előző iskolai életét illeti, azt a tudományt, amit itt előírás szerint megtanulni és tudni kell, saját kénye szerint válogatta ki vagy nézte le, erkölccseit nem ennek az iskolának a törvényeihez, hanem saját szerfölött boldond természetéhez szabta. Azonban aki a közösség törvényeihez nem alkalmazkodik, méltatlan lesz rá, hogy ennek a közösségnek hasznát lássa. Pedig lelkének némely vele született tehetsége (melyek közül a szerencsésebbek egykor gyümölcsöt ígértek, ha a népszerűséget hajhászva, a szokatlan magamutogatásig és sajátmaga rendkívüli imádatáig, nem élt volna vissza velük) megszerezte számára, hogy nyilvánosan és magánosan nem közönséges jótéteményeket élvezett.”

A Magyar! hajnal hasad! és palinódiája: A Bagoly és a Kócsag

Első kifejezetten politikai verse, melyet tizenhét éves korában, 1790-ben a kollégiumban írt, a *Magyar! hajnal hasad!* Ez a vers kétségtelenül magával ragadta diákpublikumát, már csak azért is, mert abban az időben még a latin volt az oktatás nyelve, és a magyar nyelv hivatalosan annyira száműzve volt, hogy még évekkel később, Csokonai kicsapatásának megindokolásában ott szerepel a terhére rótt bűnök között az is, hogy az istentisztelet befejeztével a szószékről „*contra scholae instituta sermenē hungarico composita*” — az iskolai hagyományok ellenére szerkesztett beszéddel búcsúzott el negyedszáz tanuló társától.

A *Magyar! hajnal hasad!* című verse, melyet II. József nagy reformterveinek visszavonása után, a magyar országgyűlés összehívásának hírére írt, bizonyára a debreceni kollégium egész diákságának, a nagy remények nemzeti mámorának ujjongó megszólalása volt. A nagy francia forradalom nemzetgyűlése és a magyar nemesi országgyűlés összehívása valami módon hasonló jelentőséggel kísértett, nemcsak Debrecenben, hanem — ha csak egy pillanatra is — még az olyan meggyőződéses, rajongó jozefinistákat is megzavarta, mint Kazinczy. „Édes álom-é vagy valóság, amit látok? ... Hazánkban végre feltaláltuk hazánkat ... Ki ne fakadozzon örömsikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemzetünk ismét felemeli a porból fejét és visszavéven nyelvén, ruháját és szokásait, az lesz, amik dicső elei voltak” — ha csak egy pillanatra is, de maga Kazinczy is így vált — a *Hamlethez* írt előszavában — a nacionalista remények martalékává. Nem csoda tehát, ha a tizenhét éves debreceni ifjú „az egész országban harsogó vivátra” verssel felelt:

... víg hanggal ekhózik a Mátra
Az egész országban harsogó vivátra.
Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
Lehasadoztak már a fekete vásznak,
Melyeket a fényes világozás előtt
A hajdani idők mostohás keze szőtt.
Az eltépett gyásznak rongyainál fogva

Tündöklík egy nyájas hajnal mosolyogva.
Setét völgyeinkre sűgárit eresztí,
Mellyel a megrűgűtt vak homályt szűljesztí.

.....

Kelj fel azért, magyar! álmodból serkenj fel,
Már orcáidra sűt e nyájas égi jel.
Kelj fel! s ázsiai Műzsáddal kűszűntsed,
Elíbe háláló indűlatíd öntséd.
űrvendí, hogy elműlván a setét éjszaka,
Megnyűlt a napkelet bársonyos ablaka.
Ezáltal egy kűvér reménysűg táplálhat,
Hogy még napod fénys delére felszálhat.

.....

Idvez légy, szép hajnal! ragyogtasd fáklyádat,
Víg egűnkűn mutasd mosolygó orcádat.
Jer! imé, nímfái már a víg Dunának
Elűdbbe kűszűrűs fűvel indűlának.

Hamarosan kiderűlt nemcsak Kazinczy, de Csokonai számára is, hogy a napkelet megnyűlt bársonyos ablaka és a kűvér reménysűg csak illűzío volt: az országgyűlés nem jelentett egyebet, mint a nemesi ellenforradalom diadalát. A víg Dunának nímfái és a víg egűnkűn mosolygó hajnali ragyogás pusztá gyermekded káprázatnak bizonyult. Csokonainak élete végéig szokása volt, hogy dolgozzék a versein. Nem tudok szabadulni attól a feltevéstől, hogy késűbb épp ez a felismerés íratta vele ezt a vers végére biggyesztett, organikusán egyáltalán nem a vershez tartozó két sort:

Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadík századot képzelte.

Ebben a kétsoros záradékbán a „minap” szó is arról tanűskodik, hogy a kűltűnek nem hűnapok, hanem csak igen kevés ídű kellett ahhoz, hogy a nagy várakozásokból kijűzanodva márís valami bűs önirűniával maga cáfolja meg a versében lángra lobbant reménysűg, melyeket aztán ő — s ez a szó se mentes önirűniától — „a jámbor magyar” az 1790-es nemesi országgyűléstől a sokkal távolabbi jűvűbe, a képzelt huszadík századba tolt ki.

A tizenhét éves Csokonainak ez a verse azonban már önmagában is figyelemreméltó. Amikor két évvel késűbb, 1792-ben — más néhány versével egyűtt ezt is elkűldte Kazinczynak, Kazinczy a maga rendkűvűli esztétikai űsztűnével felfedezi az új hangot, és az ismeretlen ifjűnak lelkes biztatással így válaszol:

„Az Űr versei igen kedvesen folynak s az ideák nemesek és nem földszint csűszűk. Ez pedig maga is poézist teszen, ha a szavak prűsában írűdnak is. Hány poétánk van az Istenekért! akiknek minden munkájok kadentiás prűsa és sermo merus. Kérem kűzűljűn tűbbeket ís velem az Űr és engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az Urat, Helikoni Virágímban szándékozom azt tenni.”

A *Magyar! hajnal hasad!* lüktető belső ritmusával és a szavak kifejezőerejével nem kezdőt, hanem érett költői egyéniséget sejtet. Igaz, a sötétség és a nap világosságának szembeállítása a felvilágosodás egész európai irodalmában hagyományos séma, de egészen Csokonaié a [sötétség és a gyász azonosítása („Vége van már, vége a hajdani gyásznak”), és ugyancsak az ő szemléletes vizuális kreációja a „Lehasadoztak már a fekete vásznak”, mint az is, hogy azokat a fekete vásznakat a hajdani idők „most o h á s keze” szötte. S az ifjúságnak különleges varázsát adja a versben különböző formákban ujjongva vagy mosolyogva visszatérő szó: víg, vidám. A versben a Mátra „víg hanggal ekhózik”, „a nyájas” hajnal „mosolyogva” tündöklik, „vidámító képpel” biztat, „nyájas” égi jel süt „víg egünkön”, és a „víg Dunán” indulnak a nimfák koszorús fővel az új idők elébe. Aki itt arra szólít fel, hogy „v i g a d j, magyar haza!”, az nem deklamál, hanem a maga benső örömét oly káprázatos bőséggel sugározza égre és földre, hogy jelzőként még a Duna is a „víg” szót kapja. Egy töretlen, hívő ifjúság örömeinek kiadásában szemünk láttára szület újjá új verőfényben egy egész világ.

Az ódai szárnyalású *Magyar! hajnal hasad!* nem egyedül a hozzáfűzött két sornyi záradékkal kapta meg az irónikus helyreigazítást. Az ifjú Csokonainak, aki a maga személyében, Tempefői alakjában mélységes tisztelettel emlékezik meg „az embereket egy tekintetből ítélő Józsefről”, a császárról, fel kellett ismernie, hogy az 1790-es országgyűlés és a megyeszékhelyeken zajosan gyülekező nemesség „a nemzeti érdek” és „a nemzeti szuverenitás” és „az ősi alkotmány” jelszava mögött az örökletes hűbéri kiváltságoknak, a nemesi vármegye önkényének visszaállítását és II. József a felvilágosodás nagy szellemétől ihletett rendeleteinek a szétzúzását ünnepli. És hogy ez a felismerés nem késhetett, ahhoz a saját jó szemén kívül bizonyára hozzájárult publikumával, a túlnyomórészt plebejus kollégiumi diáksággal való közvetlen kapcsolata; a diákságnak a hazulról jövő hírekből és a maga bőrén éreznie kellett, hogy a magyar nemzeti gondolat diadalmi harsonája a világi és egyházi főurak, valamint a középnemesség diadalát, a II. József trónra lépése előtti állapotok visszaállítását, az újra feltámadt Werbőczy diadalát ünnepelte.*

A nagy francia forradalom tűzvésze fenyegető terjedésének ebben a veszedelmes évében a nemzeti felbuzdulás, a kócsagtollas nemzeti viseletben tetszelgő Karok és Rendek dehogyis akartak a Habsburg dinasztiával szemben valami harcoss ellenállást kifejtteni. A Habsburgház, a Habsburg-birodalom árnyékában beérték a megyeházi gyűlése-

* „A mendikáns vagy kollégiumi nyelven, mendikás a romantikától dicsfényvel övezett koldusdiák, kollégiumi intézmény volt s éppoly népi alak, mint a zsidó vagy a cigány. Mikor a *Commedia de zingaro et famulo* című kis párbeszédés anekdotában a Vice Ispán megkérdi a cigányt, hogy mi is az a mendikás, ezt a feleletet kapja: „Hazsán háza kebelében kenyere, aki nyárban fűtyől, téiben didereg; éjjel lop, nappal korhelykedik, egyéb hivatalát én nem tudom.” Ilyen öngúnnal enyhített nehéz sorsán a szolgadiák, kinek ellátása fejében a nagydiákokat ki kellett szolgálnia és a kollégiumnak közmunkákat teljesítenie; legtöbbször az osztályteremben lakott, széken hált. S a tanulók túlnyomó része ebbe az osztályba tartozott. A kollégium a szegények iskolája: Csokonai barátja és évfolyamtársa, Nagy István, a későbbi bp. szörmeényi pap és zsolttáríró, Nagy János és Liszkai Sára ispotálybeli koldusok fia. A környékbeli falvakból behozzák a jobbágyfiúkat, a felvételt olykor egy-egy pár csirkével vagy mással szorgalmazva...” (Pukánszky Kádár Jolán: *A drámatró Csokonai*. Akadémiai Kiadó Budapest, 1956.)

ken és az országgyűlésen megtartott nacionalista szavalatokkal, a nemzeti viselettel és kócsagtollal ékesített süveggel — ez az a történelmi szituáció és személyes kiábrándulás, amely a szellemes, a politikai satírúra is rátermett ifjú Csokonait revelálja *A Bagoly és a Kócsag* című dialógusában. A mű ugyanabban az évben íródott, melyben a *Magyar! hajnal hasad!* című, boldog illúzióktól elragadott verse.

A párbeszédet a Bagoly kezdi; csudálkozik azon, hogy késő éjszaka, amikor a kócsagoknak aludni illik, annyit lát közülük kedves tavaikról rettegve szállni a nádas felé, hogy ott rejtőzzenek el. A megszólított Kócsag szinte reménytelennek látja fajtája jövőjét: kevés idő múlva már csak annyi marad az ő szapora neméből, hogy valamennyi elfér „egy alföldi guba helyén.” A Bagoly csodálkozik, s még gnyolódni is volna kedve:

„De hogy lehet a meg? Talán sok rossz doktorok és bábák vannak köztetek . . . ?”

A bánatos, sőt kétségbeesett Kócsagnak azonban se kedve, se ideje, hogy az öreg Bagoly tréfálkozását hallgassa. Megnevezi a bajt, és pedig eképpen:

„A József halála, a magyarok hazafiúsága, a kócsagoknak halál.”

Bagoly: Hu, hu, hu! Mit kell még vénségemre hallanom? Hu, hu, hu!

Kócsag: Te talán a mostani magyar világba semmit sem tudsz, minthogy egész nap csak alszol . . . Nem verte ki a szemedből az álmot a puskák ropogása, amely egész hajnalokon, estvéken nyughatatlankodtatja mindenfelől a rétek csendességét. Úr, nem úr, nemes, nem nemes, vadász, kulcsár, kasznár, ispán, számtartó, tisztartó, lokaj, kukta, fellejtár, íródeák, patvarista, kancellista, koncipista, hofmester, frizőr, öltöztető, vetköztető, agár, vizsla, kopó, minden ami csak úr vagy úri, hétről hétre itt tanyázott a nádasban. Ki nem mertünk a mocsár közül jönni, oly kedves volt életünk.”

Ez a felsorolás — az úr, nem úrtól egész a kopóig —, a tarka halmozásnak ez a módja a későbbi Csokonai érett humorának játékos kedvét tükrözi.

A Bagoly még mindig nem fogja fel a dolgok mibenlétét, és csak fontoskodást, valamiféle nagyzási mániát gyanít a Kócsag rettegésében. Bohóknak nevezi a kócsagokat, és azon mulat, hogy azok talán azt hiszik: „az úri asztaloknál kedves vendégek sülvé vagy fővé”. A nagy költővé nőtt Csokonai műveiben meg-megjelenő népies fordulokat anticipálva kijelenti: „Ho-Hó! ordas, a kutyából nem lesz szalonna”. A Kócsag erre igyekszik megértetni a jó öreggel, hogy „nem a húsvétkért lövöldöznek minket, hanem azért az egy-két tollért, melyet kárunkra adott a jóltenni kívánó természet.” A Bagoly azonban nyilván nincs beavatva a magyar nemzeti közélet rejtelseibe, mert továbbra is hitetlenkedik. A pávának meg neki, a Bagolynak is „tarkább és figurásabb” a tolla, ő mégis „bátran szunyókál annak a görbe fának odvában, amelyik a nótárius ablaka mellett van”, lám, „sem a pávát, sem engem nem bántott soha az ördögök szépanyja is.”

A párbeszéd egyetlen mozzanatában sem veszíti el a meg nem értésből eredő, már-már groteszk benső dinamikáját. És amikor me-

gint a Kócsag veszi át a szót, a dialógus egy új ironikus elemmel gazdagodik, ti. ahogy a Bagoly nem érti a Kócsagot, úgy a Kócsag az embereket nem érti. Szinte hallani tanácstalan sóhajtását:

„De valami nem tudom micsoda különös jóval kell bírni ennek a mi tollunknak, melyet mi ártatlanul minden büszkeség nélkül viselünk; ők pedig kevélységre és haszontalan fitogtatásra hordozzák kalpagjaikon, amint egy kócsag beszélé tegnapi gyűlésünkben, aki elevenen elfogattatván látta, miképpen fűztek tollainkból bokrétákat, milyen forgással lógott az osztán a sok üres főkön, mint az elszáradt tököcskén az elszáradt, de még le nem hullott virág. A volt a legderekabba hazafi, akinek leghosszabb s legvastagabb bokrétája volt!”

S a Kócsag következő elbeszélésében már teljes nagyságában itt áll előttünk — a felvilágosodott szatirikus mellett — a magyar rokokónak páratlan, érzékeny, nagy lírikus poétája:

„Hullottak el szerte széjjel a legszebb kócsagok; nem volt sem időre, sem nemre, sem termetre semmi tekintet. A legelső felreppenésre omlottak mindenfelől a sok golyóbisok az ártatlan kócsagokra... s a szegény egész félholtan esett le a nedves gyepra, amelyet vérével pirosított. Kit nyugtató fészken kaptak meg szerelmes párjával, s míg ők egymástól búcsúzni készültek, kegyetlenül tekerték ki nyakokból a halálos nyögést; kit hazatértében lőttek szíven; párja felmaradtan levegőben, a mag leesett a földre övele együtt, amelyet bokrétátalan kicsinyinek arról a messzüneni szántóföldről hozott, amely túl vagy a nádasokon. Mindenfelől heverték a széjjelszórt tollak, a megaludt vérikrák, a feldúlt fészkek, a fejetlen nyakak, az éhvel eldöglött kicsinyek mezítelen megmerevedve a fészken kívül. Irtózva néztem ki szomorú fészkeimből a környékre, s mikor láttam, mint hempelygeti a dúlás szomorú jeleit a felgázolt mocsár, mikor láttam a nádak véres szárait; amikor a puskaroppanás, a döglő nyögés, a megütött föld, és a kegyetlen örvendező vivátozás megcsapták füleimet; rettentő szökéssel ugrottam vissza fészkeembe.”

A nemesi vivátok lelki akusztikája tehát már lényegesen más, mint volt „a minap”, amikor a *Magyar! hajnal hasad!*-ban „víg hanggal ekhözött a Mátra”; a Kócsagnak ez a szelíd és rémült siralma, illetve Csokonainak ezt a mikrokozmoszt a gyengéd fantázia mély együttérzésével megelevenítő leírása egyetlen szó változtatása nélkül beleillenek a legszebb pásztorjáték keretébe is.

S ezen a helyen kell rá figyelmeztetni, hogy a rokokónak mint művészi iránynak és életstílusnak a hagyományos jellegén kívül — vagy ha úgy tetszik: a hagyományos jellegén belül — van egy legkülönbözőbb tartalmi változatokban dúslakodó skálája. A versailles-i udvar pompájában ártatlan pásztorlánynak öltözött Marie Antoinette és a természethez, mint a romlatlan boldog ember szép világához visszautat kereső Jean Jacques Rousseau — egyaránt a rokokó neveltje, a rokokó szelleme és ideológiája két végletének a megjelenése. S ahogy Mozart művészetében a keccses menüett-től a *Varázsfuvoláig* (mely utóbbinak szövegét Csokonai le is fordította), *Don Juantól* a *Requiemig* ter-

jed a skála, úgy fér bele Csokonai rokokó stílusába a pásztorjátékok enyelgése, a Lilla mellén levő bájos szeplő megéneklése, az incselgő humor, az epés szatíra, a gondolati mélység és az emberi megrendültség reménytelen sikolya — egy sajátosan könnyed módon kifejezett egész élet, a maga örömeinek és tragikumának teljességével.

Csokonai rendkívüli zenei érzéke abban is megnyilvánul, ahogy szeszélyes kontrasztokban, szinte zenei tételekben konstruálja meg állatmeséit; alig hangzott el a Kócsag gyengéd érzelmektől remegő nagy siráma, meglepő brióval egy groteszk humoros futam hangzik fel, valósággal cinikusan csúfolkodó: a Bagolyban, mint mondja, „süvöltető irtózást lázaszt” a nagy ínség híre, úgyannyira, hogy „almányi könnyeket hempelyget ki meredt szememből.”

Aztán újra faggatja a Kócsagot, hogy tán mégis meg tudná mondani „belső okát, hogy most így néktek dühödve vadásznak benneteket, ami másszor nem esett?”

A Kócsag szabadkodik, honnan tudhatná ő az okot, ő, aki a rétről sohase távozik el; de hallásból mégis gyaníthatja „a dolognak hogyan lett”, s ezért elmondja, mi történt három nappal ezelőtt. S ekkor megint csak bámulatba ejt bennünket az ifjú Csokonai átmenetekben oly gazdag, valósággal szemképráztató hangszerelése

Petrarca fedezte fel először a természetet mint esztétikai objektumot, Rousseau pedig mint a civilizáció bűneitől meg nem fertőzött, a szabad és szabadságra vágyó emberi léleknek eredeti ártatlanságában kitarulkozó és menedéket nyújtó ősi Édent; Csokonai művészetében Petrarca és Rousseau tájszemlélete, de a felvilágosodásnak a természet iránt való izgalmas érdeklődése is valami édes megindultságban egyesül — a legbájosabb Csokonai-költemények közül való az, amit a Bagoly kérdésére a Kócsag felel prózában. A természetnek és természeti jelenségeknek sejtelmes, játszi átélése, ellenállhatatlanul poétikus szemléltetése, melyben a pianóval a pianissimo is felülmúlhatatlanul a végtelenig fokozódik:

„Csendes nyári estve volt, egy a legszebbek közül; ápolgató nyúgodalom ült Ványa környékén, szelíd hallgatás a tóban és a tó felett, csak néha rezzentették azt meg a vadkácsák bukkanásai, melyek a sás közt játszottak és az estvéli szellők cicái, melytől sziszeregtek a hajlékony nádak, és ingottak az ibolyák árnyéki a tónak szikrázó márványán.”

Ez a költő-kamasz gondtalanul tékozló, mint valami mesebeli nábob. Mert „az ápolgató nyúgodalmat”, „az estvéli szellők cicáit”, „a sziszergő nádak”, „az ibolyák ingó árnyékát”, poézisének e szinte melleleg elszórt drágagyöngyeit követően visszakanyarodik társadalomkritikájának ideológiai mondanivalójához, melyet egy ifjú szájába ad, aki voltaképpen a Csokonai önportréjának, a későbbi Tempefői-nek első vázlata:

„A szelíd hold halavány világánál, mely lekukucskált a sás ritka ágain” — így meséli tovább a Kócsag — „sétálgatott a harmatos porcsinba egy ifjú, és az áldott szegénységen dúdolgatott a tó szélén.”

A Kócsag előbb gyanakszik, azt gondolja magában, „hogy ez is kócsag-sintér”, és „egy rakás lilium mellé vonva magát” lesi, hogy „miféle szerzet” dúdolgatja a szelíd hold halavány világánál azt az esti dalt. S akit rejtekhelyéről felfedez:

„Hát látok egy vékony nadrágos, tarka hacukás suhancot, háromszegű kalap a fejébe, kezébe pugilláris (írótábla), puska a vállán. Mindjárt azon gondolkodtam, hogy ez valami deákos, s a n n á l f o g v a nem bokkrétás ember, ha szinte puska is van nála; mert amint látjuk, attól maga is fél.”

A puska, melytől hordozója maga is fél — ebben nemcsak hogy szemernyi gúny sincs, hanem épp ellenkezőleg, együttérzés és dicséret. Csokonai legnagyobb rokonszenvének mindvégig maradandó tárgya az ember, aki mindennemű gyilkos fegyvertől iszonyodik, ahogy később meg is éneklí majd a „durva héroszok” iránti megvetését, szembeállítva velük a békét, amikor „tanít a bölcs, danol a poéta, él az igazság”

Csak közel hozzám ne dörögjön ágyú,
Hogy barátimnak fecsegését értsem,
Csak piciny lantom cicorázzon: adieu
Trombita-dobszó!

A Kócsag a „rakás lilium” mellé rejtőzve és alighanem némi bizalomra gerjedve hallgatózik tehát, „mit dalol eleven búslalkodással” a deákos ember, az „édes nevendék Múzsáját” hívogató poéta. A Kócsag jó megfigyelőnek bizonyul, mert a poéta, ahelyett hogy lövöldözne, a Múzsához esdekel, hogy segítse kócsagtollakhoz, s igen keserűen dalolgatva egyebek közt ilyen megállapításokat tesz:

„...ma egy kócsagtollszár többet ér, mint ezer érdemek. Add vissza Apollónak az ő panaszos lantját, és kérd helyébe az ő hibázhatatlan ívét; lőj vele a te tisztelődnék egy kócsagot, hogy azzal az ő fő hazafiai közt valamelyiknél becsületet érdemeljen... Vajha én, míg a Helikon édes titkait tanulgattam; míg a nyájas Múzsák mennyei éneklését otromba számmal kirebegni szerencséttettem; addig az én-reám és az én Múzsáimra finnyásan tekintő gazdag hazámfiak vadászinak lettem volna tanítványa; a tóbeli madarak meglövésével most elnyerhettem volna azt a kegyelmet, melyet most reménylenem sem lehet.”

S ezt követi a szegény botcsinálta vadásznak egy szinte Assisi Szent Ferencre a Fiorottira, emlékeztető gyermekded felszólítása:

„Ti ártatlan lakósi a tónak, ti csendes szelíd kócsagok! adjatok nekem önként a ti tollaitokból csak egy szálat... Hadd nyerjek én a ti önként való adományotok által valamely gazdag hazámfiától, amin egy kis lantocskát vehessek... Adjatok meg nekem, amit kérek vér nélkül; titeket halhatatlanná foglak énekelni, és az én versemet néktek dedikálom.”

Van egy, megvallom, számomra felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan sajátossága Csokonai minden prózai művének; épp ő, épp az a költő, akinek egész rövid élete a kudarcok hosszú és szakadatlan sorozata, minden prózai művéhez, — de még a Dorottyához is — következetesen kiigyal egy nemcsak szerencsés, hanem valósággal idillikus befejezést. A boldog képzelet szegül szembe a boldogtalan étellel?

Ez a tendencia érvényesül már abban az egészen ifjúkori, az oly hamar bekövetkezett kiábrándulásából született szatirikus kis remekművében, *A Bagoly és a Kócsag*ban is. Mint ahogy a hazában honját nem lelő Tempefőivel kapcsolatban is kiderült volna a tervezett befejezésben, hogy minden jóra fordul, *A Bagoly és a Kócsag* Tempefői előrevetett árnyékát képviselő, keseredett szívű poétájára is a végén happy end mosolyog: „egy vadásztarisznyára talált a haraszt között”. Igaz, hogy ezt a leletet — a vadásztarisznyára „egy pár kócsag, egy pár gyönyörű fiatal kócsag” volt kötve, „a kegyetlen vadász tán szerelmes nyájaskodások között gyilkolta meg őket” — az érzékeny szánakozás első szavai után a nemesi világ ellen irányuló, a magyar irodalomban addig hallatlan erejű szarkazmus kíséri. Miközben ugyanis újra meg újra megnézi az ölébe hullt zsákmány, a két gyönyörű fiatal kócsag tollait, a poéta felkiált:

„Ártatlanok!... de gazdagon nőtt rajtatok a patriotizmus!”

A poéta a vadásztarisznyában még egy kulacs bort, sült húst és fehér cipót is talál:

„... ugrott örömében, leült egy zombékra s véletlen szerencséjét kirakta a zöld gyepre... egész éjszaka örömmel danolgatott, míg a hajnal nedves sugárai bé nem kukucskáltak oldalra fordított üres kulacsába.”

A poétával rokonszenvező Kócsag a következőképpen summázza elbeszélését: „a mai magyarok mostani hazafiúságok és magyarságok az ő tavaikba, a mi fejünkön terem.” Szóba kerülnek a sötétségnek azok a magyar lovagjai is, akikre ráillik „a bagoly címer”, mert „éjszaka szüntelen barangoltak a haza dicsőségéért és a magyar név méltóságáért, nappal osztán csak hortyogtak.” Ezzel azonban az okos Kócsag már búcsúzik is:

„De már elmegyek.

Bagoly: hová a tatárba?

Kócsag: Boldogabb hazába, ahol az emberek nem oly buzgó hazafiak, hogy amiatt rakásra öljenek bennünket.”

A költő, ez a félig még gyermek, aki *A Bagoly és a Kócsag*ban ilyen sietve írta meg a *Magyar! hajnal hasad!*-nak ezt a hol lírikus bűvöletben, hol a saját hamis elragadtatásáért bosszús keserűségben fogant, tüskés, de még korbácsot suhogtatva is mosolygóan pajkos palinódiáját — ez a félig még gyermek költő észrevehetően olvasta már nemcsak Metastasiót és a svájci Gessnert, olvasta már Rousseau-t is, de még a felülmúlhatatlan, haragos csúfolkodót, Voltaire-t is. S ahogy az irodalomtörténetek ilyen esetekben meg szokták állapítani, mind ezeknek az íróknak meglátszik „a hatása”.

Csokonainak, aki nyilván még a Kármánnal való megismerkedés előtt is ösztönösen, később a *Dorottya* előbeszédében azt vallotta: „jobban szeretek középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító” — egész életművén csakugyan mély nyomot hagyott az antik, de főleg a korabeli európai irodalom minden nagy s nemegyszer nem is nagy, hanem csak divatos irányzata és képviselője. Ez azonban nem az ő szelleme korlátainak, hanem ellenkezőleg, szellemi világpolgárságának (a „világpolgár” szót egyébként és nem véletlenül ő teremtette meg) természetes és konstruktív, pozitív következménye. A világirodalomba való beágyazottsága nélkül nem lehetett volna a felvilágosodás és a rokokó legnagyobb magyar költője. Amit a már halott Csokonai elfogultan igazságtalan kritikusa, Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában a görögökről írt, tökéletesen ráillik Csokonai „idegen hatások” alatt keletkezett, sőt idegenből fordított műveire is:

„... minden új, mihelyt a görög határokba lépett, mint valamely tündérpálcának csapásai alatt, elváltoztatta színét és alakját s mindkettő helyett mosolygóbbat s bájolóbbat nyervén, többé idegennek nem ismertett...”

*A békeharc — és egy szó „az alantás ízlés”
vagy a pornográfia kérdéséről*

Sokat fordít, s nem mindig a legjobbak azok, akik hatnak rá — Kazinczy is Bürgert és nem Goethét küldi el neki —, de a különböző buktatókon mindenütt felülkerekedik öntörvényű költői egyénisége; van úgy, hogy ő maga is el akarja fojtani — nem a debreceni kollégiumi évek alatt, hanem csak később, amikor már egy nem létező, de annál inkább áhított publikumnak vagy publikum híján, valami szintén hasztalanul reménylett mecénásnak szeretne kedvében járni —, de akkor is csak részben sikerül neki rímkovácscsá szürkülni; valahol, egy sorban vagy képben, csak előbukkan a tervszerű szándéknál hatalmasabb egyéni költőisége.

Egyéni költőiség: ahol nem egyéni, ott nem is költő. Ahogy olykor nem az még a kollégiumi években sem, mint például a kollégium „kaszárnyai ifjúsága röhögő kedvének” szánt, az osztrák Blumauer árnyékszékhez írt ódájának fordításában.

Az énekek helyett a négy pipadohányra felosztott *Békaegérharc*cal is ugyanúgy a kollégiumi ifjúság „röhögő kedvének” akart szolgálni, de ott már nemcsak publikuma vezet a kamaszkorból még alig kilábalt költőt, hanem többször is és egészen félreismerhetetlenül a saját összetéveszthetetlen hangját hallatja, és alkotó módon így marad meg az annyira kedves közösségével való kontaktusa.

A *Békaegérharc* nemcsak keletkezése idejével (1791), hanem egész szellemével összefügg *A Bagoly és a Kócsaggal*, a szatirikus, hazafiaskodás-ellenes, az álhéroszokon, de „az öldöklő héroszok latorságain” is csúfolkodó irányzatok költőiségeivel.

A mű teljes címe: *Békaegérharc* (Homerus *Batrachomiomachia*-ja vagy a béka és egér-harc travesztálta vagy a mostani időkhöz alkalmaztatva görögből magyarra fordította s hét sorú versekbe foglalta Cs. Vitéz Mihály).

A címben a következő a legfontosabb: „a mostani időkhöz alkalmaztatva.” A *Békaegérharc* a hősi eposz paródiája, s nem lehetne azt állítani, hogy minden részletében lenyűgöző; de ahol Csokonai a maga módján, szabadon, csokonaiasan „fordít”, ott nemcsak hogy érezzük a költészet felszabadító hatalmát, hanem világossá lesz előttünk a paródia fogalmának humorosan kettős értelme is: adva van egy világ, a tárgyi valóság, amely akkor válik gúny tárgyává, mikor ez a tárgyi valóság a költő szemében úgy jelenik meg, mint objektív karikatúrája, torzképe annak, amit a költő szubjektíve valóságnak akar; egy objektív valóság, amely azonkívül csak karikatúrája annak, aminek látszani akar vagy amilyennek hiszi magát. S hogy az objektív valóság és szubjektív elképzelés közötti szakadékot érzékeltesse, a szatirikus költő nem tesz egyebet, mint eszközeivel leleplezi a tárgyi világot, az adott világot mint a róla alkotott eszme karikatúráját. Voltaire *Candide*-jében az adott világban nemcsak a leibnitzi tételnek, a lehető világok legjobbjáról szóló elképzelésnek paródiáját fedezi fel, hanem Voltaire a z u t á n hűségesen meg is írja, láthatóvá is teszi, hogy ez a világ a leibnitzi Theodice-nek a tapintható paródiája.

A *Békaegérharc* legfőbb jellegzetessége az a pátosz, mely önmagát, épp a pátoszt teszi neveltségessé. Vidám kicsúfolása azoknak a magyarok istenét emlegető, szónokias, melldöngető, pohárköszöntőkben tobzó Werbőczyánus nemesi hazafiaknak, akiket pár évvel később Kármán József kemény szóval „nemzetes betyárok” elnevezéssel bélyegez meg. Akárcsak a zseniális Jacques Offenbach Franciaországban, a harmadik császárság idején a görög mitológia és a homéroszi eposz isteni hőseit mulatságos vagy éppen pipogya, teddide-teddoda operettfigurákként hozza színre, Csokonai — kitűnő érzékelő a komikum és az adott realitás komikuma iránt — az uralkodó magyar nemesség képviselőit, a valóságban félelmetes hatalmú kiskirályokat földi méreteikben éppen csak hogy láthatóvá — békákká és egerekké redukálja, harsonás hadikészületeiket és összeütközéseiket, de nagy hangú gyűléseiket is békák és egerek tanácskozásaivá és egymás ellen vívott háborújává.

Az előbeszédnek címzett hat sor végén tett ígérletét —

„Az Homér játékait

Játssza újabb tréfa itt” — Csokonai valóban beváltja.

Mindjárt az expozíció — az Első pipadohány — összetéveszthetetlenül a magyar nemesi szellemben, a rangos ősökre hivatkozás úri magyar szokásaival, a magyar közjog terminus technicusával tündököl, holott csak az egyszerű, véletlenül a macska körmére nem jutott egérről van szó, aki

Szomjan egy nagy tóhoz futott,
S annak külső szélére
Szakállát leeresztette,
Édes vizét hörpölgette
Egész gyönyörűséggel. —

Amikor felbukkan a tóból egy — már a francia „Bon jour” köszöntéséből is nyilvánvalóan — arisztokratikus béka, természetesen első

kérdése az egérnek a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyére, rangjára és címére vonatkozik.

Hol lakik és ki az úr?
Gróf, burger, paraszt vagy nemes?
Mert ha hozzám lesz érdemes,
Ajánlom barátságom.

S mielőtt még választ kapna, már be is mutatkozik: ő a nagy tó királya, hatalmas generális, akié „haereditario juré” — öröklési jogon a Vízvári birodalom. S noha, mint kinyilatkoztatja, az egér urat természetéből következtetve királyok véréből eredő marsallnak véli, mégis kéri, közölje vele nemzetsége tábláját. S kiderül, hogy nem marsall, hanem király az, aki a tópartra vizet inni jött. Tudják ezt az egerek, persze az istenek is:

Én vagyok király Pszikharpax,
Ezen néven hetedik,
Születésem Nagy Troxartax
Vérével dicsekedik,
Anyám, kit a gözü nemzett,
Hatalmas királyi nemzet
Volt Donna Lisztnyalóci.

Gögös dicsekedésével csak magát teszi nevetségessé a gögös. De — különösen a nagy francia forradalom világraszóló leckéje után, s ez a lecke a debreceni kollégium költőjében jó tanulóra talált — a dölyf, amely előkelő származással, „tisztavérúséggel”, születési előjogokkal, ranggal és címerrel, mint megkülönböztető személyes érdemmel hivatkozva fesseleg semmivel sem okosabb, éppoly kevés észre vall, mint Pszikharpaxnak, a kis egerek kis királyának dicsekvése, hogy őt Donna Lisztnyalóci szülte:

Szült engem pompás lyukában
Mint rang hozta magával,
S pólyálván selyem rongyában
Tartott almacsutkával;
Amivel csak bír egy donna,
Piskóta, avas szalonna
Dió s füge elég volt.

S minthogy a béka úr, név szerint Vizignát nem király, hanem csupán princ és azonkívül „egész gárdájával lakik a víz fenekén”, a királyi egér, Pszikharpax, aki egyéb dicsősége mellett még valamiféle aranygyapjú rendnek birtokosa —

Az anyámtól nyertem eztet
A kettős aranykeresztet
Jeruzsálemi hadban —

mindezen nyomós okoknál fogva a kis egerek kis királya szemébe mondja a béka-princnek, hogy rangján alulinak tartja a vele való barátságot.

Vizignát, a béka-princ azonban nem kevésbé öntelt, kizárólagos kiváltságának tartja a kérkedés jogát, és „víg nevetéssel”, nagy ravaszul, azzal a megokolással, hogy egér-őfelségének meg akarja mutatni a békabirodalomnak „az anglusékhoz” hasonló nagyságát és gazdagságát — ti. mint az anglusok, a békák is „vizen és szárazon” élnek, kereskednek, és gyűl hozzájuk mindenünnen a sok kincs — felajánlja szolgálatait:

Ha úgy tetszik felségednek
 Hogy ezeket meglássa;
 Leszek Anchisességednek
 Mindjárt Aeneássá;
 De tartózzon a nyakamon,
 Én béviszem a hátamon,
 Hogy segge fel ne ázzon.

Szinte látni véljük a siheder poétát, amint összekacsint diáktársai-
 val, amikor elmondja, hogy a béka-princ mint „gugyorodik le” s
 egér-őfelsége mint „kucorodik fel kollégája hátára”, aztán

Feltűrvén bodros tászliját*
 Kezébe fogja cafliját**
 Felsőleges trágerjének.

Aeneas, aki hátára veszi Anchisest — a homéroszi mitológiának
 szinte ez az egyetlen reminiscenciája; az egész *Békaegérharc* magyar
 földre, magyar viszonyokra travesztált. Míg a béka-princ a tó fenekén
 elrejtí magát, a hazafias egér vízbe fulladása előtt hősiesen, „bús han-
 gon kezdé danolni a Rákóczi-nótát”. Ezzel ugyan nem menekül meg
 „a lucskos halál”-tól, ám ez a halál lesz az eposzban kibontakozó
 nagy béka-egér háborúnak az oka.

Ez az első ének — az Első pipadohány — amilyen komoly képpel,
 oly könnyed és el nem lankadó humorral megírt, egyben a legművé-
 sziben megkomponált része a *Békaegérharc*nak.

Mintha a következőkben a siheder poéta időnként unná travesz-
 tiája továbbvitelét; néha azonban, amikor ujjal mutathat a magyar
 viszonyokra vagy kedvére csúfolódhat az ún. dicső történeten meg a
 nemesi életforma szellemi ürességén, a magyar urak parazitizmusán, ak-
 kor újra feltámad zsibbadozó kedve, és érezhetően kedvét leli poémája
 egy-egy fordulatóban. Úgy látszik, különösen akkor van elemében,
 amikor a halálhírré összehívott egerek országgyűlésének rajzában a
 magyar Karok és Rendek országgyűlését figurázhatja ki. Az olvasónak
 néha az az érzése, hogy a szónoki exhibíciókat közlő strófák csak azért
 íródtak, hogy a költő alkalmat találjon néhány huncut, csúfolkodó s
 nemegyszer vitriolos tréfára, éspedig a II. József halálát követő 1790-es
 nemesi országgyűlés rovására. Mert ha II. József türelmi rendeletével
 a felekezetek egyenjogúságát iktatta törvénybe, az egerek országgyű-
 lése sem akar mindjárt a háború kérdéseivel foglalkozni, előbbre való
 a katolikus egyházi méltóságok követeléseinek a megtárgyalása:

* fodros kézelő
 ** copf

Öt hétig dévánkozának
A vallás dolga felett,
De a sok mendemondának
Egy szálnyi haszna se lett.

A boldogult egér-király özsz atyja végre is feláll, hogy emlékeztesse a nemesi országgyűlést: a háború megüzenése volt az országgyűlés célja; mintha azonban ez a szónoklat is csak azért volna, hogy helyet teremtsen a mellesleg odavetett, de annál fontosabb csattanónak:

Azért kérem a rendeket,
Fegyverbe öltözzenek,
Készítsék regimentjeket,
Menjünk haddal ellenek;
Nem lesz senkinek panassza,
Teli a bellica cassa,
S az armamentarium.
Így buzdítja a szessziót
És nagy hanggal pengeti,
Hogy ő ígér négy milliót,
A köznép megfizeti.

Mindvégig magyar földön vagyunk, hiszen a hadba indulók

Bajuszokat kipedrették
Holmivel huszárosan,
Nadrágokat felkötötték
S kardjokat magyarosan;
Ezzel a trombitát s flótát
Fújván a mohácsi nótát
Hangoztatják bús szóval.

S a nagy hadi készülődések színtere, a nagy francia forradalomra való seregnyi célzással, áttévődik a békákhoz, akiknél ülésre hívják „a nemzeti konventet”. S a hadüzenet szintén egy buzdító szónoklat keretében fogalmazódik meg; a költő, aki versben ünnepelte II. Józsefet, ezt a három sort biggyeszti a békák nemzeti konventje harci lelkesedésének leírásához:

Felháborodva zúgának,
Mint a József halálának
Hírere a magyarok.

És a konvent ülésén elhangzik az indítvány, hogy a csata mezején állítsák fel „a szabadság szent fáját”. Aztán harcot hirdetnek az eddig uralkodó halnyelv, ti. a latin nyelv ellen, amely a nemzet csinosodását eddig hátráltatta. Közben, ahogy a hősi eposz törvényei szerint ez természetes, a nagy harci lármára az Olümposzon felébrednek az istenek, de csak azért, hogy Jupiter megkérdezhesse a művészeteket és tudományokat pártoló Minervát, hogy nem akar-e leszállani az egér-armádia segítségére?

Mert a te templomodba is
 A magyar nemeseknél,
 Alig lehet kapni ma is
 Egyebet egereknél,
 Még a szent Múzsáknak rakott
 Egy-két templomba se lakott
 S lakik egyéb egérnél.

Jupiternek ezt az érvelését aligha lehet a magyar nemességnek szánt komplementként felfogni. Csokonai mulat is rajta, és gyilkos humorát egy prózai jegyzettel is kiegészíti:

„Amit itt a Jupiter szájából hallánk, meg ne ütközz rajta, jámbor magyar olvasó. Azt mondhatja ő az ő egében, amit akar. Az ő szemei már igen elgyengülvén, újságot is alig olvas, nemhogy egyebet. Az ilyeneket kétségkívül a nagyobb asszemblékben hallja külföldön...”

A Harmadik pipadohányban leírja a csatát. Az az olvasó benyomása, hogy az egész leírás csak azért történik, hogy bemutathassa a hős marsall Kriót, illetve egy-egy hasonlattal rávilágíthasson, nem anyyira a béka-nemzet, mint inkább a magyar nemesi nemzet hőseire:

Ez a Krió egy oktalan
 De nagy szájú úr vala,
 A hazának egy hasztalan
 Hasnál mást nem hízlala;
 Nálunk is vagynak olyanok,
 Kik nagy szájuk s tudatlanok,
 Csak hasokat hízlalják.

A harci tusa bizony nem kötné le figyelmünket, ha minduntalan fel nem bukkannának aktuális célzások, mint például egy hősi halált halt béka esetében:

Ott a tóban általvervén,
 Megölé dárdájával,
 Most már a parton hevervén,
 Elnyúlt kövér hasával:
 Melyet sok jobbágyok zsírja
 Hízlalt, mint Klimius írja
 Sok magyar földesúrról.

A harcolók között oberster Monsieur de Turjitt is feltűnik:

Az Oberster púpos vala,
 Rekedt torkú és siket,
 Hét lyukra folyt az oldala,
 Franc ette mindenüket;
 A nevét maga kezével
 Le nem tudta írni, mivel
 Kondás volt az apja is.
 Még is obersterré leve,
 Mért száz aranyat lopott,
 Ezen vitézséget veve,

Egy ilyen ütött kopott:
Megvan az is hazánkban már
Hogy pénzért egy gyáva számár
Azzá leve, ami nem.

Hogy a nagy francia forradalom eseményei milyen mély benyomást tettek a debreceni kollégium ifjúságára, az egész apró jelekből is nyilvánvaló. A békák segítségére siető „Karcinos nemzet”, a rákok a következőképpen jelennek meg:

A két nagyobbik lábokon
Egy-egy guillotín vagyon.

Ez volna a *Békaegérharc* elemzése, de a művel és Csokonai egész költői munkásságával kapcsolatban még fel kell hívni a figyelmet a rokokó nagy magyar költőjének életművével látszólag összeférhetetlen tendenciára: a trágárság fel-felbukkanó tendenciájára és a rossz ízlésre, amelyet Kölcsey is oly hevesen vet Csokonai szemére. A *Békaegérharc*ban van ugyanis egy jelenet, amelyben az istenek azt tanácsolják Jupiternek, hogy vessen véget a harcnak, az égből hajítson le egy mennykővet, mire Jupiter

A nadrág hasítékából
Kihúza egy nagy mennykőt.

Hát mihelyest ezt kivette
Nadrághasítékából
Az ülepe oly felette
Nagyot durranta hátul,
Hogy az egybegyűlt istenek
Egészen elszédültenek,
S befogták az orrokat.

Kivált az istenasszonykák
Elsikolták magokat,
Hogy majesztását meglátták,
S eldugták szemhéjokat:
De a dugást úgy intézték,
Hogy ujjai közül nézték,
Mint leányaink szokták.

Ez kétségtelenül nem az a „fentebb stíl”, mellyel Kazinczy és vele együtt nagy tanítványa, Kölcsey is a parlagi magyarság, a magyar élet eldurvultsága ellen, a magasabb, kifinomult, esztétikusabb életformákért akart küzdeni. Kölcsey szerint Csokonai nem tudott különbséget tenni a populáris és a „pöbelhaft” között, és „az iskolai tónust s az alföldi provincializmust levetkezni nem igyekezett.” S ennek okát Kölcsey főképpen abban véli felfedezni, hogy Csokonai

„oly sorban született, mely alacsony ugyan nem volt, de neki még sem szerezhetett fiatalkorában oly társalkodást, mely az úgynevezett nagyvilág csinosabb tónusát vele megismertethette volna... Akarva kereste össze komédiáiban a legalacsonyb elméskedést, s kifejezéseket... Aki vala a Karnyóné-t, a Gerson du Malheu-

reux-t, s a Méla Tempéfőit olvasta, nem tudja, mely varázslat tette őt által a mesterség szép köréből oda, hol Hanswurst a bécsi teatrum szélén térdein könyörög publikumának, hogy őrajta is nevetni méltóztassék.”

Bizonyos, hogy a Csokonai életművében meglehetősen sűrűn felbukkanó, a *Békaegérharc* Jupiterének tréfájához hasonló durvaságok egy meghatározott publikum ízlésének voltak szánva. De nyilván maga Csokonai is szívből alkalmazkodott ehhez az ízléshez. A kálvinista puritanizmus, amely aszkétikusan minden élvezetet bűnnek nyilvánított s minden világi művészetet zordan elutasított, még az éneklést is kizárólagosan a vallási áhítat szolgálatában értékelte és tartotta megengedhetőnek — ez a magatartás természetesen csak a képmutatás, a kifelé szentéletű és komor, de benn az emberben a bűntudattól és félelemtől annál inkább csábító és felfokozott élvezetvágy iskolája lehetett. A követelményeknek és a tiltott emberinek, a kötelező látszatnak és a valóságosnak ez az ellentéte volt az a termékeny talaj, amelyikből a burleszk irodalmi műfaja, a csakazértisnek az a bizonyos magatartása egy belső lázadásból megszületett. De nem kevésbé fontos ok annak a rokokónak az ízlése, mely az egyik pólusán az etikettnek mint az érintkezés külső formáinak rigorózus kódexét megteremtette, másrészt pedig a másik pólusán, a képzőművészetben, a filozófiában és az irodalomban a legzabolátlanabb és lascivitasban végletes kiélési lehetőségeket adott. Voltaire és főleg Diderot alkalom adtán legalább olyan szabad szájúak, vagy ahogy ma mondanánk, pornografikusak, mint egyszer-másszor Csokonai. Hogy Csokonai műveiben ez a szabadszájúság vaskossá válik, ez természetes, hiszen a médiumot, melyhez Csokonai fordul, még nem járta át, mint Voltaire és Diderot publikumát, az ovidiusi latinus hedonizmusnak, a Rabelais művészetét, az emberi testet, valamint a testi örömeiket intronizáló reneszánsznak az élet élvezetétől ihletett szelleme. S hogy van ebben valami a középkor durvaságából is, az kétségtelen. Csokonai azonban még úgy ír az ember fiziológiai funkcióiról s egyáltalán az emberi testiségről, hogy ezzel tilalmasat követ el, hivatalos szabályt sért, és épp ez az, amivel néha, Kölcsey szerint, valóban provinciálisan vaskos. De nem véletlen, hogy épp a leggyöngédebb átszellemülten érzékeny, legfinomabb rezgésekre fogékony és képes magyar lírikus lett a durvaságig nyers humorú magyar burlesznek is a máig legnagyobb költője.

D I L E M M Á K

Z E N T A I J E G Y Z E T

Burány Nándor

Zenta. Mit is jelent? Mit a térképen, s mit az emlékezetben, az én emlékezetemben? Szükszavúan, az arányoknak megfelelően leírják a földrajzkönyvek, meghatározzák földrajzi fekvését, helyzetét. Megvan a történelme, az ipar és mezőgazdaság fejlődési vonala. Van egy gesztenyefás Tisza-partja, öreg és piszkos állomása, széles macskaköves főutcája, cukor-, tészta-, harisnyagyára és még néhány más üzeme, újra felépült hídja s a töltés meg a Tisza között északra húzódó, füzeseket, szőlőket ringató Kis-Budzsák, Kispána, Koplaló, délre pedig: Mákos, Bátka — nevek, melyek hosszú éveken át alakultak így ki, s melyeknek eredetét, megszilárdulását ma már nem lenne könnyű kikutatni, végigkísérni. A városban különféle nevek jelölik az egyes negyedeket: Tópart, Felsőkertek, Alvég, Ipartelep, Újfalú, Kukucska — de ezeket már könnyebb megfejtetni, mintha újabb keletűek lennének. Persze ez már kimarad a tankönyvekből, szerencsére, hiszen fontosabb tanulnivalóból is van éppen elég.

Mégis: a tankönyvek idevonatkozó részét gyorsan elfelejtettem. A városról viszont, ha körülbelül a tankönyvekkel egyidőben hagytam is el, megmaradt valami: valami, amit nem is kellett tanulni.

1941. április. Másodikos elemista voltam, apám katona. Napok óta bizonytalanság, ijedtség. Anyámmal nem mertünk otthon aludni. A második szomszédban háltunk, így emlékszem rá, nekem egy összecsupkható vaságyat adtak éjszakára. Hajnalban fölriadtunk. Hány óra lehetett? Hatalmas robbanás után kinn álltunk a folyosón: találgatások, mi volt ez, mit robbanhattak föl? Igaz volt, amit az idősebbek

sejtettek és latolgattak, a hidat röpitették a levegőbe. Megkezdődött a háború? Nem bombázták a várost, de többször is átmentünk abba a sarki házba, s a hűvös pincéjében töltött órák ott sorakoznak többi gyerekkori emlékeim között.

Több mint húsz éve már ennek, s a negyedikes elemista bizonyítványom is 1943-as dátumot visel. Hova lettek az elemista iskolatársak? Ki hova került, mit csinál, mire gondol most, amikor ezt írom, amikor húsz esztendő ködéből próbálok kifejtetni az arcukat. Némelyiknél egészen könnyen megy. Egy nálam erősebb, magasabb osztálytársam manapság is elég gyakran eszembe jut.

Két utcával közelebb laktak a központhoz és az iskolához. Párhuzamos utca ez a mienkkel, de köves, a házukat nádtető fedte, s ez nekem valahogy érthetetlen volt, már akkor is csodálkoztam ezen, mert úgy tudtam vagy sejtettem, hogy gazdagabbak nálunk. A fiú apja tagja volt valamilyen gazdakörnek, s az ottani könyvtárból elemista fiának már könyvet hozott. Nekem gimnazista koromig csak tankönyvem volt, s úgy emlékszem rá, az első „igazi” könyv náluk került a kezembe. Kemény fedelű, vastag papírra nyomtatott, rajzokkal díszített könyv volt, a *Dugó Dani*.

Nem tudom, mostanában olvas-e még könyvet ez a régi barátom.

Nekem, bár ezt nem tudnám megmagyarázni, olvasatlanul is élményem lett a náluk látott könyv, s ha valaki számon kérné az életemet, akkor állomásként kellene megjelölnöm azt a napot is, amikor a *Dugó Dani* kezembe került.

A negyedik elemi után, bizonyítványosztáskor a tanító a szülők jelenlétében mindegyikünkről elmondta, ki milyen eszű és milyen szorgalmú diák volt, kit ajánl a gimnáziumba, ki hol állná meg szerinte legjobban a helyét. Csodálatos vagy nem, de köztünk már akkor kialakult valamilyen hierarchia és értéklétra, körülbelül tudtuk, kinek mit javasol majd a tanító, és egy cipész fiáról például azt is megneszeltük, hogy csak azért javasolja gimnáziumba, mert az apja ingyen dolgozott a számára. Ott a bizonyítványosztás izgalmas, ünnepélyes, patetikus hangulatában is éreztük ezt, s nyomban a szertartás lezajlása után kommentáltuk is egymásnak.

A cipészfiúval szemben az én barátom kitűnő tanuló volt, emlékszem rá, a tanító sosem állította ki vagy zárta be, amiért nem tudta volna a leckét, okos és szolid gyerek volt, eléggé magabiztos, és nyugodtságából úgy látszott, mintha a felnőttek sok dolgában is járatos lenne. A tanító őt is gimnáziumba javasolta, de mindannyian tudtuk, hogy ő nem akar középiskolába menni.

„Egyes gyerek” volt, s a szülei úgy beszéltek meg otthon, hogy „nincs szüksége tanulásra, van annyi földjük, hogy nyugodtan megélhet belőle”. Jól emlékszem erre a magyarázatra, ő maga is így mesélte, így tartotta jónak, hogy ő „paraszt marad”. Magában a szóban, hogy *marad*, volt valami elmarasztaló, sajnálatra méltó; valaki az *marad*, ami az apja is, nem megy tovább, nem lesz vagy nem lehet más. Mert azt is figyelembe vették, azt is figyelembe kellett venni, hogy mehet-e valaki középiskolába, bírják-e a szülei a tandíjat és a többi kiadást. Az övéi bírták volna, jól is tanult, mégis otthon maradt.

A felfogások miatt.

Tévedtek volna?

Nem hiszem, hogy megbánták, jól élnek, átalakították a házukat, a fiú megnősült, nem nélkülöznek, telik, amire kell, s dolgoznak, mint a többiek abban az utcában. Ha otthon járok s találkozom vele, sokszor mégis úgy érzem, a tehetségéből, erejéből többre is futotta volna. Egyszer trágás, máskor szalmával megrakott kocsi tetején látom. Forró nyár, fojtogató por, izzadság — ő fönn ül a kocsi tetején. Mint gyerekkorában, most is olyan végtelenül nyugodt az arca, mintha sosem idegeskedne vagy móltatlankodna. Igények? Miért érzem mégis, hogy „lemaradt”, amiért ott maradt?

A munka, amit végez? Ez lenne az oka? Ha könnyebb lesz is, ha több is a gép, ha kombájnnal aratnak, csépelnek is. Nekem ez, az aratás volt a legnehezebb. Most a szövetkezet szakemberei és gépei sokat segítenek. De sokkal piszkosabb ez a munka, és sokkal kisebbek a tisztálkodási lehetőségek, mint szükséges lenne. Hány parasztházban van ott a környékünkön vízvezeték, fürdőszoba, hány udvarban van ivóvíz, levezető csatorna?

Jól élnek, étkeznek?

Emlékszem a szalonnás reggelikre vagy ebédekre kinn, a kapálásban. Földes volt a kezünk, nem volt víz, hogy megmossuk, úgy fogtuk az olvadó szalonnát, s a zsír szétmaszatólódott a földes ujjaink között. Leírhatatlan?

Kukoricaszedés. Meleg. A kukoricalevél összehasogatja a bőrünket, s az izzadság meg a por kimarja. Évek múltak el azóta, s nincs az az idő, amely meg tudná szépíteni az ilyen munkában töltött napokat.

Megint csak igaz, azóta sok minden megváltozott már. Elég csak emlékezetben végigjárnom utcánk házait. Azon a soron egyetlenegy ikerablakos ház volt. Ebben a második szomszédunk, egy nyugdíjas vasutas házaspár lakott. Nagy sárga sarokház, szép nagy ablakkal, pumpás kúttal, virágoskerttel. Sokat hordtam esténként a tejet ebbe a házba, s nyáron mindig virágos volt a kert. A többi házon régi típusú kis ablakok, s én sokáig nem is tudtam, mit is jelent: ikerablak.

Ma már több a kőkerítés, több házat átalakítottak, kikövezték az udvarokat, mindegyikben van villany, rádió, kerékpár és néhol pumpás kút is. Sokat jelent az is, hogy negyven-ötven méterre kiépült a kövesút, a gyerekek egy része, nagyobb része az elemi után tovább tanul. Az a fejlődés valahogy mégsem hat eléggé megnyugtatóan, lehetne jóval gyorsabb is, nagyobb iramban átfoghatna szélesebb köröket is. Ha ide lehet írni, egy általános frázist, amely mégis igaz megállapításnak tűnik: főleg a szubjektív tényezőkön múlik, hogy nem gyorsabb az iram.

Persze a város nemcsak ez.

Sőt egyre inkább nem ez. Az iparosítás ide vonzza a fiatal mérnököket és technikusokat, az utóbbi években megnövekedett az orvosok és tanügyi munkások száma. A város központjában és a Tiszaparton épült emeletes házakban főleg ők kaptak lakást. Sajnos a jelenlétük valahogy mintha nem érződne a város kulturális és társadalmi életén.

És hol szórakoznak az emberek?

Két mozi s egy kávéház. A moziban rossz filmek, a kávéházban rossz és végtelenül hangos zene. Az emberek otthon maradnak, vagy barátaik társaságában nézik a televíziós műsort. A szkupstina elnöke mesélte valamelyik éjjel eléggé leverten, hogy néha ki szokott menni a hatodik kerületbe, oda, ahol a gyerekkorát töltötte, s egyre többet gondolkozik azon, miért ilyen az életszintje azoknak az embereknek, akikkel ő együtt gyerekeskedett. Töri a fejét, kénytelen rá. Ember, lát és érez, nem maradhat közömbös.

Fiától elveszik a gyerekek a játékpisztolyt, és mikor az anyja kéri vissza, ezt a választ kapja: ti elég gazdagok vagytok, vegyetek másikat.

Kik ezek a gyerekek?

Éjszaka. A Royal füstös, lármás termében ülünk. Az elnök meséli, hogy találkozott velük. Elképesztő körülmények között élnek. Iszákos, veszekedős szülők, csavargó, otthontalan gyerekek... Sírni tudna az ember, ahogy hallgatja. De mindez mit ér? S ezen túl mit tehetünk. Mit tehetnénk?

Ülünk az éjszakában.

Régi emlékek elevenednek fel. Hány éve is, hogy együtt tanároskodtunk? Kemény, egyenes jellem volt. Kertelés nélkül mindenkinek szemébe mondta a véleményét. Ezért nem is szerették sokan. Máig ilyen maradt. Ma is sokan nem szeretik, nem ismerik. Kemény, tudja, hogy másként nem megy. Így is nehezen, de mégis: felépül a híd, a cukorgyár, tejgyár, kendergyár, tésztagyár, új lakóépületek.

Nem lehet, ~~nem~~ is kell bizonyítani, hogy mi ebből az ő érdeme. De nyugtalanító, hogy a környezete, vagyis ennek egy része tévesen ítéli meg a munkáját. Sok téves, káros maradi nézettel, felfogással kellett szembeszállnia, leszámolnia. Mennyire sikerült? Milyen mértékben gyűjtött maga köré tehetséges fiatalokat, és milyen mértékben csinálta ezt inkább egyedül? Tudás, gyakorlat, intelligencia dolga ez is.

De csak az-e?

Vagy mégiscsak igaz, hogy lehet valaki bármilyen művelt és tehetséges, hiába minden képesség és szorgalom, nem tud az ember teljesen kiugrani a környezetéből, nem tudja egészen levetkőzni azokat a szokásokat és nézeteket, amelyeknek hatása, érvényesülése ellen maga is küzd. Feledhetetlen élmények, tartós felismerések fűznek ehhez a városhoz, rostjába, szövetébe nőttek bele, s most egy évtizede, hogy kívülről nézem a várost s vele együtt életemnek itt töltött idejét is. Ezért mostani, újabb benyomásaim, élményeim talán tárgyilagossabbak, függetlenebbek lehetnének, de ugyanakkor állandóan kísért a veszély: röpké impressziók, véletlenszerű látogatások, végeredményben tehát mégiscsak felszínes helyzetképek alapján kialakíthat-e tárgyilagos véleményt magának az ember?

Más vidékiekkel együtt például szidhatnám a zentaiakat, a zentai illetékeseket, mert mióta a híd felépült és élénkebb a vasúti forgalom, rendszerint nagyon sokat kell várakozni a villanytelepi sorompónál. Itt felüljáró kellene, de mikor lesz a zentaiaknak annyi pénze, hogy erre is jusson, mikor sok fontosabb, a zentaiak számára sürgősebb szükséglet kielégítésére sem telik.

Nem telik, s ezt az emberek, a helybeliek és a vidékiek egyaránt nemigen tudják megérteni.

Az emberek nincsenek beavatva a dolgok intézésébe, jobban mondva — s most megint régi ismereteim alapján állítom ezt — nem is akarják, hogy beavassák őket, talán nincs meg a bizalmuk, inkább túrják a földet látástól vakulásig. Hihetetlen ez az ösztön vagy belső kényszer, amely az embert napokig lépdelteti az eke után. Nem nyolc órát dolgoznak, és este már fáradtak, nincs kedvük, erejük konferenciára járni. És nyilván ez csak egyetlen ok, talán nem is legfontosabb a sok közül. De az mégiscsak áll, hogy így, lényegében (magukat) kizárva a döntések megvitatásának és meghozásának folyamatából, nem is lehetnek sok megértéssel és bizalommal a döntések iránt.

Nem is nagyon izgatják őket ezek az ügyek. Az úthálózat, telefon, vízvezeték, parkosítás, moziműsor, a húsarak kérdéseivel sem sokat törődnek. Más igények, más életforma. Csak az adó ne legyen túl magas. És mindenki a maga módján jár el: az egyik kitaníttatja a gyerekeit, a másik a tanyáról bekerül a városba, házat, földet vesz, a harmadik tisztességes polgári életmódot biztosít magának: fürdőszobát rendezett be. A következő vett egy nagy öreg házat, s azt hozta rendbe.

Róla elég sokat beszéltek.

Egy időben lova sem volt, néhány hold juttatott földet kapott a réten, közel a kanálishoz; konyhakertészetet rendezett be. Aztán bekerült az egyik termelőszövetkezetbe. Alighanem elnök volt itt, s amikor kilépett a szövetkezetből, akkor vette valahogy a házat. Itt az udvarban is szép konyhakertésze volt, öntözte, már kora tavasszal gyönyörű karalábét, káposztát, paprikát vitt a piacra. (Szinte biztos, hogy semmi alapja sem volt a mesének, itt-ott mégis hallani lehetett, hogy a szövetkezet tönkrement, egy-két ember meg talpra állt.) Lelkesedni tudott az ember, ha látta ezt a kertet. Öntözéssel kis területen is mire képes a szorgalom! „Nézze”, mesélte egyszer az ágyások között állva, „én bizony nem állok ki vasárnap délután sem az utcára beszélgetni vagy nézelődni, találok itt mindig tennivilót.”

Bizonyosan igazza volt.

Szorgalmat, türelmet, tudást, kockázatvállalást követel ez a munka, s aki ettől nem fél, az megkapja a jutalmat. Kora tavasszal szép főzékléfével megjelenni a piacon, ez már előre garantálja a pénzügyi sikert is. Igaz ugyan, hogy a piaci helyzet mai ingadozása sokszor veszélyezteti a kilátásban levő, a tervezett nyereséget. S megtörténhet, hogy igen rövid időn belül nem a káposztatermesztés, hanem a disznóhizlalás lesz a kifizetődőbb. Ilyenkor aztán gyorsan kellene átállni, de ha valaki jól berendezkedett melegágyakkal, öntözőberendezésekkel, szerszámmal, akkor bajos úgy átváltani, hogy ne fizessen rá.

A kockázat megvan, s aki meri vállalni, az nagyon jól is járhat. De fordítva is történhet.

Így aztán nincs kizárva, hogy egy-egy termelő a piaci helyzet hatására többet kap az árujáért, mint a benne rejlő munka értéke, mert az egy-egy vállalkozással járó kockázatot is megfizeti, elismeri a piac.

Jó ez?

Érdekes, ilyenek vagyunk, ha találkozunk valamilyen jelenséggel, amelynek természetszerűleg vannak esetleg negatív megnyilvánulási

formái vagy következményei is, mindjárt feltesszük a kérdést: jó-e, kell-e ez? S még különösebb, hogy rendszerint minden elmélyültség nélkül, egyszerűen elmarasztaló lesz a véleményünk.

Az adminisztratív időszakban hiányzott a kezdeményezés, a vállalkozási kedv a termelőszövetkezetek munkájában, millió kifogás érte ezért az ilyen munkát, s most, hogy lehetőség nyílt az egyéni vállalkozásokra, igazságos, illetve célszerű és hasznos lenne-e, ha megint csak a kifogások felsorakoztatásáig jutnánk el?

Tisztázott dolgok ezek, nincs mit vitatkozni rajtuk, talán csak a következő kérdés maradna: milyen módon lehetne biztosítani az embereknek, hogy legalább megközelítőleg egyenlő alapról rajtoljanak, hogy a vállalkozás megkezdésénél az egyes emberek lehetőségei között ne legyenek a sikert vagy sikertelenséget eleve meghatározó és feltelező különbségek.

Hány tehetséges gyerek végzi el az elemi iskolát (vagy talán csak valamelyik osztályát), és nincs módjában tovább tanulni — anket nélkül is állíthatjuk, hogy nem kicsi a számuk. Ugyanakkor fordított előjelű jelenségeket is láthatunk elégszer. Jómódú szülők gyerekei nyolc-kilenc évig lézengenek az egyetemen. Sőt néha olyan idevágó megjegyzést is hall az ember, amit ép ésszel alig tud felérni. Az egyik orvos lánya a gimnázium után szeretett volna egyetemre menni, az apja azonban nem engedte. A városban azt mesélték róla, hogy kerekken kimondta: az ő lányának nincs szüksége arra, hogy egyetemre járjon, mert az apja mindig keresni fog annyit, hogy abból a lánya is gondtalanul megél.

Állítólag nem egy analfabéta ember mondta ezt, hanem egy doktor, aki mögött hosszú évek élettapasztalata áll, aki a közhiedelem szerint nemcsak családjára, de tágabb környezetére is kedvező hatást gyakorol.

A határtalan önelégültséget jelképezné ez a kijelentés, vagy egyszerűen a munka lebecsülése, megvetése érződne belőle?

Majdnem hasonlóan, de mégis más formában jelentkezett ugyan ez a felfogás azoknál a szülőknél is, akik valósággal kényszerítették tizenhat éves lányukat, hogy ne folytassa a gimnáziumot, hanem menjen férjhez egy egyetemet végzett fiatalemberhez. A szülők most boldogok lehetnek, lányuk valóban nem nélkülöz, telik, amire kell. S még megkérdezheti valaki: tehet arról egy szülő, hogy az ő képzeletében a biztosított anyagi jólét jelenti a jól sikerült házasságot?

A városból Subotica, Novi Sad és Bánát felé kövesutak futnak, jó a vasúti összeköttetés is, a rádió és televízió napról napra több ember világát kapcsolja be a tágabb térségek fölött hullámzó szellemi áramlatokba. Egyre könnyebb elutazni, s egyre több család ismerkedik meg a képernyőn át a világ más-más részein kialakuló kultúrákkal. Mit jelent, mit segít ez a zentaiaknak? A statisztika sosem elég megbízható, különösen erre a kérdésre nem tudnak valamirevaló feleletet adni. Az idő, a jövővé évek adják majd meg erre a kérdésre is a választ, csak érteni kell a megfejtéséhez.

Érteni kell, s akkor talán nem is kell sokáig várni rá.

Az idő, mondjuk, de mennyit, hány évet értünk ilyenkor? Tizenhárom éve, hogy érettségiztem. Emlékszem egyik barátomra, gimna-

zista koromban sokat voltunk együtt, nagybátyjának malma volt a háború előtt, aztán, úgy mondtuk, elvették tőle. „Mit ért, hogy éveken át dolgozott, takarékoskodott, mit ért, hogy ő nem kártyázta, nem itta el a pénzét, mint a testvére?” kérdezte barátom, s ebben a kérdésben meg az én ki nem mondott válaszomban benne volt az akkori állásfoglalásunk is.

Mondom, sok időt töltöttünk együtt, és sehogy sem tudom megfejteni magamban, miért arra az egy-két élményre, mondatra, beszélgetésre emlékszem, ami éppen megmaradt, miért éppen ezek nem hulltak ki az emlékezetemből. Egy nyáron, ez is a háború után történt, cséplőgéphez ment dolgozni. A rész kiadásán aztán összekülönböztek a géptulajdonossal. Később elmesélte ezt, s úgy rémlik, hogy a hangjából megéreztem, ez az összeütközés talán döntő fordulat volt az életében. Saját bőrén érezte meg, mit takar a *tőkés* fogalma.

Nem beszélünk erről akkor, egyszerűen a búzáról volt szó, a részről, amivel ki akarták játszani. Hosszadalmas lenne levezetni, hogy alakult át ez a barátom, mi minden játszott közre, hogy az lett, olyan világnézetű és meggyőződésű ember, amilyen ma is; ma jó gyárigazgató, és jó kommunista. Egyenes, becsületes ember.

Végeredményben ez vonatkozik a szkupstinai elnökre is.

Emlékszem tanárkodásunk éveire. Akkori elképzeléseink szerint ő volt a második eszményinek hitt kommunista, akivel találkoztam. Elsőnek a munkaakción volt parancsnokomat tartottam. Ízig-vérig becsületes ember volt, ha kellett, tudott szigorú is lenni, de egyszer sem vettem észre, hogy bárkivel is igazságtalan lett volna. A második, az elnök hirtelenebb embernek látszik, még kevésbé nézi el az igazságtalanságot, megalkuvás nélkül harcol az elveiért, néha a gorombaságtól sem riad vissza. S nincs kizárva, hogy más eszközökkel, kerülő úton simán és könnyebben elérné a célját. De jobban szereti az egyenes utat. Nem tudom pontosan, hány kommunista volt abban a tantestületben, de kit mérhetnék hozzá...

Majd megírják ezeknek az éveknél a történetét is, valahova bekerül az is, hogy mettől meddig, ki milyen intézménynek, szervezetnek, fórumnak volt a vezetője, napszámosa, s lesz talán, aki elkönyveli azt is, kinek milyen eredményes volt a munkája. És ez most nem demagógia, de mégis úgy érzem, hogy azok, akik öten vagy hatan élnek egy szobában, nem kapnak majd helyet, elismerést sehol.

Vannak ilyenek is.

S a teher, amit viselnek, aránytalanul súlyosabb a rendelkezésükre álló anyagi javaknál. Vannak ilyen emberek. Ha sokszor nem is tudunk róluk, életükről, itt vannak köztünk, ha saját hibájukból csúsztak is le nagyon mélyre, de a gyerekeik milyen eséllyel rajtolnak! Mikor következik be a teljes kiegyenlítődés, melyik lesz az a nemzedék, amelynek a gyerekei már valóban nem a szüleik különböző vagyoni, anyagi helyzetétől, de tehetségüktől, szorgalmuktól és hajlamuktól függően lépnek ipari, mezőgazdasági vagy értelmiségi pályára?

A kérdést meg lehet fogalmazni, kedvünk szerint intézhetjük is, akihez akarjuk, de milyen alapon várjuk mástól a választ?

És kitől függ, elméletben és gyakorlatban, hogy milyen választ kapunk? Kérdések, melyekre az élmények, emlékek, felismerések és

összefüggések nem tudnak megfelelni, inkább csak felszínre hozzák őket.

És kérdés, mire mennénk a felelettel. Vagy még inkább: mire mennének vele azok, akikre vonatkozik?

Dr. Svetozar Stojanović írta nemrég:

„Mint ismeretes, a mi ideológiánk kimondottan anti-elit irányzatú. Az anyagi helyzetet illetően mégis minden társadalmi rétegben kialakult egy éles különbség az elit és egy nagyobb számú ember között, akik igen keveset kapnak a munkájukért, néha még az úgynevezett életminimumot sem. Könnyen bizonyítható, hogy nem az én vagy más valaki fikciója. A névleges fizetéskülönbségekkel nálunk gyakran ösztönösen vagy tudatosan is leplezik a valóságos, sokkal nagyobb különbségeket. A szakszervezeti szövetség rámutatott, hogy az újraelosztásnak egész rendszere van: lakás, közétkeztetés, napközik, nyaralók, internátusok, honoráriumok, napidíjak a hazai és külföldi utazásokra, a K—15 jegy, reprezentációs alap, társadalmi autó stb. Mindezt a közepes és magas keresetű emberek használják és nem a legalacsonyabb fizetésűek.”

Mondjam, hogy én is így gondolom?

Mondjam, hogy örülök, amikor látom: új ház épül a környéken, hány új nagy ablak, üvegezett folyosó, vaskapu, vízvezeték a lakásban? Mondhatom, hiszen nagy dolog ez, de mégsem egészen megnyugtató. Nemcsak azért, mert ilyenkor, erre járva eszembe jut a családi okokból öngyilkos lett ismerősöm... hogy szeretett hegedülni, hogy mondta, nem bánja, akárhogy lesz is, akárhogy megszorul is, de a hegedűjét el nem adja soha... eszembe jut a külföldön maradt kubikos, aztán az utcánkból egy erős fiatalember, aki húszéves korában a hivatásos tűzoltóságig vitte. Nem lehet nem látni azt sem, hogy vannak még itt a soron apró ablakos házak, sötét, kilátástalan szobák...

Most láttam egy filmet: Jacopetti: „Kutyaélet”. Rettenetes! Felelünk az ilyesmire azt szokták mondani: mi még összetehetjük a kezünket.

Persze ezt azért mégse! Ezzel nem jutnánk messzire.

A S T E R I J A J Á T É K O K U T Á N

Papp Tibor

Immár kilencedszer próbáljuk kicsikarni hazai drámai szövegünket a Sterija Játékok formájában, és itt Novi Sadon (egy szlovén professzorom szerint, a jugoszláv Athénben?) jönnek össze a bábák, de az újszülöttek még a kilencedik májusban is koraszülöttek vagy torzszülöttek, színházainkra, úgy látszik, nincs aki anyagi áldást leheljen, marad a durva erőszak, a nem kívánt magzat és a meddőség. Mi pedig megannyiszor felújult reménnyel, lázasan ülünk be az áldozati oltár elé, és fokozatosan ismerkedünk a rút fogalmával, vagy anyai, vagy apai részről. (Ez természetesen egyes nagy halott apákra és egy élőre nem vonatkozik.) Színházaink legtöbbször leányfejjel szülnék életre ítélt quasi gyermekeket, akik már eleve némák és bénák, a dráma pedig a szavak cselekvése.

A fentieket legjobban a Játékok 1964. január 18-án Belgrádban, meghozott új statútumának első pontjával tudnám igazolni, mely szerint: a Játékok 6. és 7. szakasza alapján, szabály szerint minden év májusában Novi Sadon jugoszláv színházi játékokat tartanak, ami általános jugoszláv színházi és kultúrmanifesztációt, valamint a korszerű színházi és irodalmi drámai alkotások díjazó szemléjét jelenti.

A statútumnak ezt a pontját az idei Játékokon nem tartották be, és ezért a bíráló bizottság egyetlenegy korszerű önálló drámai szöveget sem jutalmazott, mivel az majdhogy nem is létezett.

Meglehet, hogy nagyrabecsült bíráló bizottságunk a korszerű drámat valóságunk tükrének tartja, ami viszont nem lesz más, mint a Beton és Jánosbogárkák című Davičo-regény dramatizálása, ahol a konfliktus mint drámai elem csak a probléma vonalán mozog, kötél, beton, létra, folklór, ásó, csákány, csizma és bűvársisak keretben. Maga az a tény hatott legtöbbször zavarólag a Játékokon, főleg az imént említett „drámánál”, hogy az életet a valóság eszközeivel igyekeztek ábrázolni a színházban, ami a drámai élmény hiányát jelenti. Képzelnék csak el (John Boyton Priestley 1956-ban az

Old Vic Theatreban megtartott előadása szerint) magunkat egy előadáson, ahol a színpadon egy lány a sínekre van kötözve és jön a vonat. Halljuk az expressz robogását. Megáll-e időre a vonat? Megmenekül-e a lány? Mit tegyünk? Mi azonban semmit sem teszünk azonkívül, hogy előrehajolunk ülőhelyünkön, és eláll a lélegzetünk. Nem jut eszünkbe, hogy felszaladjunk a színpadra, és megmentjük a lányt. Mi valójában arra gondolunk, hogy itt nem létezik vasút és a vonat nem jöhet be a színházba, a lány pedig, a színész, az igazgató felesége, tehát nem halhat meg, esetleg többet nem játszhat olyan szerepeket, melyekben fiatal lányokat személyesít meg, mert jómaga már túl van a negyvenen stb. Tudjuk, hogy egy középkorú hölgy a sínekhez van kötözve, míg az egyik ügyelő valamilyen formában a vonatrobogás effektusát szolgáltatja. Ez a magyarázata annak, hogy mi miért nem ugrunk fel a színpadra mentő szándékkal. Azonban azt már nem igazolja, hogy miért ülünk még mindig a színházban, miért nem megyünk sétálni vagy meginni valamit ahelyett, hogy visszafojtott lélegzettel várjuk a lány végleges sorsát, és boldogan tapsolunk megmenekülésekor.

Valójában a színházban mi a normális, a megszokott tudatunk kívüli állapotban vagyunk. Előre megfontolt szkizofrén állapotba esünk. Egyik felünkkel izgulunk, másik felünkkel nyugodtan, kényelmesen ülünk a székben. A színpadon minden dolognak és minden lénynek kettős karaktere van; a fények és árnyak különös világában élnek, és mindannyian hisznek, gyanakodnak; a valótlan valóság megnövekedett részéhez tartoznak, ami nem létezik, és mi tudjuk azt. Ez az a tény, ami élményt jelent számunkra, olyan élményt, amihez nincs másik hasonló és amiért létezik a színház.

A fent említett előadáson el akarták velünk hitetni, hogy nem a Sterija Játékokon vagyunk, hanem mi is csizmákban dolgozunk a gátépítésnél. Az ilyen dráma és beállítás eleve téves és izzadságszagú, még ha a frázisok tömegével is verik fejünket több mint két órán át.

A Játékok hivatalos műsorának kezdetét és végét Nušić jelentette, mivel százéves születési évfordulójáról ilyképpen emlékezett meg a vezetőség. A szkopjei és a belgrádi drámai színház előadásában a Gyanús személyt és a Gyászoló családot láthattuk. A szkopjei Narodni teatar a régi, megszokott Nušićot hozta elénk, míg a Jugoszláv Drámai Színház Mata Milošević rendezésében új, időszerűsített Nušićot mutatott be, aminek természetesen nagy sikere is volt, nemcsak itt a Játékokon, hanem Párizsban is a Sarah Bernard színházban ebben az évben.

Minden dráma bizonyos idő elmúltával új előadási stílust kíván, abból az egyetlen tényből kifolyólag, hogy a színház élő dolog. Mindannak ellenére, hogy Nušić és köztünk bizonyos időbeli távolság mutatkozik, drámái nem patinásak, mégis egyik legfőbb probléma Nušić időszerűsítése és a mai közönséghez való közelítése. A belgrádi előadás elsősorban a díszletekben hozott újat, amit a humor és a dinamika egysége követett. Mivel a helyzetkomikum Nušićnál másodlagos szerepet játszik, a rendező ezt egyenlítette ki a szöveg nyújtotta szatirikus humorral, és természetesen egy friss, üde előadás született, mondhatni,

shaw-i tisztasággal vegyítve. Mindamellett végig jelen volt Nušić ravasz nevetése és meleg emberszeretete. Ő maga mondta egyszer, hogy valóban szereti hőseit, mivel azok valójában jó emberek, és amit tesznek, meggyőződésből teszik, csupán tévednek néha és egyetlen tévedésük elég egy kétórás vidám okuláshoz. Szűk világú kispolgárai kimeríthetetlen forrásul szolgálnak a humor anyagához, kizárólag a nevetés minőségétől függ ábrázolásuk. Nušić nevetése csöndes, kuncogó, néha éles, szívből jövő, csengő, de sohasem brutális, nihilisztikus röhögés. (Arisztophanész vagy Molière nem nevettek, hanem bölcsen, ráncolt homlokkal írtak.)

Ez a csipkelődő, incselkedő humor folklór elem, amit még Plautusnál felfedezhetünk, és érinti Shakespeare-n keresztül Beaumarchais-t egészen Gogolig, aki különben is nagy hatással volt Nušićra és első vígjátékait hasonló eszközökkel írta.

Mennyivel más például Petar Kočić nevetése, amit a sarajevói színház előadásakor volt alkalmunk hallani, és ami vegyült a regényt dramatiszáló karikaturista Dzsumhur nevetésével. A Borz-szatírán kellett keserűen nevetni, amit az Osztrák—Magyar Monarchia boszniai uralma idején agyalt ki a kis földjét vigyázgató paraszt, meg a színészek túlzásain, amit a túlzott folklorizálás eredményezett. Mivel sem drámaíró, sem színészi teljesítményről nem beszélhetünk, maradt a türelem, a kín és a hűsítő ital.

Ha már itt tartunk, a zágrábi népszínház Šenoa-előadásáról sem szabad megfeledkeznünk, ahol egy vígjátéknak indult amorf mézesbögret nyalogattunk hosszasán. Pontosan nem lehet tudni, hogy mi vezette a népszínház igazgatóságát abban, hogy műsorra tűzzön egy ilyen naftalinszagú darabot, annyi azonban bizonyos, hogy a Játékok bizottsága még nagyobbab tévedett, mikor jelölte az előadást. Nagy drámakrízisünkben úgy látszik minden leírt párbeszédbe görösen kapaszkodunk, és a türelmes közönség elé tálaljuk. Talán ennél az előadásnál vált legészrevehetőbben külön a kép a szövegtől. Anynyira zavaró szakadás állt be, hogy idegpróba színvonalára süllyedt az este. Hogy ismét Pristleyt idézzem: „A drámaíró a színház részére ír. Az az ember, aki az olvasóközönség számára ír, nem pedig azért, hogy szövegét bemutassák, nem drámaíró. A drámaíró nem a nyomdászra, hanem a színészekre gondol. A drámaírot úgy köti a színház, mint a szakácsot a konyha...” A Ljubica módszereiben és formájában is annyira ósdi és naiv, hogy a ma számára még mint rózsaszín szalaggal átkötött sárgult szerelmeslevél sem érdekes. Összetakolt, rozoga alakjaik saját maguk karikatúrájává válnak, csupán a parfüm-illat és a púder tartja össze őket.

A Játékokon két fiatal drámaíró művét is bemutatták. Egyik a szlovén Jože Javoršek, a másik Velimir Lukić.

Javoršek így határozta meg drámáját: „A Bűnügyi történet a közepesség, felületesség és kispolgárság meséje. És még sok más. A Bűnügyi történet ugyanúgy az ellenállás meséje is, nemcsak a közepesség, felületesség és kispolgárság ellen, hanem a konvencionális dramaturgia ellen is. És még sok más. Ha pedig ezt a két fő jellegzetességét vegyíttem (és még sok mást), egy kellemes koktél lesz belőlük. Így a Bűnügyi történet elsősorban egy kellemes játék lesz, amire az életben

állandóan szükségünk van, hogy azt könnyebben elviseljük, illetve megértsük.”

A detektívregeényíróhoz betoppan regénybeli hőse, és megkezdődik a dráma, azaz az egyén harca gondolataival, fantáziájával, önmagával. Ez az irreális témaválasztás légiés, kellemes filozofálgató drámát eredményezett, ahol a való és az azon túli világ vívják létfenntartási harcukat. Az agytiszta díszletek és a színészek könnyed játéka valódi élményt nyújtott, és autentikusan ábrázolta az intellektuális konfliktus létrejöttét, melynek az egyénben levő kettősség az oka. Szokatlan dramaturgiai módszerekkel (az egyén vezetése megelevenedett fantáziája határáig) Javoršek az álom és a valóság ellentmondásossága következtében létrejött egy pillanatnyi közös pontra építi drámáját, hogy a végén a valóság diadalmaskodjon az irreális felett. Az író elégeti készülő regényét megelevenedett hősével együtt, és a koporsókészítő szomszédhoz áll be dolgozni, mert ez a fájó valóság. Így fejezi be beszédét: „... ezért kell az álmodó embernek hallgatnia az álmáról.”

Tekintetbe véve a dráma keletkezésének időpontját (1954-55), nem véletlen, hogy az avantgardista dráma jegyeit viseli magán, az abszurdumig fokozva a drámai szituációt, ami kétségkívül Ionesco, Becket, Adamov és a többiek hatása. A Bűnügyi történet egy lépés, egy próbálkozás az avantgardista dráma formájával és módszerével a konvencionális dramaturgia ellen.

Javoršek hőse a végén lemond írói hivatásáról is, mert fél. A félelem különben az avantgardista drámának a központi kategóriája. Az ember fél a szerelemtől, a haláltól, az élettől, egyszóval a megnevezhetlentől, míg a klasszikus dráma pont ezen dolgok felé irányította témáját. Javoršek hőstét még idejekorán aktivizálja más vonalon, különben még egy karakterisztikus vonása lenne az abszurdum dramaturgiájával, az egyedüllét és a kitagadottság kérdése.

Hasonlóan alakul Velimir Lukić fő hősének, Svennek sorsa a Bert kocsija vagy Sibylla című farce-jában, melyet a belgrádi népszínház mutatott be. Régi, mesebeli környezetben, bábok és emberek között, elátkozott kastélyban Sven eszmei célja elé ér, és gyengének érzi magát a befejezéshez.

„A cél közelébe érve érzem, hogy elfogyott lélegzetem, nem tudom felfogni, hogy sikerült... Sven, te király leszel... Előtted az alkalom, hogy tökéletes világot teremts, precíz világot, káosz nélkül, minden bolond emóció nélkül...”

Sven világmegváltó gondolatokkal foglalkozik, ami többnyire naivul és frázisként hangzik, elfilozofálgat, fogalmakat határoz meg, tanítja bábjait, naiv életleckéket ad fel nekik, és a magasztos után nyomoz.

„Az élet kötelességet jelent... A szerelem magasztos érzés. Az, mikor az ember megszeret valakit és nem bír nélküle. A szerelem a legnagyobb esemény az életben. Azok, akik életük folyamán nem érzik meg a szerelmet, halálukig boldogtalanok... A halál az halál. A halál akkor következik be, mikor megszűnik az élet.”

A továbbiakban elmeséli naiv életreceptjét és terveit, végül azonban meghal egyedül, ideái Berten kívül senkinek sem kellene, Sibylla

is harcol ellenük, úgyszólván megmentik az abszurdumig jutástól, mert Sven már kimondja, hogy tévedésmentes világot akar, amire viszont Sibylla így felel:

„Ezzel tulajdonképpen emberek nélküli világot akarsz. Mert a legszebb tévedés a világon, és egyáltalán az ember. Menj vissza sírodba. Itt senki sem kíván, senki sem követi lépéseidet. Senki sem akarja követni hideg lépteidet, melyek a ködbe és jégbe vezetnek. Menj!”

Az egész előadás csillogó-villogó díszleteivel és azok ördögien furfangos játékával naiv, néha dogmatikus szövegével egy forgó szaloncukorra emlékeztetett. A díszletek mechanizmusa mindent túlnőtt. Másodlagossá vált a színész szövegmondása, az volt a fontos, hogy honnan mondják a szöveget, így a színházból szemfényvesztés lett, lemondtunk a drámai élményről is, és teljes mértékben átengedtük magunkat a színpadgépezet ördöngösségének. A fogaskerekek, a csavarok, a fém, a fény átvették az uralmat, és csak egy nagy műhely létezett, ahol magát a drámát is elkapta egy-egy fogaskerék, a forma teljesen felélte a tartalmat.

A Játékok egyetlen minden szempontból tökéletes előadása Krleža Az ész peremén című regényének színpadváltozata volt, melyet a Jugoszláv Drámai Színház adott elő szintén Mata Milošević rendezésében és a legjobb színészegyüttes felvonultatásában Ljuba Tadićyal az élen.

Krleža még ha több prózai szöveget írt is, mint drámát, nem jelent nagy nehézséget prózáinak dramatizálása, mivel azokban fellelhető a drámai feszültség és minden drámai elem jelenléte. Az ész peremén is már eleve egy drámai motívum, az egyén és környezetének összeütközése a társadalmi viszonyok következtében. A főszereplő Doktor, a józan logika képviselője, elkeseredetten harcol amorális környezetével, és tehetetlenül vergődik kijelölt sorstragédiájában. Krleža drámái a könyörtelen szembefordulást jelentik a valósággal, időszerűek, mert témájuk hús-vér emberek, akik univerzális problémákkal küzdenek.

Az ész peremén tulajdonképpen egy monológ, amit a Doktor mond el különböző életállomásain. Az eseményeket mint egy narrátor meséli el, sőt azok átélési formáját is. Rögtön az elején így kezdi:

„Én évek óta a mi bűnös állatkertünkben éltem, majdnem süketnémán, és évek óta gondolkodom az emberi ostobaságon. Az általános cilinderes polgár legunalmasabb életmódjával éltem: rendes mihaszna voltam a többi rendes mihaszna tömegben, és unatkoztam az úgynevezett mihaszna kötelességem teljesítése közben... Mindannyian maszkok vagyunk, mi mindannyian álarcot viselünk, de minden ember szükségét érzi, hogy arcát egy pillanatra felfedje, és megszólaljon intim hangulatához híven, azonban, hogy egyetlenegy szó egy egész életet vigyen magával, mintha egy léggömb szabadult volna el...”

Krleža elkeseredetten küzd korának gerinctelen polgára ellen, és mintha maga is a Doktor sorstársa lenne, oroszlánmódra rázza ketrecét, és dühöng.

„Domaćinski: (fénykévében) Uraim, én tudom, mennyi a kétszer kettő, tiszta és világos, hogy négy, viszont négynek

a fele kettő, ez is világos, kettő mínusz kettő, az nulla, ez is világos... a zsidókat pedig bojkottálni kell, világos, mert nem a „mieink”, a földgömbön pedig a dolgokat tisztán, erélyesen és logikusan kell elrendezni, úgy, ahogy ma teszik, puskával, browninggal, akasztófával, ez csak világos...”

A Doktor ebbe az elmefuttatásba bukik bele, mikor is Domaćinskit morális betegnek nevezi. Ezt a kijelentését hurcolja magával a börtönön keresztül a bolondokházába, közben szembekerülve kretén és bárgyú környezetével, sznob feleségével, kivéve egy kegyvesztet főszerkesztőfeleséget, akinek lakásán találják a detektívek. Arra a kérdésre, hogy mit csinált itt, így felel:

„Doktor: Paráznán vétkezem, ha nincs ellene kifogásuk. Parancsolnak esetleg valamilyen jegyzőkönyv-aláírást? Kérem, írják. Foglalkozásom állás nélküli jogász, parázna, rágalmozó, talpnyaló, saját hibámból elvált, házasságtörő, jelenleg nőtlen, kihangsúlyozva: problematikus személy, beteges erkölcsű jelenség.

Detektív: Ez az, akivel együtt hál?

Doktor: Igen, ez az, akivel hálok. Háromszoros özvegy, elvált, meghatározatlan foglalkozású, talpnyaló, saját testének áruba bocsátásából él. Kihangsúlyozva: kokaincsempészéssel gyanúsították, öngyilkosságot kísérelt meg, erkölcstelenségért számúzték, doktor Verner főszerkesztő első felesége.”

Kilátástalan sorsába a Doktor már-már belenyugszik, azonban állandóan zaklatják, különböző rémhírekkel ijesztgetik, és végül csak ennyit mond:

„Csak alhatnám. Elaludni. Békében és véglegesen. Eltűnni.”

Ez a hamleti konklúzió a tehetetlen ember mottója, és Krleža ketrechrázásának is pillanatnyi kiúttalansága, de csak pillanatnyi. Az angazsált ember mindenütt jelen van, kezdve a Kolumbusz Kristóftól, a Glembay urakon keresztül egészen az Aretheusig, ahol már az ember nyugodtabb, higgadtabb, leülepedettebb, ez vonatkozik elsősorban a kertészekre, valamint doktor Morgensra és kísérőire. Belső világuk telítettségét illetően már nyugodtak, csupán a kívülről jövő hatások izgatják fel őket.

Az egész peremén Doktorában nyers, de intellektuális erő dül, ami természetesen veszélyezteteti személyi boldogságát. Az előadás ennek az erőnek a jegyében játszódott le monumentális beállítással párosulva, fő célja a kép és szöveg egysége volt, amit Mata Milošević messzemenően jól oldott meg. Ki kell emelnem az esernyő-jelenetet, ami egy szép festmény vagy egy Kawalerovitz káder illúzióját keltette.

Ha másért nem is, de ezért az egy előadásért érdemes volt megtartani a Sterija Játékokat, és gyönyörködni színészeink erőteljes, emocionális játékában, külön említve Ljubiša Jovanovićot, Ljuba Tadićot, Marija Crnoborit. Nem akarok minőségbeli különbséget tenni, de mintha belgrádi színészeinkben több elementáris erő lenne (ami a Krleža-szövegekhez okvetlenül szükséges), mint zágrábi kollégáikban. Az egészséges erővel párosult intellektus, a szépen beszélő és mértéktartó színész örökké élményt jelent. Ez pedig Ljuba Tadić.

A Sterija Játékok jövőre tízéves fennállását ünnepli. Egy évtized vajon ad-e annyi termést, hogy végre azt mondhatjuk: „Az idei Játékokon kizárólag korszerű hazai drámáinkat láttuk!”

Reméljük!

S Z E M L E

A KÖLTÉSZET ÉS A FILOZÓFIA INTERAKCIÓI
Jovan Hristić: *Poezija i filozofija*, Matica srpska, 1964.

A költészet és a filozófia reláció-problémáiról szólva, a kritikus számos előítélettel találkozik, amelyeket e reláció elemzésekor, a viszonyulások és egymásra hatások definiálásakor le kell küzdenie. Ezek az előítéletek nem veszélytelenek, sokszor jelentettek már általánosan tisztelt szabályt és törvényt, és nemegyszer elismert gondolkodók és alkotók hirdették és fejlesztették tovább őket. Napjainkban például, amikor a pozitív logikai analízis a filozófiában egyre inkább afirmálja magát, tanúi vagyunk egy szemléletnek, amely szerint a filozófia jelentős része nem tartozik szorosan a filozófia kereteibe, mert túlságosan literáris, inkább irodalom, mert nem eléggé egzakt, illetve „tudományos”. Ez az álláspont már eleve lehetetlenné tesz minden termékeny dialógust a költő és a filozófus, a költészet és a filozófia között. „Liberálisabb” az a szempont, amely elismeri a filozófia inspiráló szerepét az alkotásban (például Bergson-Proust), de az interakció esetlegessége már nem kerülhet szóba. Ám egyetlen példa, Heidegger példája ezzel ellentétes adatokat szolgáltat. Heidegger filozófiájára lényegesen hatott Hölderlin költészete, és valószínűleg e költészet nélkül Heidegger más irányban fejlődött volna. Van más típusú példa is, amikor az interakció egy emberben érvényesül. Sartre útja e tekintetben figyelemre méltó. Sokan úgy vélik, hogy Sartre irodalmi alkotásai csak filozófiai gondolatainak illusztrációi. Ez a nézet az irodalmi alkotásban csak tárgyyszerű dolgot lát, amely egy történelmi perspektívában képtelen intellektuális akcióra és evolúcióra. Amint azonban en-

nek az ellenkezőjét feltételezzük, világossá válik, hogy Sartre esetében az irodalmi és az emocionális tapasztalatok hatással voltak intellektuális-rationális kutatásaira, tehát filozófiai gondolataira. (Bár meg kell jegyezni, hogy a számtalan hipotetikus áttétel miatt abszurd dolog lenne a pontos mértékeket kutatni.)

Hristić egyik esszéjében még ennél az elemzésnél is tovább megy, és kimutatja, hogy a pozitív logikai analízis hívei is nemegyszer a képnél, a metaforánál, a költészetnél kötnek ki, tehát a végig következetes logika megtagadja önmagát.

Ugyanakkor a filozófia igazságainak univerzalizálása is kétségbevonható. Az ember ma már nem hisz a filozófiának annyira, mint régen, mert kitűnt, hogy a filozófiának az emberi Lét és Lényeg legfontosabb kérdéseire adott válaszai nem annyira univerzálisak, igazak és abszolútak, mint amilyenek valamikor tűntek. Lényegében ingott meg a filozófia emersoni pontja. Camus például ezt a gondolatot így fejezte ki: „És végül arra tanít ön, hogy ez a varázslatos tarka világ atomokból áll, amely pedig elektronokból tevődik össze. Ez mind jó, és én várom a folytatást. Ám ön egy láthatatlan planetáris rendszerről szól, ahol az elektronok egy központ körül keringnek. A világot képpel magyarázza. Ekkor én elismerem, hogy ön elérkezett a költészig... Így tudomány hipotézissel zárul, a sok luciditás metaforával, a bizonytalanság műalkotással.” Ha a gondolatmenet igazolásául csak relatív értékeket ismerünk el, akkor ez a relativitás saját értékeivel az emberiség létében állandó, ezért az ilyen kérdésfeltevés mindig aktuális, minden befejezett érték ellenére is. És pontosan emiatt az aktualitás miatt a filozófusnak, „az általánoság specialistájának” el kell hagynia az imaginarius emersoni pontot (a normatív értékeket), és számolnia kell a konkrét akcióval. Ekkor találkozik a filozófia a költészet konkrétumaival.

Az előbbi konstellációk következtében azonban a költészet területén is számos álkritérium alakult ki. Most nem arra az elnyűtt gondolatra célunk, amely szerint „a filozófiai momentum a költészetben káros és zavaró”, hanem arra a pascali axiómára, amely szerint az értelem nem számolhat mindig a szív törekvéseivel. Ebből a belső emberi kontradikcióból vezetik le sokan a költészeti álkritériumokat, például az intimitás, poétikusság stb. Ez a tézis elsősorban alapjaiban téves, mert sem az értelem, sem az érzelem nem esztétikai kategória. Ám ezek a kritériumok mégis fennállnak és hatékonyak. Hristić a Sterija-Rakić összehasonlításában mutatja ki, hogy Rakićot sokáig jelentősebbnek tartották, mert közvetlenebb, mint Sterija. Ezek a kritériumok nem számol-

tak azzal, hogy a közvetlenség döntő szerepet akkor kaphat, amikor már saját magát is tagadja, és univerzális értéket nyer. Éppen e dialektikus analízis hiánya miatt a költészet olyan fegyverekre áhítozott, amelyek önmagukban nem kellettek senkinek: a fegyverekért való harc ennél az előnynél fogva inferiális volt, a költészet pedig passzívvá vált. Ezért állapítja meg Hristić, hogy a „költészetnek olyan tárgyalási módra van szüksége, mint a filozófiának”.

A könyv egyik lényeges mottója, hogy nem a szív és az értelem összebékítéséről, koegzisztenciájáról van szó, hanem a kettő totális funkciójáról. Hristić magáénak vallja azt az elioti tézist, amely szerint minden precíz érzélem intellektuális megfogalmazásra törekszik, és ugyanígy minden precíz gondolat érzelmi megfogalmazást követel magának, mert a precíz gondolat nemcsak kifejez, hanem kötelez is, és ezért nem lehet egyoldalú, önmagában való. Ezért „a logika és a között, amely még a logikán kívül van, megjelenik a metafora”. Ez az a pillanatnyi helyzet, amikor a két törekvés szintetizálódik, és ez a pillanat a korszerű intellektuális költészet pillanata.

Hristić könyvének konkrét elemzéseiben ezeket a téziseket próbálja bizonyítani. A Sterija- és a Kostić-esszéekben következetes marad nézeteihez, míg a Matić-írásokban a szintézis nem sikerül, a törekvés az érzélem javára dől el. Írásaiban sokkal több az impresszionista vonás. Ez azonban nem ingatja meg az egész kötet értékét, amelynek fő jellemzője, hogy szintetizálva az értelmi és érzelmi tapasztalatokat, a költészet nagyobb intellektuális funkcióját követeli meg. Ezek után Hristić könyvéből világos, hogy a alkotói ideálja egy bizonyos új klasszicizmus lenne, amely legjobban affirmálhatná a fent említett totális igényt. Ez a könyvnek egy külön alkotói gyakorlata, amely Hristić drámáiban, de főleg verseiben különben is előbukkan.

(VL)

K R Ó N I K A

MEGALKUVÁS ÉS SIVÁRSÁG

Május elején zajlottak le Novi Sadon a IX. Jugoszláv Színházi Játékok. Általános vélemény szerint a Sterijáról elnevezett színházi versengés egy évben sem hozott olyan győnge eredményeket, mint az idén. Erről tanúskodik a Játékok sajtóvisszhangja is. A központi napilapok elég szűkmarkúan mérték hasábjait, amikor a Sterija Játékokról volt szó, csupán a két helyi lap, a *Magyar Szó* és a *Dnevník* tudósított rendszeresen a szemléről, mintha a Jugoszláv Színházi Játékok csupán helyi, Novi Sad-i jelentőségű esemény lett volna.

A belgrádi *NIN*-ben a lap állandó színházi kritikusa, Vladimir Stamenković, a szemle befejeztével azt emeli ki cikkének címében, hogy a Játékok kapuját becsukták a mai jugoszláv dráma előtt. Miután elemzi a szemle idei repertoárját, Stamenković megállapítja, hogy a Sterija Játékok 1964-ben a legkevésbé volt a mai jugoszláv drámairodalom szemléje, habár alapítóinak ez volt igazi szándéka.

A *Književne novine* szerint a Játékokra kétségek és kérdések vetik árnyékukat. Úgy véli a cikkíró, hogy a szemlében ellenállás alakult ki a Játékok protokolljával és ambícióival szemben, mert érezni, hogy az egész csak a helyi közönségnek szánt látványosság erőltetése. Nyilvánvaló, mondja a *Književne novine* kommentátora, hogy a Játékokon a mai drámának és a korszerű kifejezési módoknak nincs nagy becsületük. „A megalkuvások szemléje ez” — olvassuk továbbá a lapban. A cikkíró csupán három darabot emel ki mint értékes szöveget és jó előadást: Lukić *Bert kocsija vagy Sybilla* című drámáját, Nušić *Gyászoló családját* és Krleža *Na rubu pameti* című regényének dramatizációját. A *Književne novine* munkatársa végül igen komoly problémát vet fel: a Játékoknak lényegbevágóan meg kell változnia, mert különben nincs létjogosultsága, s nem tarthat igényt arra, hogy színpadi művészetünk hiteles arbitrerjének tekintsük.

A zágrábi *Telegram*ban Petar Selem kimerítően foglalkozik a Játékokkal, végső megállapítása pedig lehangoló. Szerinte a Játékok nehézkes, mozdulatlan intézményre csontosodott, képtelen megszabadulni a tizennégynapos időtartamtól, nem meri vállalni a fiatalos, esetleg kételyeket támasztó műveket. Igaz, mondja Selem, a Játékokat nem fenyegeti semmilyen veszély: ha nincs új darab, akad majd egy jubileum, mindig találni vitatémát is. De megtörténhet, hogy a szemle elveszti eredeti értelmét, azt ti., hogy a korszerű dráma fesztiválja legyen. Ha a Játékokat abból a szempontból nézzük, hogy 1962-ben a zsüri nem jutalmazta Kozak *Afférját*, könnyebb magyarázatot találni arra a sivárságra, mely az idei szemlét jellemezte — fejezi be kimerítő cikkét a *Telegram* kritikusa.

A IX. Jugoszláv Színházi Játékok sajtóvisszhangja tulajdonképpen nem más, mint a nyilvánvaló problémák megoldásának sürgetése. A problémák idülttségét s a megoldás halaszthatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a zsüri az idén sem találta jutalomra méltónak a mai szerzők műveit, másrészt pedig hogy a színházi közlemény mind kevesebb érdeklődést mutat a Játékok iránt.

VISSZATÉRÉS A KÖLTÉSZETHEZ

Tavaly ősszel a Kalemegdanon nagy tömeg gyűlt össze, hogy meghallgassa a belgrádi költőket, azóta pedig rendeztek még egy nagygyűlést, melyen az egyetlen napirendi pont: a költészet volt. Gólkirályok, slágerénekesekek nem léptek fel, mégis nagy tömeget vonzottak ezek a rendezvények. A közönség soraiban mindkét esetben főleg fiatalokat lehetett látni, s a hallgatóság reagálása, a taps azt mutatta, hogy az elhangzott versek nem hagyták érintetlenül a jelenlevők érzelmét és szívét. A második nagygyűlésnek hőse is volt: Matija Bečković fiatal költő, akinek a szavait a közönség sokszor szakította félbe frenetikus tapssal. A két nagygyűlés közönségsikere azt mutatja: nem szűnt meg az érdeklődés a költészet iránt.

A zágrábi Mladost könyvkiadó Orion címmel indított egy sorozatot, melyben neves költők verseit közlik két nyelven: eredetiben és horvát fordításban. Az első sorozat öt kötete (köztük Henri Michaux és René Char verseinek válogatása) rövid idő alatt elkelt. A belgrádi Prosveta kiadó megjelentette Saint-John Perse *Amers* című költeményét (Vas István fordításában: Bóják a tengeren), s a kötet már nagy részt elfogyott.

Petar Džadžić a *Politikában* elemzi a költészet népszerűségének növekedését, s megállapítja: „...vannak jelei nálunk is meg a világban, hogy a közönség visszatér a költészethez”. A harmincas években a szürrealizmussal kezdődött

a modern költészet nagy kalandja — véli Džadžić. Az azóta eltelt három évtized alatt a közönség megszokhatta a modern költészet kifejezőmódját, megismerte az új érzésvilágot. Lehetséges azonban, hogy másról van szó. Talán az olvasók a modern lírában megtalálták saját életérzésük képletét, de az is lehet, hogy a költészet iránti növekvő érdeklődés reakció a civilizáció vívmányaira. Vagy a civilizáció, az általános kulturális színvonal emelésével, csökkentette a távolságot a műveltség alapjai s a művészet magasabb formái között?

Ezeket a kérdéseket veti fel Džadžić említett cikkében, s végül megállapítja: „Mindenesetre örölnünk kell azoknak a jeleknek, melyek arra engednek következtetni, hogy jobb napok virradnak a költészetre és a költőkre.”

UTOLSÓ TALÁLKOZÁS TRISTAN TZARÁVAL

Márciusi számunkban ezen a helyen megemlékeztünk Tristan Tzara haláláról. Ezúttal Illyés Gyulát idézzük meg, a francia költő utolsó napjainak egyik tanúját.

Illyés tavaly októberben nyugat-európai útra ment. Járt Londonban a British Council vendégeként, megfordult Cambridge-ben, Stratford-upon-Avonban, Angliából Belgiumba utazott, majd Párizsban töltött hosszabb időt. Itt két előadás hangzott el róla, a *Monde* pedig „a legnagyobb magyar költőnek nevezte. December utolsó napjaiban indult vissza Magyarországra. Útja Zürichen, Genfen, Rómán, Nápolyon át vezetett, s január elején ért haza. Azóta az *Élet és Irodalom*-ban megjelent egy interjúja külföldi utazásáról, s most, a *Nagyvilág* májusi számában megemlékezett Tristan Tzaráról.

Tzaránál tett látogatásáról már korábban, Cs. Szabó Lászlónak az *Új Látóhatár*-ban megjelent cikkéből értesültünk. Most maga Illyés számolt be a nagybeteg dadaista költővel való utolsó találkozásáról.

Tzara tavaly már súlyos beteg volt. Illyés telefonon hívta fel. A dadaizmus megalapítója és „keresztapja” pontos utasítást adott a magyar költőnek, hogyan juthat be a lakásába, ha már nincs, aki beengedje. S Illyés be is jutott.

„A lakás kisebbméretű néprajzi múzeum... a terjedelmes... szobák mindegyikében szerecsen szobrok, óceáni fetelek. Műkinccsé európaizálódott nyasszaföldi csöbrök, sajátárok, tegezsek. Köztük Picasso, Miro, Braque, Ernst... kép- vagyontárgyai.” Tzarát asztalánál ülve találta: „Háziköntösben, plédbe csavarva egy igazán-hiteles reneszánsz asztalka előtt kuporgott, magastámlájú reneszánsz székekben. Megsoványodott; fekete szeme ettől még nagyobb lett. Izzó szem, váll közé húzott, hófehér, sovány fej...” Tzara elmondta, hogy öt hónapig feküdt egyfolytában, de állandóan dolgozott. Verseket írt, s egy könyvet Rabelais-ról. Beszélgetés közben

Tzara érdeklődött Lukács György iránt. Illyés beszámol róla, majd Tzara rávágja: „Nagyon haragszom rá!... Megállni Goethénél! Minden irodalmi példát a németektől venni! No nem, ezt mégsem! Mintha Goethe után sehol egyetlen költő sem született volna... Megállni Danténál. Egy tekintetet sem vetni azokra a korokra, amikor mégiscsak... Ki az a Goethe? Nem szeretem Goethét!... Heine, az költő. Az zseni volt. Az egyetlen a németek közt.” De mindezt halkán mondja, hangosan nem tud beszélni.

Közben a beteg költő elaludt. Egyszer mintha felébredt volna, „gyanakodva, ingerülten” nézte vendégét, aztán — írja Illyés drámai hangú megemlékezésében — „elmosolyodott, fáradtan, lemondóan”. Újra elaludt, Illyés kezén nyugtatva a kezét. A magyar költő kiment a lakásból, sorra becsukta az ajtókat, a kulcsot állandó helyére, a lábtörő alá tette.

Karácsony estéjén értesült, hogy Tzara agonizál, karácsony másnapján közölték, hogy meghalt. Először úgy határozott Illyés, hogy nem megy el a temetésre a montparnasse-i temetőbe, aztán, a temetés napján, valami mégis oda vitte. A temetésen kevesen voltak, néhány barát, köztük Cassou, Caillois, Claude Roy, Duras s Tzara fia és menyee.

„Se pap, se szónok, egy hang búcsúztató sem. A megjelentek nagy része öreg volt, Tzara kortársai. Hatvanhét évet élt.” Amikor a koporsó már eltűnt, Isidore Isou kezdett beszélni, de az összegyűltek már megindultak a kapu felé. S a temető alkalmazottja félbe is szakította a szónokot, mire ez átadta a szót egy szavalónak. Az se fejezhette be. Az alkalmazott szigorú hangon intette le.

Illyés Gyula ekként jellemzi az elhunyt francia költőt:

„Az irodalomtörténetben többet ért el, mint a költészetben... Ezzel hatása fölülmúlta verseiét... Zürichben, a Café Terrace-ban... Hans Arp társaságában 1916. február 8-án délután hat órakor (ejtette ki, illetve írta le először a Dada szót). A világirodalom újkori fejezete ekkor nyílt meg tehát, kétségbevonhatatlanul az ő varázsszavára. Kereken húszéves volt... Romániából ment — már tökéletes francia tudással — Svájcba... Nincs még költő, akinek a pályafutásában a szerep úgy elborította volna nemcsak a művet, hanem az arcot is.

Verseiért voltaképpen csak Cassou lelkesedett...

Legtöbbre ő is munkásságának költői részét tartotta. Mást alig írt. Egy regényt meg egy színdarabot. Még irodalomfordító teóriáinak megfogalmazását is javarészt másokra hagyta.

„Viszszaszoríthatatlan vitatkozó volt, éles, félelmes agy, kimeríthetetlen érv- és adattár. Ezen a kegyetlen elmén jöttek át... a versek. De mindig... a szívből. Érzelmi költő volt, illetve lett volna, ha nem szegyenli...”

Illyés le is fordította cikkéhez Tzara egyik versét, s ezt mondja róla:

„Nem is olyan érthetetlen. Azaz, most, negyven év távolából túlságosan is érthető. Vonala van — belső vonala perze —, légköre. Megvan a kereksege is. Mindezt most látom. Hajdanában nem láttam. Nem minden verse áll előttem sem

ilyen egységben. De bizonyosan érzem, hogy az idő nagyítója megmutatja majd bennük azt a rendet, amellyel korunkra ütöttek” — fejezi be emlékezését Illyés Gyula.

HÚSZ ÉVE...

Franz Kafka, a modern irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja igen sok levelet írt Milena Jesenskához. Margarete Buber-Neumann, korunk egyik legmeggrázóbb dokumentumának, a *Sztalin és Hitler foglya* (Als Gefangene bei Stalin und Hitler) című, világsikert aratott könyv szerzője most írta meg a címzett életrajzát. Margarete Buber-Neumannt a Szovjetunióban letartóztatták a csisztkák idején, s a GPU később átadta a Gestapónak. A hitleristák koncentrációs táborba zárták, s négy esztendő telt ott. Fogolytársai közt volt Milena Jesenská is. A *Der Spiegel* — Margarete Buber-Neumann művének alapján — ismerteti Milena Jesenská életrajzát.

Amikor a német csapatok bevonultak Csehszlovákiába, Milena patetikus hangú hazafias cikkeket írt. Lakása, amely tele volt virággal, az ellenállási mozgalom fészke lett. Milena szökevényeket rejtegetett. A zsidókkal való együttérzésből maga is felvarrta a sárga csillagot. 1939 őszén letartóztatták. Végigjárt néhány prágai, benesovói és drezdai börtönt, végül pedig haláltáborba került. Fogolytársnői nagyon szerették, anyjuknak nevezték. Sohasem lett Häftling, nem vált közömbössé, s nem lett brutális, mint annyian mások. 1944-ben halt meg, tehát húsz évvel Kafka halála után. Maga Kafka így jellemezte barátnőjét egyik levelében, melyet Max Brodhoz intézett: „Milena élő tűz, ilyen én még nem láttam.”

EGY OSZTRÁK LÍRIKUS SORSA

A *Wort in der Zeit* című folyóirat nemrég felelevenítette Alfred Grünwald bécsi költő emlékét. Grünwald néhány remekbe szabott ballada és több expresszionista dráma szerzője. *Johannes geht in die Irre* (Johannes eltéved) című drámáját most is adják Stockholmban, Ausztriában azonban senki sem tartja nyilván. Megrázó ennek a melankolikus költőnek a sorsa.

Grünwald ötvennégy éves volt, amikor 1938-ban bekövetkezett Ausztria katasztrófája. Nem volt már ideje külföldre távozni, s egy nagy adag altatót vett be, miután halotta Schuschnigg vészjósló szavait.

Négy nap múlva ébredt fel a közkórház zsúfolt harmadosztályú kórtermében. Azokban a napokban tömegesen követtek el az emberek öngyilkosságot... Amikor felébredt, egy hangszóró Hitler beszédét közvetítette éppen. Grünewald tudta, hogy a pokolban ébredt fel. Nemsokára följelentik, s a Gestapo Dachaubá küldi. Néhány hónap múlva kiengedték, avval a föltétellel, hogy kötelezi magát, hogy elhagyja Németország területét. Könnyű volt köteleznie magát, annál nehezebben tudott eleget tenni kötelezettségének. Akkoriban tudniillik egy ország sem volt hajlandó befogadni egy koros, testi munkára alkalmatlan lírai költőt. Háromszor kísérelt meg Svájcba szökni, s csak harmadszorra sikerült a szökés. Onnan Olaszországba, majd Franciaországba távozik. Eleinte Nizzában talált menedéket, de csak néhány hónapra, mert amikor kitört a háború, mint idegen állampolgárt egy évre Fort d'Antibes-ba száműzik. Később visszatérhetett Nizzába, s akkor írta legszebb, legintimebb, legbátrabb költeményeit. Ezek azonban nem maradtak ránk, csak a költő ismerősei adták róluk hírt.

Grünewaldot is utolérte a közép-európai zsidóság sorsa: a francia rendőrség 1942-ben átadta az SS-nek. Elhurcolták, s számtalan sorstársával együtt egy lengyelországi haláltáborban fejezte be életét.

EGY SZOBA ÖSSZKOMFORT...

Egy szoba összkomfort és még egy szoba, kincstárnak, a budapesti Déli pályaudvar közelében, az Avar utca egyik házának földszintjén. Itt lakik Tersánszky Józsi Jenő, a *Kakuk Marci* szerzője. Lakásának bútora egyszerű: heverő, asztal, székek, láda. Tersánszky néhány év óta özvegy, s most maga készíti el ételeit. Ennyit a környezetről, melyben Tersánszky él. S most lássuk, mit mondott el az *Élet és Irodalom* munkatársának egy interjú alkalmával.

Műveiről, terveiről így nyilatkozott:

— Tulajdonképpen elégedett vagyok magammal máskülönben is. Az idei tervet már teljesítettem. Két kötet kisregényemet adja ki a *Magvető*. Lesz kilencszáz oldal. Azonkívül a *Nagy árnyakról bizalmasan* új, bővített kiadását készítik elő. Az is tizenöt ív helyett lesz harminc. Jövőre az állatregények következnek egy kötetben, aztán a vándorlásaim: találkozásaim az olvasóval.

Közismert dolog, hogy Tersánszky zenével is foglalkozik. Ezzel kapcsolatban mondta: — Jobban szeretnék muzsikálni és előadni, mint írni. Természetes is, könnyebben, szívesebben csinálja az ember, amivel születik. A született képesség az megkerülhetetlen, aki azt műveli, az többet tud, mint mások, akár a szakemberek. Így vagyok én a muzsikával. Nekem olyan fülem van!

További terveiről, küzdelmeiről így vall Tersánszky:

— Most már csak egy olyan könyv van, amelyről azt érzem, tudom, hogy feltétlenül meg kell írnom: a zenéről. S biztosan tudom, meg is fogom írni. Mert helyettem senki sem csinálja meg. Lesz úgy hatszáz oldalas. Olyan vagyok én a zenében, mint a szimultán sakkozó: nem ő a bajnok, de olyasmit tud, amire a bajnok sohasem lenne képes.

— Az írást irtóztató küzdelmek árán tanultam meg.

— Önéletrajzot egyszer próbáltam írni. Ami elkészült belőle, az meg is jelent a *Nyugatban*. De soha többet. Abba is hagytam. Nem szabad. Mert nem érdekes. Mindenki születik, iskolába jár, és meghal. Csupa unalmas dolog. Nem ezt kell írni. Persze, az életrajzomat szétszórva azért megírtam könyveimben. Össze is lehetne állítani egy kis fáradsággal.

A nőkről:

— Igazán nem voltam én soha szerelmes. Sokra becsültem bizonyosféle nőket. Nagyon szépek, értékesek akadtak köztük.

Modernségről:

— Azzal a kifejezéssel, hogy mai és modern legyen az írás, én soha nem bajlódtam. Nem is értettem soha, miért kell erről beszélni külön. Nem is gondolkoztam soha felőle.

De azért útközben, úgy mellékesen megmondta Csernes Tibornak, aki az *Élet és Irodalomnak* az interjút készítette:

— Te, én mindig mai tárgyú könyveket írtam! El ne felejtst! Azt írok ezután is!

A FEDŐLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ES KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HID, IRODALMI MŰVÉSZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT.
1964. MÁJUS. KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZER-
KESZTŐSEG ES KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE MIŠIĆA
UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 14—16-ig. —
KEZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ES NEM KÜLDÜNK VISSZA. —
ELŐFIZETÉSI DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000. FEL ÉVRE 500. EGYES
SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400. FEL ÉVRE 700 DI-
NÁR, KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FEL ÉVRE 1,17 DOLLÁR. —
KÉSZÜLT A FORUM NYOMDÁBAN NOVI SADON.

